

HERMENEGILDO F.
LÓPEZ CASTRO

TU'UN NDATU'UN ÑI'CHA'NU

TU'UN NDATU'UN ÑI CHA'NU

TU'UN NDATU'UN ÑI CHA'NU

Hermenegildo F. López Castro

897.OT12729 López Castro, Hermenegildo F.
L864t Tu'un ndatu'un ñi cha'nu / Hermenegildo F. López Castro, -- México :
2011 INALI, 2011.
 210 p. : fots. col.
 ISBN: 978-607-7538-40-0
 1. Mixteco de Oaxaca de la costa oeste central – Textos. 2. Literatura mixteca. 3. Mixtecos – Vida social y costumbres. 4. Oaxaca – Lenguas

Ku'a cha kati *Catálogo de las lenguas indígenas nacionales*: sa'an ñuu kuenda ñu'u Ñuko'yo ku'a cha ka'an maañi ñuu chi sa'an ñuuñi tañi ta ku'a cha kaa ñuuñi chio tañu'u, kuu vati ni kee tutuya nu *Diario Oficial de la Federación* uchi kumi ndaa yoo eneru kuia ui mil una, tu'un ndaa nu tutuya kuuchi sa'an se'en savi ñi ñuu kuenda *variante mixteco del oeste de la costa*.

De acuerdo con el *Catálogo de las lenguas indígenas nacionales: variantes lingüísticas de México con sus autodenominaciones y referencias geoestadísticas*, publicado en el *Diario Oficial de la Federación* el 14 de enero de 2008, los textos incluidos en la presente publicación corresponden a la variante mixteco del oeste de la costa.

Primera edición: 2011

Esta edición y sus características son propiedad del
D.R. © 2010 Instituto Nacional de Lenguas Indígenas
 Privada de Relox 16-A, 5° Piso, Col. Chimalistac,
 Deleg. Álvaro Obregón, México, D.F., C.P. 01070
 Tel. (55) 50 04 21 00
www.inali.gob.mx

ISBN 978-607-7538-40-0

Ndi'i cha kuiti io chi tutua i'a. Ña kuu va kuinu tutuya va sava'a inga ñivi, ta ña kuu va kuatiñuñi tañi ndi'i kuii cha ndaa nu tutuya, va taa xi'nañi tañi in tutu nda nuu ra kuu chito'ochi ta i'a va kati tu'unñi tañi ña cha'a va kuatiñuñi tañi tutuya, vati ku'aya io cha kuiti chi Ley Federal del Derecho de Autor, ta ku'aya io cha kuiti chi tutu kee inga ñuu, ra va kuatiñu tutuya cha in cha ñava'a, va ku'un ratra ve'e kaa va sava'ara chito'ochi.

Todos los derechos reservados. Queda prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier medio o procedimiento, comprendidos la reprografía y el tratamiento informático, la fotocopia o la grabación, sin la autorización por escrito de los titulares de los derechos de esta edición.

Tutu cha samaniyo ku che' e, ta chakan kucha ña kuu kia' vichi / Ejemplar de cortesía, prohibida su venta
 Ni chinu tutua ta ni keechi nda ñuu Ñuko'yo / Impreso y hecho en México.

Tu'un kati tu'un tutuya

Se'en savi ñi ñuu kuuchi in sa'an io nu ñu'u ñuko'yo ta kua'a ku'a io cha ka'an ñuu maañi ñuu ta chakan io ui uni tu'un chiñi chi sa'anya tichi ñu'uya, kumi xiko in ta'anchi io cha ku'a cha ka'añi chi sa'an ñuu, ku'aya kati *Catálogo de las Lenguas Indígenas Nacionales (INALI, 2010)*, katichi vati si uni *cientu mil* ta'an ñivi ñuu nivi io ndito cha nivi ka'an ñuuñi chi se'en savi nu ñu'u ñuko'yo. Nivi io ui uni ñuu na'nu cha ka'an ñuuñi tañi chi sa'anya tava cha kuu ñuu Ñunduagan, ñuu *Guerrerugan* an ñuu *Pueblagan*. Inga chava kati tu'un ndi chindo vati, sa'anya ndi'ini ñuu kuu va na ni'o chiñi ñuu cha ka'an ñuuñi vati cha kati cha kee iti ñi tañi inga chio ta satiñu ñi tañi inga ñuu ta chakan kucha io ñi ñuu inga chio.

Barri ta *barri* ta io ku'a cha ka'an ñuuyo chi se'en saviya, soko io ta'an cha cha kua'an naachi tichi ñuuyo an nakatio vati kua'an naachi ni nii ñuu io tichi ñuu ñuko'yo. Io sa'an ñuu cha nivi nditochi, vati maañi ñivi ñuu ioñi –yaañi chi sa'anñi– ta ka'an ñuuñi ve'eñi chi se'eñi chi ñiviñi nu ndaa ra kumi tiñu an ndatu'un ñuuñi tañi nu viko chi se'en saviñi. Soko, io sa'an, cha ña ka'anga ñi ñivi chi, ta chakan kucha kua'an naa se'en saviñi.

Viti kuenda Ñuu Oko, ñuu io chio Ñundua, se'en savi ka'anñi i'a (sa'an io chio yu'u tañu'u ku che'e), nivi io uchi *mil* ñivi cha nivi ka'an ñuu, ñi ñivi ñuu io i'a ka'an ñuuñi ta ka'an tuunñi ui sa'an ka'anñi tañi ku che'e nakatio; masi ñava naa na'achi i'a, soko ña'ni tutu nu ndaa sa'an ñuu ñi ñuu okoya.

Cha kati che'e, ve'e *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas* sana'achi tu'unya i'a nu tutuya chiyo chani taa ra *Hermenegildo F. López Castru, historia* ñi ñuu, *costumbre* ñi ña kucha io cha chinu iniñi i'a ta vachi ta'an kuendu kuati cha ndatu'un maañi cha'nu ñuu, ñi Ñuu Oko, ñuu kaa chio Ñundua. Nu tutuya ndaa ndi'i cha sana'a ra tivaaya chiyo kuenda ñuura cha ndatu'un sutu cha'nura chira, ñivira ta cha ndatu'un ra chani'i chira kuenda ñuura ña ku'a ni kicha'a ñuu ta ñaa ku'a nde'e ñi ñuu chi ñuñivi. Tutuya ndatu'un cho kuenda *historia* maañi ñuuya ta kuenda

ñuuñi. Kuu kotoyo i'a ña ku'a nde'e maañi ñuu ñuñivi, ña ku'a ioñi chi ñivi ñuu ta'anñi. Ku'aya, kuu va sakua'ayo ña ku'a ni tui se'e ñuñivi, ña ku'a chinu sa'ma ñuuñi, ña ku'a chakoo viko su'um ñuuñi, ña ku'a sava'a ratra tata chive kuati tacha kaku ñava'a ini ve tave an tacha chi'i maañi ñuuya, ndaa cha'an animañi, ñaa ku cha kuu cha ñava'a inigan ta ñaa ni kuu inga kivi chi maa ñi ñuuya tichi ñuuñi.

I'a ndaa tu'un cha'nu cha ndatu'un maañi ñuu chi se'eñi nda ñuuñi. Tutuya, va kumi va'achi ndi'i historia cha'nu tava kuu sana'ayo chi chive kuati chi'li. Ta masi va keta kivi cha yoniga ra chani'i va koo ndito nu ñu'uya vati va kati tu'unra historiaya cho, soko kuu va sakua'ayochi i'a nu tutuya tava kuu va ndatu'un inga rachi chi se'en savi maañi Ñuu Oko.

Ndi'i cha ndaa nu tutuya

Cha'i ti'avintioo.....	11
Ña ku'a ni chakoo ñi ñuu inga kivi.....	13
Ña ku'a io ñi ñuu viti.....	18
Kivi cha tui ñuu ñivi.....	30
Chio kuchi ndii ñivi ñuu.....	34
Costumbre kuenda cha kuchi ndii ñi ñuu.....	35
Costumbre ñi ñuu tacha tanda'añi.....	37
Sa'ma cha naa Pañu yu'a tixinda	39
Ñivi xi'na kuii.....	40
Suku yu'u	43
Kivi cha tui Ñuu Oko.....	45
Ra chakoo chana'a chini ratra yaa antivi.....	53
Kivi cha tui kata chi isa	57
Ndi'i tuisa chatiñu isa	62
Ra tay ndoso chi yaka xu'un	63
Ma'a cha'nu.....	75
Chandaka ratra savi cha kuenda maani ratra	81
Tu'un ra ñava'a ini.....	84
Tu'un ta'anda tichi ñuu	96
Viko ve'e martomo Ñuu Oko.....	99
Yaa chareu	107
Yaa tojo	108
Viko tojo	109
Viko su'um.....	111
Xitu chava kuinu ramu sábado.....	112
Kiui ka'nu	113
Kiuni ka'nu	114
Kikumi ka'nu.....	117
Viarni ka'nu	119
Sábado ka'nu.....	120

Domingu nuna nu naa	121
Viko Santu.....	124
Sivi ñuu ñivi ñuu.....	126
Tu'un kuni kati ñu'u	129
Xu'un kuan	131
Tu'un chatiñuñi tañi xu'un kuichi.....	134
Ñaa ku'a chatiñuñi tañi ñua	137
Tu'un kuenda kaa ndaxi.....	139
Ñaa ku'a chakooñi tañi xi'naga tacha yani kaa misa	142
Kuendu ri tikundi kua'a (uchi kumi nu ndivi).....	144
Ita kuichi, uni yuku kikirikí	148
Ñuu ndii.....	153
Ra rai ña chiñu ini	156
Tu'un ndatu'un sutu cha'nu cha'nui	157
Ña chi'i animayo	158
Ve ña lu'u nde'e chi ra ndii	159
Ra tivaa taa ñu'u chi in ri timbo lu'u	161
Kuendu ra kunexu.....	163
Tu'un kuenda ña chiva lu'u	167
Ri koo lu'u chi in maara lu'u nda'vigan	169
Kuendu ri kini kua'a	173
Ñuma'na ra chito'o	176
Ve ra lu'u uchi kumi kuia.....	178
Tu'un in maaña ña'a nda'vi kukagan	183
Ra kue'e.....	185
Ña tivaa kocholita	189
Kuati kanda kuenda ñu'u.....	192
Ndusoo ra Yuku Saa kuenda chani sama tiñu nda Ñuu Oko	196
Inga tayu chaa ñivi ñuu.....	198
Ndusu kivi chava naa ñuu ñivi.....	210

Cha'i ti'avintioo

Cha'i ti'avintioo chi si'u ña *Matilde Sanchi*, chi ra xite ra *Guillermo Castru*, kuenda tu'un cha'nu ni ndatu'un ñi tañi chindi ta kuenda ndi'i *conseju* ni kati tu'un ñi tañi. Cha'i ti'avintioo chi yaniu, chi ku'e. Cha'i ti'avintioo kua'a xaan chi ndi'i ñi ñuu ta chi ndi'i ra ñuu ni tindeechi. Chi *INALI* vati si ni tava ñi tañi tutu nu ndaa sa'an ñuu maayo cha kuu Se'en Savi maayo Ñuu Oko. Ti'avintioo chi ndi'i ndo.

Hermenegildo López

Ña ku'a ni chakoo ñi ñuu inga kivi

Va ndatu'un xi'ne chindo ku'a chani chakoo maara chani'igan tra inga kivi, chani sava'a ratra ñuuya. Kati in ra chani'i ni ndatu'un chi yu'u vati oko rai kuu ratra tani sava'a ratra ñuuya, cha'anda ratra ku'ugan tava in chiin sava'a ratra tani cha'mi ratra chi tasa tandi'i sandundoo ratra tasa kicha'a sava'a ratra ve'e ratra kivi chani sava'a ratra ñuuya ta nuni ya'a che'e, chani sava'a ratra ñuuya ni kicha'a ratra cha kani ta'an ratra soko chira Yuku Saagan tra ti, vei rakan tra kuni chioya chava kuu ñuu ratra ta maara ñuu okoya ñani cha'a ratra si ni sa'a ratra *ganaa* chira chakan kucha ni chakoo ratra kuati cha kani ta'an ratra inga *tiempu*, soko mani rai tay kura ratra ñavi tava yoo si rai *poderoso* xaan kuu ratra.

Cha cha io ñuuya tani kati ratra vei kuni ratra cha koo in yuta ñuuya ta chakan cha nanduku ratra yuta tiogan iti yuku, iti nu kuuchi iti, tava iti *Juquila* tava iti Ñundua tian, tikan kee yutagan chaki'in ratra chi tani ta'vi ratra chi tava cha ta'viyo in xa'va, tava in chava ku'un maa ndutagan sava'a ratra ta vachi ratra satiñu ratra ta maara Yuku Saagan tra vachi tu rakan tra ta'vi ratra soko ti'a iti yu'u tañu'u ti'a kicha'a rakan tra ta vachi ratra ta keta ratra iti yuku ka'nu iti tava iti *Juquila* tikan, tikan kuchi chani keta ratra ta ni keta in ña ña'a sui ni ña'a *poderosa* xaan ku tu ñakan, ña'a tay ku ñakan, tani kicha'a katiña chi ratra vati na kunda nuu ratra vati va kachi ratra in xita vati va naaña xita kachi ratra vati kuniña cha satiñu ratra, ta cha ni sa'a ratra *ganaa* chi maara vachi ti'a, na ña saxiniga ratra cha vei ikan va kachi ratra vati yutagan chani sa'a ratra *ganaa* chi katiña chi ratra ti.

Kucha ni chinu ini ratra tani chakunda ratra kicha'a chachi ratra xita ticha chachi ni ratra ta chito ratra chani ndukaan rakan tra nu ni ta'vi maa ratra chava kichi yuta ratra, chani ndukaan rakan tra ta kua'an ni ndutagan chi rakan tra iti tichi tañu'u tian, chio nu io yuta tiogan viti chioan kua'an chi ti. Ta chakan si ikan, ku'an ni ndoochi vati yutagan i'a cha'a yuku Ñukaa i'a va ya'a chi tava ku'unchi nii tava iti ku'a kua'an iti *Cuaji* tian tikan va ku'un yutagan ta nuni sa'a maa ratra *ganaa* chi si kua'anchi chi ratra iti tikan iti yu'u tañu'u tian, kucha ni, nuni sa'a ratra *ganaa* chira si ndoo ratra ikan ña kuuga cha sava'a ratra vei ni sa'a ratra *ganaa* chira, tasa kuu kucha ni nanduku maa ratra ikan, inga yuta lu'u cha io ñuuyo i'a, chana nduku tu ratra chi iti tañu yuku ndiotuku tian, tasa ikan yuta lu'an kucha ni ni'i ratra cha io ñuuyo i'a cha kuu yuta ka'nu ñuuyo i'a, tacha kivi xi'na cha saxini maa ratra si yuta tioan kucha va ya'a i'a, taña kuu ni'i ratra vei si ra Yuku Saagan rakan kura ni sa'a *ganaa* chi ratra.

Ta ndoo ratra cha kani ta'an ratra, ndi'i kuia ndi'i, kichi maa ra Yuku Saan tra nu kuura rai taygan ta kichi ratra ta sandua ratra itu ratra sandua ratra, kua'a xaan chani sava'ara chi maara ñuuya tra ta chakan si, chakan ku'agan kani ta'an ratra cha kati ñu'u ñuuya chakan si, nda viti tava *tiempu* viti kucha kua'an ndukuee vi'i ratra cha saka kini ratra ñuuya soko cha *tiempu* xi'naga ndi'i kuia sandoyo ñu'u ratra ña cha'ara cha koo chachi ratra koo itura in cha va'a ndi'i sandua maara ku tatian tra ti, vei si ra Yuku Saagan tra *malu* xaan rai kuu ratra chi maara ñuuya inga *tiempu*. Mani chani kani ta'an ratra, kichi ratra, kichi sakakini ratra veñu'u ratra kichira nu kuu ratra tatigan sakakini ratra, chakoo in yuu vara yu ve ñu'u maara ñuuyoa tra chiso maara Yuku Saagan tra chi si nu kuu ratra rai tay nda ñuu maa ratra ndakan io chakan viti.

Chakan si ikan, rakan tra kura ni kani ta'an soko cha kati chakan kuchi ni kicha'a ratra chi kuatian cha ñaku ña ni ni'i ratra i'a kuu ñuu ratra chakan kucha chakoo ratra chani kani ta'an xaan ratra chi maara ñokoa tra. An viti kati maayo cha ka'an ñuuyo vati katiyo vati ñoko nani maa ñuuya soko ñavi ñoko nanichi ñuu oko nanichi vati oko rai kuu ratra ni sava'a ratra ñuuya chakan si, ñuu oko nanichi ñavi ñoko nanichi, ta chakan si ikan ni ndoo ñuuya soko si kua'a xaan ni tundo'o kua'a xaan ni kani ta'an kua'an xaan cha kati chakan, tasa ni ndochi

soko si rakan tra kura ni kani ta'an kati tura chani'an ndatu'unra *tiempugan* tu chu'u, chakan kucha chito tu yu'u cha takan ni kuu.

Chakan si ikan, ioga maara chitoga chakan yu'u ña chito va'i yoso ni tui ratra vei kati ratra vati maa ra rai ni sava'a chi ma ñuuya oko rai ku ratra soko ña kuu kotoyo ndaa ni kaku ratra nda chio kichira ndaa si, chakan kucha ñaa kuu koto va'ayo vati rakan, ra ndatu'un tu chu'u si ñani katira ndaa ni tui rakan tra ndaa kee ra oko raian ta kichi ratra ñuuyoa cha kichi sava'a ratra ñuuya si ña kuu kotoyo cha kachi cha ndaa ni tui ratra vati ña ni kati tu rakan cha ndaa ni tui rakan tra.¹

An viti nu cha io ñuuya ta ni kichi ndiotuku inga ra kuu ndiotuku rai tay ndiotuku ku rakan soko uni rai ku tu rakan tra cha vachi ratra vei vachi sava'a ratra veñu'u.

Va sava'a ratra in veñu'u Kasando'ogan ta in veñu'u nu iti nu ka'an ratra iti ñua *Jesuu* ti'a ta ingachi va kuinu nda, in chi Kasando'an ta in chi va kuinu ñuu maayo i'a Ñuu Okoya ta in chi va kuinu ñuu *Jesuugan* ta cha in chakuaa ni va sava'a ratra veñu'a ta tui cha io va'achi kati ratra ti. Tani ndoora ndoo Kasando'an tani ndoo ingara i'a ta inga kua'an nda ñuu *Jesuu* ndakan ta kundichi ta ka'ndi nda Kasando'o ndakan vati rakan cha keta tiñu ni sava'ara ta ka'ndi ikan ta ka'ndi ta'anni iti ñua *Jesuu* tikan keta ndiotuku chakan ta i'a taxi kaa vati ra ni ndoo i'a ni kixi rakan ta ñañi kuu satiñura ti, ñani kuu, chakan kucha ni ndoochi i'a, *nomaa* cha'a ve'ñu'an ni sakanda ra'aya ta ñani ketachi sava'ara ti, chakan si ui rakan tra ni sa'a *ganaa* chira, chakan si chinu veñu'u Kasando'an ta veñu'u ñua *Jesuugan* ti, tara ndoo i'a si ni kixi rakan *cuando menu* vati ñani kuu cha sava'a ra ti, chakan si takan ndatu'un tura chani'an cha takan sava'a ratra.

Soko kua'a xaanga chani chakoo ndi'i cha nu ni ndoo ñuuya cha cha io ñivi, cha tui ñivi cha io, tasa kicha'a maa ratra kani ta'an ratra cha kuenda ñu'u kuenda. Chakoo ratra chara kuu *comisariadoan* chakoo ta kani ta'an ratra chi maara tuan tra chaña cha'a ratra ñu'u chi ratra, ña cha'ara, kua'a xaan kani ta'an ratra tui xaan maara ñuan tra ni cha'ni maara tu'an tra tui xaan ratra ni chi'i ti.

¹ Io ratra katira vei ra oko raigan tra, ñuu ta ñuu kee ratra ti, uira Ñukaa, uira Ñunducha, uira Chikua'a ta kuu cha keta ratra nu kuuchi Ñuu Oko viti.

Kichi kuati kichi sava'a ratra ta kichi ra kuu ikan, *maderuan* ra kee iti *Guerrero* ti'a, kichi tani tindee ra chi maara ñuuya tra ta kuu cha ni kani ta'an ratra chi maara tuan tra tani cha'ni tu maa ratra ui tu maa ra tuan tra, si chi'i maa ra ñuu ta chi'i tura tuan tra vei si kani ta'an ratra cha kati ñu'u kucha kani ta'an ratra, chakan si nda ni *tiempu* ta io tu maara tuan tra cha kui'na xaan ini ratra chi maara ñuuya tra ña kuu nde'e ratra chi maara ñuan, ña kuu, kua'a ndi'i cha ndaku ratra chi maara ñuu nda'vian tra, chakan kucha kati chakan, si nda viti ta si ña ndi'ichi vei si ra tuan tra ña sa'a ratra *llevaa* chira ñuu in cha va'a si ña io ratra de *acuerdu*. Tava chaña nde'egan ndio'o tava si, chakan kucha chito tu yu'u cha chakoo chakan, ni ndatu'un tura chani'an chu'u, ñavi mai nde'e si rakan ndatu'un chakan kucha chito tu yu'u vati takan ni kuu, kenda ratra tuñiigan kenda ratra chi maara ñuan tra vati inga *tiempu* chani tui ñuuya, si tuñiian chi maara ñuan tra io chakan, mani maara ñuan tava ñii mani ta nuni nama tuñian si cha ki'in kuenda maara kuu tuan rakan kura kicha'a satiñu chi, rakan, ñaviga chi maara ñuan tra kuuchi, an ñu'a *casi* ndi'i ñu'u kenda ratra chi ratra, ndi'i nu va'a ndi'i chasi ratra, ndi'i nu io nduta ndi'i nu ndaagan ndi'i, ndi'i chasi ratra ti, ta ndoo maara ñuu nda'vian cha satiñu ratra nda nu kuuchi siki yuku nu kuuchi, ndi'i nuni ndoo sava'a ratra nu ña kuniga ratra ikan kunu ndoo cha satiñu maara ñuan tra soko si kua'a tundo'o ni ya'a ratra kua'a kani ta'an ratra kua'a, cha kati maara sian tra ti.

Ta chakan si ikan, *tiempu* chani tui ratra, katira chani'an vati ña'ni maara kuu tuan tra io, si ma mani ra kuu *indiu*an tra mani ra ñuan tra, rakan kura io *tiempu*an chani, kivi chani tui ñua soko nuni kichi ra kuu *español*gan tra nuni kichi *tiempu*an tani kicha'a tanda'a ratra chi maañi ñuugan tañi ta kicha'a chakoo se'era chi'inñi tañi, takan kuu tani kicha'a iora kuu tuan tra soko rakan tra ñavi ra ñuu i'a ñavi kuu ratra si inga chio ni kichi tata rakan tra ta kuu cha kicha'a io ta'an ratra i'a, nu ni ni'i ratra *fuerza* cha ndu tui ratra takan sa kicha'a kani ta'an ratra chi maara ñuan tra chaña kuu nde'e ratra chira, ta chakan si, nda masi nda viti soko si ra kuu tuugan ña kuu ta'an maa nde'e ratra chi yoo ra ñuu, vati si cha kui'na xaan ini ratra chakan kucha io ratra ku'agan mani maa ni ratra kuni ndi'i cha io ndi'i ña kunira cha koo ra ñuu cha kuu ratra iti nuu, ña kunira vati si, maa ratra ndaka ña'a, maa ratra vati si nu

ndu tui ratra kua'aga *fuerza* io chi rakan tra, chakan si, maara ñuan tra ña tu'a ratra tutu inga *tiempu* ña kuu ka'an ratra *se'es* tiagan ña kuu si, chakan kucha ni siki xaan maara kuu tuan chira tra, vati ña chini ratra *se'es* tiagan ña kuu ka'an ratra ña kuu, chakan si sava'a ratra yoso kuni maa ratra sava'a ratra chi maara ñuan chakan si viti, si sa viti, kua'an tuku io ñuuyo tuku vai *casi* maara ñuan tra viti cha kua'an ndui nuu ratra chi maara tuan vati, io ñi ñuugan tanda'añi chi mara tuan ta io mara tuan tra tanda'ara chi maa ñi ñuan tañi si chakan kucha viti si cha kua'an ndu iin ratra, cha tuku cha io ratra cha ña *malu* xaanga tra ña'ni xaanga cha ndaku ratra chi maa ra ñua viti, soko inga *tiempu* si takan ni chakoo ratra, takan ni sava'a ratra chakan si, takan ni kuuchi cha ndatu'un tura, ra chani'an chu'u, kuenda ñuuya ta viti ndi'i, su'aga cha ndatu'in chindo si chakan, cha cha nde'e tu maayoo viti ku chakan vati si viti, ña *malu* xaanga ratra, ña'ni xaanga cha ndaku ratra chi maara ñua, viti si tu kumaniora si kuminara cho, ta tu ña'ni cha ndakora ña'ni chava sava'a ratra cho, ku'an ndoochi viti, ta ku'an iochi nda viti.

Ña ku'a io ñi ñuu viti

Masi kua'a tundo'o ni ya'a maañi ñuan tañi inga *tiempu* sava'a maara kuu tuan tra, soko ñani naa tatañi nu kuuchi Ñuu Okoya viti, viti kiviya ni ioñi tañi ta nivi saka'nu xaanñi tañi viko ka'nu kuenda cha kuu viko ve'e *martomogan*, nivi io che'e cha kuuchi viko ñi ñuu.

Ni nde'o tusii ini viko, tava cha kuu yaa sii chiñi, tava cha kuu yaa tikuaa *limagan*, yaa tikagan, yaa si'va, yaa saa chiri, yaa *carrizu*, yaa yuta ku'u, yaa *barri chiku*, yaa *presente*, yaa ñukuii, yaa tindoko, yaa ndacha, yaa xini ndo'yo, yaa xini ñuu, yaa xini titi, yaa peru, yaa tukuea ini, yaa ñachanu, yaa nduta nda'a, yaa ra to'o, yaa cha keta ra to'o, yaa tunda'vi, yaa chito'oyo, chakan kucha nivi io ñi chita cha'a yaa siigan viko ve'e *martomo*. Cha'un ta'an chito'yo saka'nuñi, cha'un ta'an *martomo* chakoo viko, chakan kucha cha'un ta'anra kuu *martomogan* tra io ku'a chava kati tu'in chindo i'a:

—*Santísima Trinidad*: viko tuñu ku che'e.

—Ra *San Antoni de padua*: uchui ndaa *Junio* chakoto ña'a.

—Ra *San Juan Bautista*: oko uni ndaa *Junio* chakoto ña'a.

—Ra *San Pedru*: oko una *Junio* chakoto ña'a.

—Ra *Santiagu*: oko kumi *Julio* chakoto ña'a, sutu Ñuu Oko ku ra'ya.

—Ra *Jesuu*: (viko ra tata *Chú*): u'um ndaa *Agosto* cha koto ña'a chi ra'ya.

—Ra *San Nicolaa Tolentinu*: iin ndaa *Septiembre* chakoto ña'a.

—*Santa Cruu*: uchuni *Septiembre* chakoto ña'a.

—Ra *Cristu*: uchi kumi ndaa *Septiembre* chakoto ña'a.

- Si'o yaa si'i *Rusari*: u'um ndaa *Octubre* chakoto ña'a.
- Viko *Santu*: in ndaa *Noviembre* chakoto ña'a.
- Si'o yaa si'i *Concepción*: ucha ndaa *Diciembre* chakoto ña'a.
- Si'o yaa si'i *Guadalupe*: uchi in *Diciembre* chakoto ña'a.
- Si'o yaa si'i *Santa Lucía*: uchui ndaa *Diciembre* chakoto ña'a.
- Ra *San Juan Evangelista*: oko iñu ndaa *Diciembre* chakoto ña'a.

Ndi'i chito'oyoya tachi nivi saka'nuñi tañi viko viti kiviya, nivi io ta'an cha kuu yaa ra chareugan, yaa *tambo* chi tuyoo ku che'e, nivi io cha kuu yaa xini tumigan, yaa ra *mascaritagan* cha chita cha'a chi *mosika*. Nivi kee tojo tichi yoo *Febreru*, ta tacha kuuchi viko su'um maa ra ñuuya tra nivi tava ratra yuku chito'oyo iti ka'nu.

Ra kuu *Kale* ñuu, ndi'ira kuu ra chani'igan tra nivi io ratra ve'e *kuarte* ku'a cha kuu ratra ra to'o. *Tiempu* vachi *costumbre* cha'nuya tachi chi ratra, inga kivi ni tui che'e, cha kuuchi *costumbre* ñuu, kua'a kuia iti chata kee tuichi chati cha yoni chito ama kicha'a chi.

Viko ve'e *martomo* va ki'in kuenda ra *Kale* ñuuya tiñu, ñivi kuñi va ku'a tiñuya chira, vati kuura ta in tundeini chi'inñi chi *costumbre*ñi i'a tichi ñuuya, ve'e *martomo* va nataka ñivi ñuu ta chakan kucha i'a va ki'in kuendara chani'iya tiñu. Viti, va kati xi'ne yooru kura kuu yu'u *Kale* ñuu, in ñivi chito *costumbre* cha'nu, in ñivi io tundeini *anima*, ña io chi chava kumanira chira *Kale*, vati ra'ya kura ra xi'na kuui va nduku ra *Kale* tacha ki'in kuendara tiñu.

Nduira chi *suplentera*, va ku nde'e ratra chira va kuu yu'u *Kale*, ndui ratra va ku'un nda ve'era chani'iya tava kati tu'un ratra tiñu chikara tasa ra chani'iya va kati ndiko yoo kunira chava kuta'an chira cha kuenda tiñuya. Kee ratra i'a tava ku'un ratra iti ve'e ingara va kuta'angan, va tiin ta'an ni ra'ya tiñuya tava kuu ratra yu'u maara *Kale* ñuuya.

Kicha'a nanduku ratra chira kumani, ra va kuu *ridoo*, kumi ta'an ra *ridoo* va koo, tara xi'na kuigan va kana tiñu chira nda nuu ndaara *Kale* ñuu kivi chava nataka ndi'i ra kuu ra to'ogan tra ve'e *kuarte*, ndi'i ra kuu ra to'ogan tra chi *suplentera* va nataka ratra nda ve'e *kuarte*, nu ndaara *Kale* ñuu, vati va kati tu'un ratra chira, tiñu kana chira i'a. Ra kuu yu'u *Kaleya* va tava tiñura chira *Kale* vati na ku'a kuendara

bastu cha ta'an chira *ridooya* ta cha'a ratra *bastu* chi ra'ya, *ora* cha ki'in kuendara tiñu ndi'i ratra va katu nda'a, ndi'i ratra va ku'a tundeini chira vati ñava sañanda'a ratra chi ta'anra; vati kuiti va koo ratra ti, tasa ndi'i chava kunu'ni tu'unya tara kuu unigan tra ra kumanigan tra, va nduku tiñu chira, soko *barri* ta *barri*; *ora* ni ni'i tiñu chi uni ta'an ra'ya tra tasa va keta tu'unya cha kuiti, ta tu ñava kuni ra'ya tra tiinra tiñuya io chi chava kana ratra chira *Presidente*, vati na ku'a ra tundeini chira ña kuni ndoo chi tiñuya.

Ra kuu *Secretariu* ra *Presidente* va ku'a tundeini chira va kuu *Kale* ñuu, ku'aya ki'in kuendara tiñu ndaku ra siinya, tava kee ta'anni tu'un kuenda xu'un lu'u chava kuu ya'vira. Ra kuu *Kale* ñuu kura kuu si'i sutu chi ñivi ñuu nu ndaara kumi tiñu ra ve'e tiñuya, ra'ya kuura ta in tundeini chira kuu ra to'oya tra chi kuenda *costumbre* cha'nu ratra tacha keta viko ve'e *martomo*.

Va ndatu'in su'aga chindo kuenda ra *Kale* ñuuya ndi'ira chira to'ora, nduira chira kuu yu'u *Kale*, ra kuu *suplentera*, ra kuu *ridoora*, rava kuu tatu, ñivi va kuatiñu maara *Kale*. Ra tatuya kura va sakoto chira *ridoo* tacha keta in viko ve'e *martomo*, takan iochi vati va kana tiñu chira tra nda nuura kuu *Kale* ñuu tava nataka ra to'o ve'e *kuarteya* vati i'a kee ratra tava ku'unra ve'e *martomo*. Ra tatu kura ta'anchi vati va sakoto chi ndi'ira to'o tacha keta in viko *martomo*.

Tacha va kee chatu ve'e *martomo* ta'an ndiotukuchi vati va kuiso ratra chatuya tacha keechi ve'eñi *martomo* cha'nu. Va nataka ra *ridoo* chira *Kale* ta va ku'un ratra nu va kee chatu chito'oyo. *Ora* va keta ratra ve'e *martomo* chaa, va saka'ndiñi tañi *tiru*, vati che'e kucha sakoto chi ñivi tacha keta ra kuu *Kale* ñuu ndi'ira chira to'ora.

Va ki'in kuenda yaa *mosika* chi ratra, nu kuuchi yu ve'eñi *martomo chaaya* tava tiin nda ta'an ñi cha'nu chira yu ve'eya, va ki'vi ratra tichi ve'eya tava ki'in kuenda ndiotuku cha kuu yaa siiya chi ratra, cha kuu yaa ra to'oya.

Oraya va kana tiñu chira *martomo* na ya'ara tichi ve'e nu ndaara *Kale* tava ki'vira tava kuindara yu'u *mesa* nu ndaa ra to'o tra vati *oraya* ya'a ratra vati va koto ña'a ratra. Ra *martomo* cha'a ra ti'avintioo ta kee ndikora tichi ve'e tasa va ki'vi ra nde'e tiñu, ra kuu xini chi viko tava katira chira to'o tra vati va tiva'ara *bastu* ratra ta tisorachi inga chio.

Kicha'a ya'a *café* chi *paan* ta *ora* va ndi'i, va kani'i ratra ko'o vati va ya'a in *litru* ndixi chi *ceriyu* ta xanu, nda'a inu ndi'i. *Ora* va ndi'i in yuti ndixiya, va tiso ratra nu *mesa* ra *Kale* ko'o nduta nda'a, cha kuu tu'un nduta nda'aya tasa va ya'a ratra vati va ndoo nu nda'a ratra. Va naki'in tiñu ko'o nduta nda'aya tasa ra kuu xini, ra nde'e tiñuya va kuikara ui ra to'o vati va tindee chira, soko va ndaka xi'nara chi ratra chira *Kale*, vati kunira chana tindee tiñu chira chi ko'o kuenda chava *koramosa* ra to'o. Inra chani'i va saku ii ko'o ndayu. Va ki'vi ta'an ra to'o keta iti chataga, ra ni ndoo nu ke'e, ra ña kuu ki'viga tichi ve'e chira *Kale*. Ra kuu xini viko kura va ku ka'an chira chani'iya, ra ni ndoo iti chataya tra. Ndi'i saku ii ratra ndayu ta in ta in ratra va ki'in ko'o tava kachi ratra, ndi'i chachi ratra tava kani'i tiñu nda'a tiñuya. Ndi'i va kani'i ratra nda'a tiñu va kati ra to'o, vati va ku'unra tava kuu ndiotuku cha kuu tu'un ndoo nda'a. Ra kuu xini viko, va nduku tu'unra ñaa *ora* va keta ndiko ratra cha cha ini, va ku'a ndikora nde'e tiñuya *bastu* ratra tava kakee ratra tichi ve'e. *Ora* kee ra to'oya tra va tiin nda'a ta'an ndiko ratra chira nde'e tiñuya tra. Va kuu ndiotuku yaa sii chi yaa *mosika* inni ku'a cha keta ra to'oya tra, inni ku'a cha ki'in kuenda tiñu chi ratra, cha ketara.

Cha cha ini, ta in kaa ui ña'niga ndayu chakoo soko va koo dixinia. Ndi'i tiin nda ta'an ratra, va ki'vira tava kundara, tava ku'a ratra in yuti ndixi, soko va kuindi va'a xi'na *bastu*, ndi'i yutiya tasa va koo ndusu tunda'vi, cha kuu tunda'viya kucha ka'an kuenda viko *martomo*, kuenda ndi'i ve chito'yo saka'nu ñivi viko, i'a va kati tu'in ñaa ku'a kucha kuu tunda'viya:

Na katio vati *Domingu* kuuchi viti, *vispera* cha kaku chito'oyo va katio: Viti *Domingu* *vispera* chi *nacimientu niñu Jesús* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi sutuyo *Santísima Trinidad* ni kuuchi...

Ta tu *Luni*, *vispera* chi *San Antoni* va katio: Viti *Luni* ndaa yoo *Juniu* uchi ui, *vispera* chi *San Antoniu de Padua* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *ánimas benditas del purgatoriu* ni kuuchi soko...

Tu kiui va katio: Viti kivi ui ndaa yoo *Diciembre* uchi ui, *vispera* chi *Santa Lucía* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Jesús Nazareno Maestro* ni kuuchi, soko ñaa cha va'a...

Tu kiuni va katio: Viti kivi uni ndaa yoo *Juniu* oko una, *víspera* chi *señor San Pedro Apóstol* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Santa Cruz* ni kuuchi soko...

Tu kikumi va katio: Viti kivi kumi ndaa yoo *Diciembre* uchi ui, *víspera* chi si'i yo *Virgen de la Concepción* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Jesús Nazareno Maestro* ni kuuchi soko...Ta tu ñava katio ku'aya, kuu va katio: ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Ángel de la Guardayo* ni kuuchi soko...

Tu *viarni* va katio: Viti *Viarni* ndaa yoo *Juniu* oko uni, *víspera* chi *señor San Juan* ra *Bautista* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *San Nicolás Tolentino* ni kuuchi soko...

Ta tu *Sábado* va katio: Viti *Sábado* ndaa yoo *Agosto* u'um, *víspera Transfiguración* ra *señor Jesús* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi si'iyi *Virgen del Rosario* ni kuuchi soko...

Ku'aya kicha'a tunda'vi, chakan kucha i'a, va kati tu'in ña ku'a kucha ka'an ratra chi che'e, tacha kivi *Presente* chava ku'un xu'un ve ñu'u, ku'a chava kati tu'in chindo i'a va ka'o:

Ku ka'nu xaan ini maun yani *Juan Ortíz*, maun yani *José Hilariu*, ku ka'nu xaan inindo, va katu nuundo chi su'a kuiini. Ku ka'nu xaa ini mau yani *Kale*, sava takan ni kuu maando yani *Regidores*, maando yani *Suplente*, sava takan ni kuu maando to'o, ra to'o ndi'indo ku'a ndaando ku ka'nu xaan inindo. Va katu nuundo chi su'a kuiini.

Chito'yo *ntioo* na kuta'an chi maun yani *Kale*, sava takan ni kuu maando yani *Regidores*, maando yani *Suplente*, maun yani *Cosme*, maun yani *Sixtu*, maun yani *Rafa*, ndi'indo ku'a ndaando to'o, ra to'o, maun yani mayordomo *Manuel*, maun yani *Betu* ndi'indo ku'a ndaando yani, chito'yo *ntioo* na kuta'an chindo, takan kati yu'u yani *Juan*, yani *José Hilariu*, chito'yo *ntioo* na kuta'an chindo yani.

Viti kivi uni *víspera* chi *San Pedru Apóstol* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Santa Cruz* ni kuuchi, soko ñaa cha va'a ni tiin ni chiso *Ángel de la Guardayo* chiyo nuni chikachi *ora* ñuu *ora* ñuma'nayo ta ña ña'ni tundo'o ña ña'ni cha u'i ni kuta'an chi ikiyo chi kuñuyo, ta ndoto vii ndoto va'ayo ta kichi nakoto ta'an yu'u nuu tuku chi maayo i'a vati i'a kuanda'vi to'o *Manuel Mendoza*.

Soko ndichachi, ta ndaachi ta kuitichi, inga kivi inga nikandi, ku'a nu ni tiñu'u ni saka'nu inga to'o inga cha'nu iti tuu iti ndichi, ikan kivi ikan *ora* ni ka'an ta'an *mayordomoyo* chi rai kuu *amigu* ni kuu *compañeru* chira, na ku'unra ku ku'ara kuenda chi to'o *Alcaldeyo*, vati maara kuura si'i kura sutu nu ndaara kumi tiñu ra ve'e tiñu nu ñuu nu ve'eyo na kua'a cha'ara ndi'i xiku ndi'i ku'a ndi'i *costumbre* ndi'i viko ni tui nu ñuuyo nu ve'eyo vati ra inga ñuu ra inga tayu, tiso vii tiso va'ara nu ñuura nu ve'era, sava takan ni kuu tuku maayo tiso vii tiso va'ayo nu ñuuyo nu ve'eyo.

Ikan kivi ikan *ora* ni cha'anra cha ku'ara kuenda chira na nakachi ña'ara ndaa inda in to'o in cha'nu, rai kuiso tiku ii tiku ñu'u chi *señor San Pedru Apóstol* nu kua'an kuu chi kivi nu kua'an kuuchi nikandi, ikan kivi ikan *ora* ni ki'in kuendara tava tiñu chani chaku'a chira ta ni satu'un ra ndi'i *ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o ta ni ndatu'un ta'an ratra ndaa inda in to'o in cha'nu, rai kuiso tiku ii tiku ñu'u chi *señor Pedru Apóstol* nu kua'an kuu chi kivi nu kua'an kuuchi nikandi, ikan kivi ikan *ora* ni sanuura nda cha'ara tichi vati kuanda'vi to'o *Manuel Mendoza* ta to'o *Manuel Mendoza* ni chanuura cha ketara ve'e tiñu *juzgadu* nu kaa va'ara *cruz corona* chi *Jesucristu*.

Ta nataka *ciudadanu Alcaldeyo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o ta ni chinu *voto* ni chinu *elección* ta tichi *voto* tichi *elección* ke'ni sivira ke'ni tu'unra vati cha'a mani ndi'i to'o ndi'i cha'nu chira vati va kuura ita, va kuura vichi va kuura yu'ma kutu vixi chi *señor San Pedru* nu kua'an kuuchi kivi nu kua'an kuuchi nikandi.

Ikan kivi, ikan *ora*, kichi ndukui'a kunira soko ta ñavi cha kati tiñu ni'ira ta ñavi cha kati tiñu ta'anra, kichi ndukui'a kunira vati ña chitora tu chaara, ketara kivira, ketara kuiara, soko nda maa *ntioo* ni cha'a in cha ndee in cha ka'nu chi *animara* ta ni cha'ara tundeini tani cha'ara tu'un ka'o chira kichi nuura kichi ketara i'a vati i'a kuanda'vira ta ni ka'an ta'anra chi ña'a kuu *amigu* kuu *compañeru* chira tani kusii iniñi vati ni ni'iñi tiñu ii tiñu ndicha, tiñu *ntioo* va koso sikiñi.

Chika chi kivi ta chika chi nikandi, chinu chi yoo, soko nu cha vachi ndukuiti kivi, nu cha vachi ndukuiti nikandi, ku'a nu kua tiñu'ura va saka'nura iti tuu, iti ndichi, ikan kivi, ikan *ora* satu'unra chi rai kuu *amigura* kuu *compañeru* chira ta ni cha'anra cha ku'ara

kuenda chi *ciudadanu Alcaldeyo* ta *ciudadanu Alcaldeyo* ni satu'unra chi *ayuntamientura*, ndi'i tata *mandoni*, ra to'o tani kichi nuura kichi ketara i'a vati i'a kuanda'vira ki'in kuendara chira cha'ara *lugar* cha'ara *asientu* chira tiñu'ura saka'nura chira chi in *cortesía* cha ni'i cha ta'anra.

Soko, kuiti *ora*, kuiti *tiempu* ndaa nuuyo i'a vati i'a kuanda'vi ta *como costumbre* nu ñuuyo nu ve'eyo i'a ka'an ta'an tuku mai chi ndi'indo ku'a ndaando. Tasa ta'anchi ku ku'a kuendara su'a *limosna*, su'a *Presente*, su'a cha va ni'i, su'a cha va ta'anra vati kundaka kuendayo tichi nda'a *santo sacerdote* nu ñuuyo nu ve'eyo rai ni ni'i ndatu, ni ni'i *licencia* nakani nandachira ndi'i *oración*, ndi'i *sacrificiu de la Santa misa*, vati kunio vati kotoyo ta ku'a nduchaa ta ku'a ndu ndichichi.

Soko ndichachi ta ndaachi ta kutitichi ;mai ni kui rai ñu'u ñuñiviya! sava ta ku'an ndi'i kuui tuku maando ndaando, masi na ka'anyu kakachi *ora*, kaka chi, ku'a in tu'unni ndatu, ta'vi, *gracia*, ta *misericordia* ña ña'ni kumiyu vati ku'e chindo ta ku'unchi ta kuisochi chindo chi suto ra *ntioo* nu kua'an kuundo chi kivindo chi nikandindo, iniga maando va ndaka ka'nundo ndatuya, ta'viya, *gracia* ta *misericordiaya* chi *señor Santiagu Apóstol*, vati maara kura kuu *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo.

Sava takan ni kuu *Santa Cruz*, yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestru Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nani chi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu sutuyo *Santísima Trinidad*, sava takan ni kuu *San Antonio de Padua*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Bautista*, sava takan ni kuu *San Pedro Apóstole*, sava takan ni kuu *señor Jesús Nazareno Maestro*, sava takan ni kuu *San Nicolas Tolentino*, *confesor*, chito'o maniyo, ñu'uya ndioo,² sava takan ni kuu *Santa Cruz* yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestro Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nanichi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu *Santo Cristo*, ra *mesías*, sava takan ni kuu si'iyoyaa si'i *Virgen del Rosario*, sava takan ni kuu ndi'i kuui *santu* ta *ánimas benditas del Purgatorio*, sava takan ni kuu si'iyoyaa *Virgen de la inmaculada Concepción*, sava takan ni kuu si'iyoyaa *Virgen de Guadalupe*, sava takan ni kuu *Santa Lucía*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Evangelista* ta sava takan ni kuu ndi'i kuui *santu* ndi'i kuui *santa* ndui kaa, ndui ka'nu, ii

² Io ratra kati ra: vati rakan kura yaa mani ñu'uya ti

ñu'u nu ni chakuita la *Santísima Gracia*, ta ndaayo ña ni'i cha kuiti na kuta'an chiyo nu kua'an kuuyo chi kivi nu kua'an kuuyo chi nikandi chiyo, kuuchi in *Sábado* in *Domingu* kunuuyo ku ketayo ku naka'nu cha'a ku naka'nu chitiyo yu'u *ntioo*, yu'u *altar*, nu chanuura kuu *santo sacerdote* nu ñuuyo nu ve'eyo cha nakanira cha na ndachira ndi'i *oración* ndi'i *sacrificiu* de la *Santa Misa* vati kuniyo vati kotoyo.

Chikayo ndatu, chikayo ta'vi, na sakaya kivi, na sakaya nikandi, kunda nuuyo su'aga siki i'a ñu'u ñuu ñiviya, soko ndichachi ndaachi ta kuitichi, che'e ni kuu in yu'u in cháku, in ndusu tumanini chani ni'i cha ni ta'a tu mai chi *ciudadanu Alcaldeyo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o, *mayordomoyo* chi ña'a kuta'an kuu ndu ui chi'inra, chi *amigura Albertu Martínez*, i'a tise i'a chakiu xi'na kuiiga cha nani *fé*, yu'u *ntioo* yu'u *altar* chi *señor Santiago Apóstol*, vati maara kura ku *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo ta ndusu ui ta ndusu uniga cha'a mani tuku mai, vati kuuchi *fe* kuuchi *gracia*, kati tuku mai, nakumi chi ndi'indo ku'a ndaando yani.

Ku'aya ka'anyo kivi cha cha'an *Presente*, soko tacha va ki'in kuenda ñi tañi chatu chito'oyo, ku'a chava kati tu'in chindo i'a ndiotuku va ka'an ratra tunda'viya:

Ku ka'nu xaan ini maun yani *Juan Ortíz*, maun yani *José Hilariu*, ku ka'nu xaan inindo, va kuantu nuundo chi su'a kuiini. Ku ka'nu xaa ini mau yani *Kale*, sava takan ni kuu maando yani *Regidores*, maando yani *Suplente*, sava takan ni kuu maando to'o, ra to'o ndi'indo ku'a ndaando ku ka'nu xaan inindo. Va kuantu nuundo chi su'a kuiini.

Chito'yo *ntioo* na kuta'an chi maun yani *Kale*, sava takan ni kuu maando yani *Regidores*, maando yani *Suplente*, maun yani *Cosme*, maun yani *Sixtu*, maun yani *Rafa*, ndi'indo ku'a ndaando to'o, ra to'o, maun yani *mayordomo Manuel*, maun yani *Betu* ndi'indo ku'a ndaando yani, chito'yo *ntioo* na kuta'an chindo, takan kati yu'u yani *Juan*, yani *José Hilariu*, chito'yo *ntioo* na kuta'an chindo yani.

Viti kivi uni *víspera* chi *San Pedru Apóstol* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Santa Cruz* ni kuuchi, soko ñaa cha va'a ni tiin ni chiso *Angel de la Guardayo* chiyo nuni chikachi *ora* ñuu *ora* ñuma'nayo ta ña ña'ni tundo'o ña ña'ni cha u'i ni kuta'an chi ikiyo chi kuñuyo, ta ndoto vii ndoto va'ayo ta kichi nakoto ta'an yu'u

nuu tuku chi maayo i'a vati i'a kuanda'vi *recibimiento* to'o *Manuel Mendoza*.

Soko ndichachi, ta ndaachi ta kuitichi, inga kivi inga nikandi, ku'a nu ni tiñu'u ni saka'nu inga to'o inga cha'nu iti tuu iti ndichi, ikan kivi ikan *ora* ni ka'an ta'an *mayordomo* ni cha'a kuenda chi rai kuu *amigu* ni kuu *compañeru* chira, na ku'unra ku ku'ara kuenda chi to'o *Alcaldeyo*, vati maara kuura si'i kura sutu nu ndaara kumi tiñu ra ve'e tiñu nu ñuu nu ve'eyo na kua'a cha'ara ndi'i xiku ndi'i ku'a ndi'i *costumbre* ndi'i viko ni tui nu ñuuyo nu ve'eyo vati ra inga ñuu ra inga tayu, tiso vii tiso va'ara nu ñuura nu ve'era, sava takan ni kuu tuku maayo tiso vii tiso va'ayo nu ñuuyo nu ve'eyo.

Ikan kivi ikan *ora* ni cha'anra cha ku'ara kuenda chira na nakachi ña'ara ndaa inda in to'o in cha'nu, rai kuiso tiku ii tiku ñu'u chi *señor San Pedru Apóstol* nu kua'an kuu chi kivi nu kua'an kuuchi nikandi, ikan kivi ikan *ora* ni ki'in kuenda tava tiñu chani chaku'a chira ta ni satu'unra ndi'i *ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o ta ni ndatu'un ta'an ratra ndaa inda in to'o in cha'nu, rai kuiso tiku ii tiku ñu'u chi *señor Pedru Apóstol* nu kua'an kuu chi kivi nu kua'an kuuchi nikandi, ikan kivi ikan *ora* ni sanuura nda cha'ara tichi vati kuanda'vi to'o *Manuel Mendoza* ta to'o *Manuel Mendoza* ni chanuura cha ketara ve'e tiñu *juzgado* nu kaa va'ara *cruz corona* chi *Jesucristu*.

Ta nataka *ciudadanu Alcaldeyo* ayuntamientura ndi'i tata *mandoni* ra to'o ta ni chinu *voto* ni chinu *elección* ta tichi *voto* tichi *elección* ke'ni sivira ke'ni tu'unra vati cha'a mani ndi'i to'o ndi'i cha'nu chira vati va kuura ita, va kuura vichi va kuura yu'ma kutu vixi chi *señor San Pedru* nu kua'an kuuchi kivi nu kua'an kuuchi nikandi.

Ikan kivi, ikan *ora*, kichi ndukui'a kunira soko ta ñavi cha kati tiñu ni'ira ta ñavi cha kati tiñu ta'anra, kichi ndukui'a kunira vati ña chitora tu chaara, ketara kivira, ketara kuiara, soko nda maa *ntioo* ni cha'a in cha ndee in cha ka'nu chi *animara* ta ni cha'ara tundeini tani cha'ara tu'un ka'o chira kichi nuura kichi ketara i'a vati i'a kuanda'vira ta ni ka'an ta'anra chi ña'a kuu *amigu* kuu *compañeru* chira tani kusii iniñi vati ni ni'iñi tiñu ii tiñu ndicha, tiñu *ntioo* va koso sikiñi.

Ikan kivi, ikan *ora*, tisora kivi, tisora *plazu*, cha ku'a ki'in kuendara chatu ii, chatu ñu'u *señor San Pedru*, ikan kivi ikan *ora* chakundara

saxinira ndaa iti ku nuura ndaa iti ku ketara, vati ñani kati chito'oyo *ntioo* vati matu'un maa xini kura ta nde'era ta katora yoso *libra* yuma *castilla* chika tichi chatu ii chatu ñu'u *señor San Pedru*, ikan kivi ikan *ora* ni saxinira chi to'o *Alberto Martínez* vati maara *ntioo* inira kuu *amigura*, kuu *compañerura* ta ni chanuura cha ketara vatira kuanda'vira cha'ara *lugar*, cha'ara *asientu* chira tani natavara in ndusu tumanini in ndusu tunda'vi naara ndisora tani tiin ni chiso chi *animara* tani kusii inira cha'ara tundeini tani cha'ara tu'un ka'o chira, vati nda maa *ntioo* ni kati vati tiñu va nde'era, tiñu va kuisora ni kuuchi.

Chika chi kivi tani chikachi nikandi ta keta ta kivi ta xini vita kuuchi tani kichi nuu kichi keta *ciudadanu Alcaldayo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o, *mayordomo* ni cha'a kuenda, *amigura* chi ndi'i ñivira, i'a vati i'a kuanda'vira kichi ndaka kuendara chatu ii chatu ñu'u *señor San Pedru Apóstol* vati va kuu chiira, va kuu chachira, tu *carga* tu cha vee ni kuuchi, nuuchi chata in to'o ta ndaachi chata inga cha'nu. Ña cha va'a va kusiini suto ra *ntioo*, ticha uchi ui yoo, in kuia, va nanduku tuku maara *mayordomo* chaayo, iti tuu iti ndichi chi *señor San Pedro Apóstol*.

Soko ndichachi ta ndaachi ta kutitichi ;mai ni kui rai ñu'u ñuñiviya! sava ta ku'an ndi'i kuui tuku maando ndaando, masi na ka'anyu kakachi *ora*, kaka chi, ku'a in tu'unni, ndatu, ta'vi, *gracia*, ta *misericordia* ña ña'ni kumiyu vati ku'e chindo ta ku'unchi ta kuisochi chindo chi suto ra *ntioo* nu kua'an kuundo chi kivindo chi nikandindo, inga maando va ndaka ka'nundo ndatuya, ta'viya, *gracia* ta *misericordiaya* chi *señor Santiagu Apóstol*, vati maara kura kuu *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo.

Sava takan ni kuu *Santa Cruz*, yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestru Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nani chi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu sutuyo *Santísima Trinidad*, sava takan ni kuu *San Antonio de Padua*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Bautista*, sava takan ni kuu *San Pedro Apóstole*, sava takan ni kuu *señor Jesús Nazareno Maestro*, sava takan ni kuu *San Nicolas Tolentino*, *confesor*, chito'o maniyo, ñu'uya *ntioo*, sava takan ni kuu *Santa Cruz* yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestro Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nanichi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu *Santo Cristo*, ra *mesías*, sava takan ni kuu si'iyu yaa si'i *Virgen del Rosario*, sava takan ni kuu ndi'i kuui *santu*

ta *ánimas benditas del Purgatorio*, sava takan ni kuu si'iyó *Virgen de la inmaculada Concepción*, sava takan ni kuu si'iyó *Virgen de Guadalupe*, sava takan ni kuu *Santa Lucía*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Evangelista* ta sava takan ni kuu ndi'i kuii *Santu* ndi'i kuii *Santa* ndui kaa, ndui ka'nu, ii ñu'u nu ni chakuita la *Santísima Gracia*, ta ndaayo ña ni'i cha kuiti na kuta'an chiyo nu kua'an kuuyo chi kivi nu kua'an kuuyo chi nikandi chiyo, kuuchi in *Sábado* in *Domingu* kunuuyo ku ketayo ku naka'nu cha'a ku naka'nu chitiyo yu'u *ntioo*, yu'u *altar*, nu chanuura kuu *santu sacerdote* nu ñuuyo nu ve'eyo cha nakanira cha na ndachira ndi'i *oración* ndi'i *sacrificiu de la Santa Misa* vati kuniyo vati kotoyo.

Chikayo ndatu, chikayo ta'vi, na sakaya kivi, na sakaya nikandi, kunda nuuyo su'aga siki i'a ñu'u ñuu ñiviya, soko ndichachi ndaachi ta kuitichi, che'e ni kuu in yu'u in chaku, in ndusu tumanini chani ni'i cha ni ta'a tu mai chi *ciudadanu Alcaldeyo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o, *mayordomoyo* chi ña'a kuta'an kuu ndu ui chi'inra, chi *amigura Albertu Martínez*, i'a tise i'a chakui xi'na kuiiga cha nani fé, yu'u *ntioo* yu'u *altar* chi *señor Santiagu Apóstol*, vati maara kura ku *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo ta ndusu ui ta ndusu uniga cha'a mani tuku mai, vati kuuchi *fe* kuuchi *gracia*, kati tuku mai, nakumi chi ndi'indo ku'a ndaando yani.

Tacha ndi'i ndusu tunda'viya cha kivi cha cha'an *Presente*, tava ka'an ratra sivi ra va kuu *martomo* chaa takan va koto ndi'i kuii ñivi sivi ra *martomo* chaaya. Va koo in *ora* tusii ini chira *Kale* ndi'ira chira to'ora. In chava katiu chindo: vati *ora* cha ñata kicha'a cha kuu tunda'viya va kaki ratra nu *mesa*, cha kuu *bastu* maara *Kaleya*, che'e kuni katichi vati ra kumi tiñu ñuu kuura ti. Ndi'i kuu tunda'vi tasa tiso ndiko ratrachi nu chakuindi va'a *bastuya*. Va kuika ratra chiñi ña'a, ñi kuu kata cha'a yaa sii. Chita cha'a ratra ticha keta *ora* chava ku'un *Presente* ve ñu'u, sakukutuñi tañichi chi ita tichi in ko'o ta ma'ñu ko'oya va kuindi xu'un *Presente*, ku'aya va kundasichi chi ita, tava kundaka kuenda ratrachi chi ndi'i *animara* nda ve ñu'u ka'nu chira sutu, cha kuenda chava koo *misa* inga kivi.

Tacha cha'an xu'un *Presente* cha'an ta'an ra kuu *mosika* chi sundiki ka'ndi, ri sundiki ñu'uya va ya'ari iti nuu ra to'o. Suini kivi cha cha'an

Presente va ka'ndi sundiki ñu'uya tari, chakua va ka'andi ri'a nu ke'e ve ñu 'u. Cha kuu inga kivigan, ñi *martomo*, va ku'unñi tañi *misa* chi chito'yo, i'a tava satu'un ndikoñi chi ndi'iñi ñivi ni cha'a *misaya*, ku'a cha chakoochi inga *tiempu*. Ketañi tañi iti *misa* va *koramosañi* tañi, ndi'i *koramosañi* tañi ta va ka'vi xu'un nda'a ñivi. Va kati tu'unñi yoso xu'un ni keta, xu'un cha kuenda ra *martomo* ta xu'un ni ni'i maaña kuu *martomoya*. Ku'aya chito ndi'i ñivi yoso xu'un keta, ta'anda kuenda *paan*, kuenda ndixi ta su'aga chani ndoogan, ñaaga inga kuati su'a ni ndoo ndiseka maañi *martomo*.

Ndi'i va ka'vi xu'un tava kicha'a yaa sii chava kata cha'añi tava ko'oñi ndixi. Keta kivi chava ndoo tako'o, va kani ratra tia'va tava koo ndiotuku tusii ini chiñi, ku'aya ndi'i viko *martomo*.

I'ani va nakoichi ku'aya soko si nini xaan vati tu iogara kuni taa *historia* mao ñuu satu'in chi ratra vati na taa ratrachi chi se'en savi maayo, vati takan ñava sanaayo tu'un cha ku'a cha ka'anyoa tava kuu chava kutu'a gave kuati chi'ili chi. Ndi'i cha ndatu'in chindo i'a, ndi'i che'e kucha ndaa nu tutuya ni sava'i. Chakan kucha cha'i tia'vintioo kua'a xaan chindo ñi Ñuu Oko. Kotondo *historia* cha ku'a chani ndatu'un sutu cha'nuichi, si'u, chi xite.

Kivi cha tui ñuu ñivi

Ndatu'unra chani'i chindi cha ku'a tui ñuu ñivi, ña ku'a tui yoo cha kuuyo se'e ñuu ñivi. Kati ratra chindi vati «Ui ndivi chakira Sutu Maniyo siki yuku tay». Ui ndivi chakira *Ntioo* siki yuku tay. In ndivi ii ta in ndivi si'i. Kaku ña'a ta rai. Masi Ñuura Tukuati kuu che'e. Chita kuati se'e ñuu ñivi ndi'i kuii nu ñu'uya ta keta ratra nda ñuuyo. Takan ndatu'unra chani'i chindi cha ku'a tui yoo, ku'aya tui yoo cha kuuyo se'e ñuu ñivi.

Cha ioñi kuu ñata. Ñi ñataya chakoo xi'na kuii. Sutu Manio kati vati se'e xi'na kuira va kuu ñi tañi, soko ñi ñataya ma mani cha sikiñi, ñani satiñuñi tañi. Kuni niñi in peru, ta in ka'an niñi chira Sutu Manio. Kuni niñi in ñaa ndayugan ta in keta nichu tichi nda'añi tañi, ma mani se'e kuati sava'añi, siki niñi.

Ra Tata Savi ndi'i inira chiñi tañi, chaña tu'añi satiñu nu ñu'u ñuu ñiviya ta sanaara chiñi. Katira chi tañu'u chana sanaa tiñu chiñi. Rai tava yoo, tava yoo kaañi. Chakoo nda'añi, chakoo cha'añi, chakoo nuuñi, soko tava tuni kaañi nakatio. Nakatio, vati tava ñivi nde'o chiñi, soko chakoo cha tayñi tañi nu ñu'u ñuu ñiviya, chakan kucha sava'añi tañi se'e kuati chi nda'yu. Siki niñi chi nda'yu, sava'añi ve'e na'nu. Takan, chakooñi tañi nu ñu'u ñuu ñiviya, tava ve kuati chi'li. Ndoo ku'a chakooñi, ndoo se'e kuati sava'añi, ndoo ti'o ve'eñi, ndoo yuu ve'eñi tañi.

Kati xite in cha'a “i'a kuu ve'e ñi ñata, i'a chakoo inñi, i'a chakoo ingañi, vati kayu ñu'uya i'a” katira. Ña chite ñaa ni ta'anñi ñataya, soko ka'nu xaan kayu nu ñu'uya, kaa *monto* tuun, ve'eñi ñataya kuuchi, cha

kati cha kaa tuun, cha kati ko'o kuatiñi tañi, siki niñi chi nda'yu. Ñivi xi'na kuii kuuñi, kichi tañu'u ta sanaa chiñi.

Soko ra Sutu Manio cha chaki tu'ara ui ndivi siki yuku tay chi tiati, kaku ñivi –ra kuu se'e ñuu ñivi– ta ndu tuiñi ti. Chakan kucha chitoñi cha chakooñi kuu ñataya. Kichi ña tañu'u. Kichiña vati va sanaaña chira se'e xi'na kuii. Soko kuiagan, cha ñata kichi ndutaya, kicha'a ka'an ndusu vati va kichi ña tañu'uya chava sanaaña chiñi ñata. Ndi'ira kuu ra tay kicha'a ka'an ndusu ratra cha kuenda chava kichi tañu'u, ña tañu'u nakatio –vati ña'a kuña tañu'uya– va kasi nduta chi ñuuya kati ratra, che'e kucha kuu ndusu *tiempugan*, tui maañi ñivi ñani chinu ini chi che'e, ta in ña ña'a chi in ra rai kuuñi ni chinu ini ta chika iti yuku Ñuu Kaaya (in yuku tay ku che'e), sava'añi tañi in chito, siki yuku Ñuu Kaaya, soko si in ña'a ta in rai taso'o ndúsuya.

Ku'a cha iochi nu tutu ra *Ntioo* soko ñavi kuenda tutuya ka'an yu'u i'a, ñavi kuenda tutu ra *Ntioo*. Ña tañu'uya ni chasiña nduta nu ñu'u iti. Ku'a cha vachiña (kaviiniña vati va saka'aña ndava nda chi yuku tay, nu cha indañi kuu se'e ñuu ñivi), ta na ndaa yukuya. Cha'an ndiko nduta chiña tañu'u, ta nanuu yukuya. Kichi ndiotuku ña tañu'uya chi ndutaya, na ndaa ndiotuku yukuya –ku'aya ni kaku inña ña'a ta inra rai– kati tu'un vati rai kuu yuku Ñuu Kaaya ti. “Ñaku ñani cha'un ndi'i se'e ñuu ñivi chi yuku chaa ini”, katiña tañu'u chi yuku chaa iniya. Takan ni katian chi yuku Ñuu Kaa cha ñani cha'a chana sanaa nduta chi se'e ñuu ñivi.

Nu ya'a cha chakoo che'e, ra tay –ra kuu se'e savi, ra chika iti antivi– ndoora tu'un vati va kunu'ni ña tañu'uya chi yu'a ii. Sava'a ratra tei cha ni chu'uni ratra chiña, Tei cha ni chu'ni ratra chiña chi yu'a nakatio, takan va ndoo taxi nduta cha ñava keega chi nu va ku'un kivi chi se'e ñuu ñivi.

Siki yuku tayya io tikuru kuati, nu ka'an maañi tañi cha kuu yuu tay an yuu kava tioko. Inga yuu ndiotukuya nanichi yuu *mesa*, i'a nataka ra kuu rai tay cha kuxini ratra inga kivi. Siki yuuya chakuinda ña kuu Ña i'a, ta katiña ñaa ku'a va ndoo ndi'i ñuu.

Sutu cha'nui ndatu'un vati inni ñivi kuuyo chira Ñuu Kaa vati ku'a ka'anra ñuu okoya ka'anra ñuuya tra ti. Ndi'i tu'un ka'an ratra, ndi'i tu'un ndatu'un yoo ndatu'un ta'an ratra. Takan, kuu tani kaku

ra se'e ñuu ñiviya ña'a ta rai ta kicha'a china ndikoyo, soko kati tu'un vati siki yuku Ñuu Kaaya, kuu nuni kakura se'e ñuu ñivi ra ni taso'o chira chani'i kura ni kakuya tra. Ña tañu'uya katiña chi yuku Ñuu Kaaya yuku chaa ini, soko in ndusu ni ka'an chava kichi ña tañu'u, va kichiña vati va sanaaña chiñi kuu ñataya vati si ra Sutu Manio ni ndi'i inira chiñi. Ña tañu'uya vachiña vati va sanaaña chiñi ñata, soko ña'ya ni kunian vati va saka'aña chi nduta nda chi se'e ñuu ñivi, ta ndusooña vati si ña kuu cha sanaaña chi se'e ñuu ñiviya, chakan kucha katiña yuku chaa ini chi yuku Ñuu Kaa.

Takan ndatu'unra chani'i cha kicha'a cha china ndikoyo ra se'e ñuu ñivi, soko vati cha kunu'niña tañu'uya sava'ara tay ta vati ni na ndaa yuku Ñuu Kaaya chakan kucha ñani kuuga cha ya'a ndutaya. Ña'a ta rai kuñi ni kaku tara kuu taygan tra chara kuu raigan tra nakatio, iti antívi chika ratra ticha kichi ndutaya, soko vati ma mani rai tay kuu ratra. Ra'ya tra kura ni tindee chi se'e ñuu ñivi chakan kucha ña naaga yoo.

Takan kuu ta kicha'a cha china ndiko yoo ñivi ta tañu'uya ni sava'a ratra teicha ni chu'ni ratrachi sava'ara chi yu'a ii. Takan ndooña ndava nda kivi viti ta nivi io yu'a iiya chiñi ñuu, taku kuichi taku yu'a tixinda kuuchi, tava in sokoyo cha kanichi. Yu'a iiya chatiñu ta'an tiñuchi vati chakunu'ni ndii ñi ñuu, tacha chi'i ñivi ñuu, va kunu'niñi ndi'i nu cha'a na'nuñi ndiia chi yu'a iiya (soko va nuu xi'nañi tañi nu ñu'u ndii ticha in *ora*). Kuni katichi vati “kani ta'an kuñuyo chi ñu'u ti”. Ku'aya tasa sa ndaa ndikoñi tañi ndiñi tichi chatu ndii. Takan ta'an maa io tu'unya ndava nda *tiempu* cha'nu.

Tu'un cha chakunu'ni ndiñi –katira chani'i– vati ñuu ñiviya ni chika ndo'o xaanñi, nakatio, chika *pasia* xaanñi, chakan kucha, inga ñuu ñivi na kuu kee tatuñi tañi ti. Ku'a cha chakooñi i'a nu ñu'u ñuu ñiviya, soko io ta'an maa chava kunu'niñi tañi chi yu'a iiya, cha naña kaka xaanñi ku'a cha chikañi ñuu ñivi, chana koo taxi *animañi*, vati kua'a xaan tu ndo'o ni ya'añi i'a nu ñu'u ñuu ñiviya. Iochi chava ku'ni ndiyo tutakan chi yu'a iiya, suini chi yu'a cha ni chakunu'ni ña tañu'u *tiempu* chani saka'aña chi nduta chiñi ñata.

Viti cha io cha kuu veñu'uya saku iñi yu'añi, nda Ñua *Jesuu*, inga ñuu ñivi ñuu nu ki'avi yu'a iiya. Ndi'i ñivi kumi va'a yu'aya vati tacha

ñaa cha kuu tacha chi'i yoo chi'i cha kunu'ni ndiiñi sava'añi, va nuu ndiiñi nu ñu'u, nu ñu'u ndii vati va kani ta'an kuñuyo chi ñu'uya. Vati ñu'u kuuyo, ñu'u va kachi ndikocho kati tu'un. Kuñuyo kicha'a kani ta'an ndiko chi ñu'u chi ña Si'i Ñuu ñivi, kuñuyo ña kunichi chana kachi ñu'uchi, chakan kucha kanita'a kuñuyo chi ñu'uya.

Kuñuyo ña kunichi kuuchi ñu'u, soko ñu'u kuuyo. Takan ndakuñi tañi nda viti kiviya. Suini chi yu'a ii yu'a chani cha kunu'ni ña tañu'u cha ñava kichigaña nda ñuuyoa suini chi yu'aya chu'niñi tañi ndiiñi. Kati tu'un vati ndava nda viti ta nu'ni ña tañu'uya, soko kuu va kichi ndikoña ku'a cha ndatu'un maa ñi ñuu. Ku'aya kuuchi, kivi cha tui ñuu ñivi, ku'aya kichiña tañu'uya, nakatio, vati ndi'i cha kuu, io ku'a ndoo ndi'i che'e teicha ka'an maachi cho: kati tu'un vati siki yuku kava tioko ndoo tikuru kuati. Nda siki yuku Ñuu Kaaya ndichi nde'o tañu'u, ta tu ndaayo siki yuku chaa iniya, ndi'i kuii ñuu ñivi ñuu ta ndichi nde'ochichi nda siki yuku chaa iniya i'a.

Chio kuchi ndii ñivi ñuu

Io ku'a va kuchi ndii nda ñuu ndi. Xini ve kuu ndii kuatiya chakiñi tañichi chio kana nikandi.

Ñi ndii cha'nu, nakatio, uni ku'a kuu va kava xiniñi tañi. In chi kuu chio yuku, ingachi kuu chio tañu'u. Cha kuu uni ku'aya kuuchi chio chiso nikandi, nakatio vati ñi; cha'nuya uni ku'a kuu kava xiniñi xuu ñu'u tacha chi'iñi tañi.

Costumbre kuenda cha kuchi ndii ñi ñuu

Tacha chi'i in ñivi ñuu, va kana tiñu chi *kumpaa pilañi*, cha kuu sutun nduta maara ndii ni chi'i, an tu yoniga maara ku sutu ndutaya tra va ku sakotoñi tañi chi se'e rai ratra tu ña nditoga maañi cha'nuya tañi, ñi kuu *kumpaa*. Vati va kichi ti'iñi sa'ma chira ni chi'i. Va samaniñi tañi in sa'ma xinira, in *velu*, ndixi ko'o ñi tañi, xanu, *ceriyu* ta tima na'nu chava kuu chira ndiyya tra.

Va nataka ñivi va satu'un maañi kuu *kumpaa* vati ñi'ya tañi va tindee ta'anñi chira kuu sutundutaya chi su'a xu'un, *ora* ketañi tava ku'a kuendañi cha ndisoñi chira xuve'e, cha'a ñi tañi tayu na kundañi ni ketaya tasa ndi'i kundañi su'a, tava ya'a ñi tichi ve'e nu kaa maara ndii ni chi'i vati va ti'iñi sa'ma chira.

Ya'añi vati va ndoo nda'añi, tasa va saya'añi tañi chiñi nuva kundañi. Kana ratra chi maara kuu sutu maara ndiyya an maaña kuu si'ira vati ka'an ta'anñi chi *kumpaa pilañi*, vati si inda inra chani'i i'a ra nde'e tiñu, inra kuu xini ku'a *costumbre* cha'nu, ra'ya kura va sava'a ndi'i tiñu ku'a cha iochi.

Keta ra kuu xinia ta ka'an ta'anra chi ndi'ira ni kichi ku ta'an chira sutundutaya ta cha'ara chani'iya ti'avintio chiñi. Chiso ratra in ko'o ka'nu ñu'u nduta kii ta satu'unñi tañi chiñi kuu sutunduta naya'añi vati ndoo nda'añi tava *costumbre* cha'nu, ndi'iñi ni keta va ya'a *ora* chava ka'an maara kuu sutunduta chiñi vati va ndoo nda'añi tañi ti. Va satiinñi tañi nunda'aniñi tava naku'a ndikoñi nda'añi chi in sa'manda'a tavi cha cha tiñuñi i'a, ku'a cha ndaku ratra ve'e *martomo*, tasa ndi'i che'e ta ra chani'i inda i'a va kani'ira ko'o nduta nda'aya.

Oraya va saya'añi si'va chi *paan* tasa va ya'a sin *cafee* chi *paan*, kuenda xu'un ni ka'an ñi i'a, tasa va ya'a in yuti ndixi chi xanu chi *ceriyu* ticha ndaara *kumpaañi* ta ndi'i yuti ndixiya tasa va nduku tu'unñi *ora* chava kuchi maara ndiyya, va kati ratra *oraya* ta maañi xuve'eya va satu'un siinñi tañi chiñi vati kukuchiñi chira ni chi'i. *Ora* ya'a cha ni kuchi ra ni chi'iya maañi xuve'eya va sutu'un ndiotukuñi chiñi ñivi chava ndi'i ve ñu'ura, soko nduku tu'añi chiñi va kaka tiñu, ku'aya iochi chi maañi ñuuya ndava nda viti kiviya. Vati Ku'aya tindee ta'anñi chi ta'anñi chi xu'un nda'a ñivi, masi kuuchi viko tanda'a an masi kuuchi viko *martomo* ku'aya io *costumbreya* chi maañi ñuu ndani *tiempu* cha'nu kati tu'un.

Ñi va tiin xu'un nda'a ñivi, ñiva ki'in kuenda xu'unya, chitoñi vati viti an yutan va ta'an ta'an tundo'o chi inga ta'anñi, chi ta'an chi yani, chi in sachi an chi yoo kuuni, soko chitoñi vati ku'aya va tindee ñivi chiñi tañi. Chakan kucha nivi ndito *costumbre* cha'nu ñi ñuu nu kuuchi Ñuu Okoya viti.

Tu kuu va sandi'i ta'anñi kuia maara ndiyya tra an ioñi va sandi'i ta'anñi ucha kuia ratra. Maañi ñuuya chinu iniñi tañi vati maara kuu ndiyya tra ña chi'i na'a ratra ticha kaa ratra ve'era, kati tu'un vati chakundasi so'ora *ora* va ya'a ratra ve ñu'u, ikan kucha kuu ratra ndii cha ni chi'i ti. Kati tu'un ndiotuku vati *ora* chi'i ndui maañi cha'nuya, maaña kuu ña'agan an maara kuu raigan, va nata'an ndikoñi inga cha'a tu chi'i ti.

Costumbre ñi ñuu tacha tanda'añi

Tacha tanda'a ñi ñacha'nu, rava kuu iñi va samanira in che'eñi, xiku *lestuñi*, in *cruceruñi*, siki yuu xu'un va'añi. Tava *tiempu* vitiya nivi ioñi kumi va'a sa'ma ñachanuya. Tacha tanda'ara kuu raigan tra va kuatiñu ratra *pañu* yu'a tixinda chi koto ñuu va kiku pitoni suku.

Va samani ratra nda'a *seda* chiñi va kuu ñasi'ira, va nduku tiñu ratra vati va kuinu nda'aya, tava kunu'nichi xiniñi *ora* va tanda'añi tañi. Ñi ñachunuya chi maara va kuu iñi *ora* va keeñi tañi *misa* tava ki'in kuenda yaa sii chiñi ve ñu'u, vati va kuta'anchi chiñi nda ve'e maaña ñachanuya, ndui ndui va koo yaa siichiñi i'a. Suini chainiya tava kee ndikoñi tava ku'unñi chi yaa siñi nda ve'e maara rai, ra va kuu iñi.

Kati tu'un vati *tiempu* cha'nu chakoo *costumbreya* ku'aya, vati va nde'eni ratra chiñi kuu ña'a, tava kuta'an ini ratra chiñi anva kuta'an ini sutu ratra chiñi, tava nduku va'a sutu mani chiñi tañi ti. Ra kuu sutumaniya, inra chani'i chito tunda'vi ku ra'ya, ra va kuu ka'an ku'a cha tu'a maa ratra ka'an tunda'vi cha kuenda ñi ñachanuya, rakan kura va kuu sutu mani chiñi.

Cha kuu ndusu tunda'viya ñandi'ini ratra chitochi, ioni ratra chitochi, soko si nivi iora kuu ka'anchi tava *tiempu* viti. Ku'aya chakoo che'e inga kivi vati suini maara kuu sutu mani va kuu ndiko sutu nduta maañi ñachanuya. Ta *ora* va kundaka kuenda ñi tañi chi maaña ñachanuya, va nakaa yui tava kundañi tañi nu ke'e, kuenda ndui chio, kuenda maara kuu raigan ta kuenda maaña kuu ña'agan.

I'a va taso'oñi tañi tu'un chava ka'anra kuu sutumaniya, vati va kati tu'un tiñu chiñi ña ku'a va kooñi chi ta'anñi ve'eñi. Chakan kucha

ñi kuu si'i sutu maara kuu raiya va taso'o ta'anñi tañi chava kati tu'un maañi kuu si'i maaña tivaa ni tanda'aya, vati va kundee ini ñi tañi chi se'e si'iñi, vei si ña'a tivaa xaan ni kuuña ta ñata koto va'aña sava'aña tiñu ta chakan kucha sakotoñi tañi chiñi xuve'e i'a ti. Na katiñi ña ku'a chachiñi tañi ve'eñi chi se'e raiñi vati ku'agan va kachiña tivaaya chi iña. Nda viti, kiviya ta nivi io che'e ku'aya chi maañi ñuu, vei si, ta in ta inñi tañi ta io ku'a chachiñi ve'eñi chi se'eñi. Viti va taa ta'in ndusu ñu'u maañi ñuu tacha tanda'añi:

—¿Yoso ta'an *ntioo* io?

—ini *ntioo* io

—¿Yoo kuu ini *ntioo*?

—*Santísima Trinidad*

—¿Yoo kuu *Santísima Trinidad*?

—yaa mani sutu *ntioo* yaa mani sa'ya *ntioo*, *Espíritu Santu* uni *persona*

—cha'a ñu'uya

—¿Yoo kuu *Jesucristu*?

—Kuura rai ta kuura *ntioo*

—¿Ta ndaa io *Jesucristu*?

—xika *sacramentu*

—¿Ta ndaa cha'an ñi va'a?

—*Gloria*

—¿Ta ndaa cha'an ñi ña va'a?

—Antalla

Sa'ma cha naa Pañu yu'a tixinda

Cha kuu *pañu* yu'a tixindaya, *tiempu* ni chatiñu ra chani'ichi. Chakunu'unichi tichi ratra ta chakuiteda kaa ndikochi cha'a xuu ratra, ku'a cha ti'o *sinchu* tichio viti, ndui yu'uchi va kuita yu'a tixinda, tava kuita kaa ndikochi iti nuu ta iti chata ratra, ku'a cha ndita pitoni suku koto ñuu viti, ku'agan va kuita *pañuya* soko cha'a xuu ratra chakuiteda che'e. Nivi iora chatiñu *pañuya* tava *tiempu* viti, nivi iora kumi va'achi viti kiviya.

Ñivi xi'na kuii

Ñi ñata ñi chakoo cha na'a kuiiñi ñivi xi'na kuii ni tui nu ñu'uya tasa ni tui ñi kuu sukuyu'u –ndatu'un sutu cha'nundi–. Vati io ku'a chakooñi. Ndoo ku'a chakooñi tañi, ndoo ti'o ve'eñi tichi ku'u, cha kuu ku'u chicha. Ndoo ku'a nu sava'añi tañi ve'eñi. Tui nani'i se'e kuatiñi tañi, i'a ñuuya kua'a ku'a ndoo che'e chani ndoo cha sava'añi ñataya.

Ndatu'un ra sutu cha'nundi vati ma mani cha kasikiñi, ña tu'añi satiñu ti. Sikiniñi, chi se'e kuatiñi, ko'o kuatini ni sava'añi, kua'a ku'a chakoo ñi'ya tañi. Tava in *kuendu* lu'u ndatu'un ratra cha ku'a chakooru sukuyu'u ndiotuku, ra chakoo cha ui. Soko cha kuenda ñi ñata ndatu'un maara chani'igan tra, vei si in va kuika niñi ñata cha kuniñi, in katiniñi ñataya ñaa kucha kuniñi, ta cha ionichi tichi nda'añi. Tava in perugan, ta in ketanichi tichi nda'añi tañi, tava in *kuendu* lu'u. Ku'aya chakooñi kuu ñi ñataya, kua'a kuia iti chataga ni kati ra sutu cha'nundi vati si kichiña tañu'u ta chasiña ñuuya, nu io ñuu oko viti. Ndoo ku'a cha kichi nduta ña tañu'u vati si ndoo tikuru kuati sava'a nduta. Chiso tañu'u chiñi ñata, chasi nduta chiñi ka'añi chi nduta tañu'uya ta ndoo ti'o ve'eñi. Cha io se'e ñuu ñivi *tiempugan* kati tu'un. Ta ku'aya ndatu'un ndiotukuñi vati si kuia cha kichiña tañu'uya ni kaku in ña'a ta in rai siki yuku Nuu Kaa. Ta ku'aya kicha'a chakoo ndiko se'e ñuu ñivi, ku'aya ndatu'un maañi ñuu. Nda viti ta ni nani'iñi cha kuu se'e kuati ñi ñata, tuiñi kumi va'a se'e kuati ñi ñataya.

Ra sutu cha'nu ndi ni kati vatiñi ñata chakoo tayuñi tañi ta in ña ña'a ni kuu xini chiñi, inña ma'a cha'nu. Ndatu'un ratra vati in ñi ñataya ni kuni xaanña chi in maara raigan, chakooñi chi ta'anñi ta kaku inve lu'u. Ta

vati ñi kuu ñataya ña kuu kooñi chira ñuu ñivi, chinuñi tichi ku'u chicha, sava'añi ve'eñi. Maaña ña'aya chi maara raiya chakoo in se'eñi; soko nu ya'a kivi ndi'i iniña chi ra'ya, katiña vatiña kunigaña chira, katiña vati “i'a ndi'i tu' unya, soko va katiu in chava katiu, se'o ñava ndoove ñuu ñiviya, va kuive, *ora* va keun xiinyu tava ku'ungun, se'e sakakuyo, se'e sakua'nuyo, va kuive. Vati ñaviña ñuu ñivi i'a kuu yu'u”, katiña chira raiya ti.

Keera ta kua'anra ta se'eñi ni chi'i ve'a ti. Ña ñataya cha'aña kuenda vatira raiya io ñasi'i ra chira, ña ña'a cha kuu ñasi'i va'ara nakatio. Takan kuu ta ndu kuiñuña ñataya ta kendaña xuura raiya, nu kuu ra rai. Kendaña tisara, ta taaña xatiña chira. Takan kuu ta chitora chati cha ndaa inga xuura ta vati ñasi'i va'ara raiya tay kuu tu ña'ya ti.

Savi tayña ña ña'aya, chakoo cha ñava'a iniña. Chakoo cha tayña, ta cha'aña kuenda chati cha iña ndi'i chakua nda'ayura, ta nduku tu'unña chira ña cha'a nda'yu xaanra, ta katira chiña, “Chiton vati yu'u ni kuni xain chiña ña'aya, ni chakoi chiña. Chitoña cha iogun chi cha kuu ñasi'u chun, kendaña tise ta taaña xuuña chi, ta chakan kucha ña va'a kuniu vati sava'aña chi ku'aya” “an takan”, ni kati ñasi'ira chira. “Viti va nde'o ña cha'a chati ni chaku ndaaña ña'aya chi yo'o ku'aya”.

Ña ña'aya, vati si chakoo cha tayña ñava'a iniña. Chikaña, ta kua'anña chio ve'e ñi ñataya. Ñi ñataya chakoo tayuñi ti ta inña ma'a cha'nu cha kundaka ña'a chiñi. Maaña ña'a kuu ñasi'ira raiya ketaña nu io tayuñi ñataya ta nduku tu'unña –tui su'añi ñeku yuve'eya–. Ndatu'unña vati nde'eña ve'e ñi ñataya cha taki xaanchi kaachi, io ñi katu, io ñi kunu sa'ma –tava *kuendu* lu'u nakatio–

Ña ma'a cha'nugaya nda tutu ve'e ndaaña vati si maaña ku xini chiñi tañi. Takan nde'eña ña'ya, ñasi'ira raiya; nakatio, vatiñi kuu ña'a tay ñi kuu savigan ndacha xaan ndusuñi –ña chite ñaa ku'a katiu– ni'i xaan ka'anñi. Takan kuu ta ketaña ña'aya ta nduku tu'unña chi ndi'iñi ndaa yuve'eya ti, “chito ndo (ndava'ani ni ka'anña)” “Ndaa ndo kuu ndo chati cha kenda xuu iyyu. Tu ndicha vati ña'a ñata kuu ndo, kuindan ndo, ta kati ndo “yu'uni sava'achi”. Ta tisova'a ndiko kue'e, ku'a ndiko ndo tisa iyyu ta ña'ni chava ta'an ndo. Vati tu ñavi va nde'ochi chi i'a. Chiton ndo vati yu'u savi iti duiyu. Io cha kuu cha sava'i chindo i'a ta nda ti'o cha'a ve'e ndo va ndata kuatiyu chi tacha. Chi tacha savi va ka'ni chindo tava kuindo, va ka'mi ñu'u chindo”.

Cha kuindaniña ma'a cha'nu kuu xini chiñi i'a "Yoo ndi'o kuu ndo cha sava'a che'e chi iiña ña'aya vati xaan xaanña vachiña i'a" Taxi kuu nu ndaani ñataya ti, ta in maaña ña'a ndaa nda tutu ve'e cha taviña, cha kundaña ta katian "Ña ta'an yo'o ña'a. Ña saxiniun, tukateni kuuchi. Kua'an, ta ña saxiniun. *Ora* keton ve'un, cha io va'a ndikora iigun. Tukateni kucha sava'i chira iun". Kicha'a katiña ña'a tayya, "Takan kuniu cha katiu, vati kua'in ve'i, ta tu ña va'a kaa iiyu ta ni kete, maa sutu manio vati va ndata kuatiyu ndiche nda ti'o cha'a ve'e ndo". Keeña ta ku'anña, ketaña ve'eña ta nani'iña iiña cha cha io va'a ndikora, ku'a cha ni chakoo maara ti. Takan chakooñi kuu ñataya chi rai ñuu ñiviya inga kivi.

Suku yu'u

Ku'a cha kua'in cha'nui, in tu'un kuuchi vati tacha ndi'i kuxini ndi kicha'a ndatu'unra kuu sutu ndi chindi. Ta tu nditora kuu sutu cha'nu ndi, ra'ya tra ndatu'un ta ku'aya kua'an kutu'ayo *kuendu*, ku'aya kua'an ta'o sana'ochi chi se'o chi se'e yanio.

Takan vati, viti va ndatu'in kuenda inga ñivi –ndatu'un ra chani'i-vati ra'ya tra chakoo ratra in ni kuia chi ndi'ura ñuu. Ra ñivi xi'na kui chara kuu ñata ta ra uiya ra kuu sukuyu'u. Tara inga ra ñivi ni chakoo chara kuu uni ñivigan ra kuu tindu'u. Chitoyu vati ra chani'i vi'i chindi kura'ya tra, ra chakoo cha na'a.

Va ndatu'un xi'ne kuenda ra kuu “sukuyu'u”. Ndatu'un ra chani'i vati tava tuni kaa ratra. Chakoora inga kivi cha ñata koo ñu'u, cha nivi io ku'u chicha. Ku'a kaa kuñu ra ñuu ñivi kaa ratra ti, soko xinira ndaa ta'anchi chi suku ratra. Ndi'iga kuñura va'a kaachi, soko ku'a cha kaa ñivi kaa ra suku yu'uya. Kenda ratra xinira *ora* va kutira, tava in kuendu nakatio. Kenda ratra chi, ta chaki ratra chi nu ñu'u ndii. Tui ratra, ña'a ta rai kuu ratra. Kuiti nda'a kaku ra chika ratra ti. Ta tacha chitira xi'na cha io tusii ini, tava in viko chakoo sava'a ratra ti vati si tacha chitira kenda ratra xinira ta chaki ratra chi in chio xiin –ku'aya ndatu'un maa ra kuu sutu cha'nu ndi chindi–. Kuñunira ki'vi tichi mini, tichi nduta. Ta chakuaani kakee ratra, cha tacha taxi kaa ñuu ñivi, cha ñata kana nikandi keera numi na'a tichi miniya ta vati cha ya'a *ora* chira cha siki ratra tichi miniya. Chakan kuu cha kakee ratra cha numi na'a tichi ndutaya cha ñata keera nikandiya ta takan ñava nde'era kuu rai ñuu ñivigan chi ratra, chara kuu se'e ñuu ñivi. Chakan kucha kee

ratra numi na'a ta nanduku ratra xinira, ta kicha'a kati ratra: Sukuyu'u, Sukuyu'u, cha kati cha ti cha vachi nikandi ndun dichichi nda cha'a ñuu ñivi.

Nani'i ratra xinira, taa ratrachi ta keera ta kua'an ratra. Che'e kucha ndatu'un sutu cha'nuichi. Ra chani'iga ni ndatu'un chira ti. Ra chakoo chana'a cha'an ratra cha satiñu ratra tichi ku'u. Ta in kaa uchi cha chakuaa keta ratra ve'era, ta chakan kucha nde'e ratra chira tuniya, chakan kucha chito ratra chani chakoora sukuyu'uya. Tava in “túni” in kuanda'vi. Sukuyu'u ka'an maa ra ñuu chira ratra, ku'aya kee ratra tichi nduta cha ñata kana nikandi. Yoni chito ndaa chakoora sukuyu'uya, yoni chito tu chakoo ta'an ve'e ratra, tu ni chakoo ñuu ratra, tuni chakoo tayu ratra. Ñani chito kuiti ra ñuu ñivichi. Soko ku'aya nde'e ratra chira tacha cha'anra sukuyu'uya cha kutira tichi mini. Ku'aya ndatu'un ra chani'i chindi.

Kivi cha tui Ñuu Oko

Ra sutu cha'nu ndi, ra chani'i chindi, ra chito *historiaya*, ndatu'un ratra vati ñuuya nanichi Ñuu Oko, vati oko ta'an ñivi kuura ni keta ta ni sava'a ratra ñuuya. Uchi uni ta'an rai kuura ta ucha ta'an ñi ña'a kuuñi. Soko ma mani ñi tay sava'ñuuya. Vachi ta'an inña ma'a ka'nu chi ratra ti, inña ña'a chaña kuu “Ña i'a”, inñi ucha ña'aya kuu ña'ya, cha ña kuu xini chira oko raiya tra.

Ndatu'un sutu cha'nui vati keta ra oko raiya tra, ma mani rai tay ta keta ratra chi inña ma'a cha'nuya ta cha'mi ratra ku'u. Nu cha'mi ratra ku'uya, kicha'a sava'a ratra ve'era. Ku'aya kuu kivi cha ni tui Ñuu Oko. Ña chito ndi ndaa ñuu keera oko rai ya tra. Soko; masi ñuura Tukuati ni kee ratra, ñuu rai tay, ñuu nu kaku ra sutu xi'na kuiyo. Oko rai tay kuu ratra, ta ma mani rai ku ii ku ndi'i ratra. Rai cha kuu se'e savi, ma mani ñivi tay tata cha'nu. Maa ndi saxini ndi vati nu ya'a cha keta ñivi nda ñuu Ñuu Kaaa suini ra'ya tra ni chanuu ndiko nu io ñuuyo viti ta sava'a ratra Ñuu Okoya, soko ni chakuinda xi'na ña kuu ña i'aya ta katiña ndaa chio ta ñaa ku'a va ndoo ndi'i ñuu.

Ra oko rai ni ketaya ñata tanda'a ratra ti, ni kati inña ma'a cha'nu chani ndatu'un ñachi. Ña ma'a cha'nu kuu xini chira oko raiya tra masi se'e si'i in rai tay kuña tata ra Ñuu Tukuati ta kee tiñu chiña chana kichi sañuuña chioya chi ndi'iga ra'ya tra, ta chanuu ratra ndava nda nu io Ñuu Okoya viti.

Takan kuu chati cha katio vati ra Ñuu Oko inni ñivi kuu ratra chira Ñuu Kaa. Ndi'i tu'un cha ndatu'un ratra inni ku'a kuuchi chira Ñuu Kaaya tra, katiña ma'a ni ndatu'un che'e chi yu'u vati suini ra

Ñuu Kaaya kura ni nuu tani sava'a ratra Ñuu Oko. Kati tu'un vati yoni chito ndaa ñuu vachi tatara ñuu oko tra ti. Soko ña ndicha che'e, vati ta in ta in ñuu ta io tu'un ndatu'unñi, chito va'a va'añi tañi kuenda che'e. Iochi cha kotoyo vati kua'a ndi'i cha kini chakoo xi'naga chakan kucha yoni kuni ndatu'un cho kuenda che'e. Kati ndiotuku ratra kuia ui xiko uchi vati ndi'u ra Ñuu Okoya nda ñuu Ñunducha ni kee tata ndi ti, cha kuenda yu'u ña ndicha cha ku'a cha ka'an ratra vati. Yonini ka'an tu'un ñuuya tacha ndatu'un ratra chiyo. Ta, katiu vati yonini vati ra Ñunduchaya ni tindee ta'anra chira Ñuu yoa kivi cha kanita'an ratra chira Yuku Saa. Soko ra Ñuu Kaa, kura ni tindeega chi ñuu yoo ti, ni kati ra chani'i. Ra Chikua'a ndiotuku ku ingara ta ndaara Nduyu'u ni tindee chi ñuuyo ti. Tasa ni keta ndi'iga ra ñuu nda'a ñuugan tra.

Ma mani ñivi ñuu nivi io siki yuku Ñuu Kaaya, ña'ni tuun io i'a. Siki in yuku io ñuuya, siki yuku tay, i'a io ñuuya. Ra ku Yuku Saaya ni chitora vati cha io ñivi ñuu chio nu io Ñuu Oko ta kicha'a in kuati chira'ya tra, vati kunira cha kuu ñuu ratra chi Ñuu Okoya ti, chio ñu'u chio nu tui Ñuuyoa i'a. Cha kati tuñii ñuu. Ku'aya kicha'a in kuati ta tindeeni ra Ñuu Kaaya tindeera chira Ñuu Okoya, vati si chitora cha inni tata kuu ratra chi ra ñuuyoa. Kua'a ni tindee ratra, ni kati sutu cha'nui. Ketara Chikua'a, tasa keta ra Nduyu'u. Ra uni ñuuya chakuinda chira Ñuu Oko. Ndi'i ñuu tindee, ndi'i ra kuu tukuatigan, vati ra Ñuu Okoya ma mani se'e rai tay ni kuu ratra inga *tiempu*. Takan kuu tani ndoora Yuku Saa cha mein tu'un xini maara.

In cha'a –ndatu'un sutu cha'nui–, nu ya'a cha tui ñuu, kati ratra vati nini xaan in yuta koo ñuuyo –vati cha'a yuku tay, ku'aya va kunu che'e–. Nataka ndi'i ra chani'i, ndatu'un ta'an ratra kuenda yutaya. Vati si nini xaan in yuta, ndi'i ratra ndoo tu'un vati si chio yuku ka'nu chio nu io Ñuu Ndua va kee ndutaya, tichi yuku, chio yuku ka'nu va keechi ni kati ratra. Chioya io yuku na'nuya, chioya tava ratrachi, soko kicha'a ta'vi ratra ku'a cha ta'vio in xa'va tichi ñu'u, ndatu'un sutu cha'nui. Ku'a in yuta ni sava'a ratra cha nuva kunu ndutaya tava kichichi nda ñuuyo. Chitora Yuku Saa che'e ta vati kui'na xaa ini ratra, kicha'a ta'an ni ratra ta'vira iti chio yu'u tañu'u. Kunira vati sakakinira chi maara Ñuu Okoya, kuni ratra vati va sandoyo ñu'u ratra chira ñuuyoa; cha kati tuñii, cha kati ñu'u, vati ma mani ñu'u kachi io chio

ñuu maayo. Maara Ñuu okoya kicha'a ta'vira chio yuku ka'nu, chio nu io Ñuu Ndua viti, cha xi'naga cha saxini maa ratra vati yutaya va ya'achi cha'a yuku Ñuu Kaa ti. Soko, nu cha kua'an ta'vi ratra, ra Yuku Saaya chiso ratra ndutaya chio tañu'u.

Ticha satĩnu maara ku Ñuu Okoya, keta in ña ña'a; ñuma'na kuu ña'ya. Nakatio vati ñuma'na nduiña. Ketaña, ta katiña chi maara satĩnu yutaya vati ña tiñu cha'ni cha'ni ratra chira “saña nuu ndo chakan, ña saxini xaan ndo. Maa ndo chani ni'i yutaya”. Taki xaan ña'a kuuña, ta inñi Yuku Saa kuuña ti, ta ñani cha'a ra Ñuu Okoya kuenda chira. Keta ña ña'aya tani katiña chi ra'ya tra ku'aya. Vati si nini va kachi ratra in xita, katiña ti, ta sakachiña chi ratra.

Ticha ndaa ratra chachira ni chini ratra chati ni kati kuu. *Oraniya* -kotoyo vati mani tu'un rai tay ka'anyo i'a, ku'aya ni kani ta'an ratra-si ni kati kuu teicha ke'ni in tacha. *Orania* ni keta ra Yuku Saa ta kenda ratra nduta chira chani'i ñuuyo, kua'anchi chi ratra chio tañu'u, vati si vachi ta'anra ta'vi ratra chio tañu'u. Ra Ñuu Okoya ña kuuga cha sava'a ratra, ña ni ni'i ratra yutaya. Cha kuu Yuta Tioogan viti ku che'e, yuta ka'nu cha chinu ta nuu ndiko chio nu io Ñuu ndua ta chinu ndikochi iti tañu'u. Soko cha xi'naga cha saxini maa ratra vati yutaya va ya'achi cha'a yuku Ñuu Kaa, tava ku'un ndikochi nii ku'a kua'an nu ka'an ratra *Guerrero*, ku'aya ndatu'un ratra, soko ra Yuku Saagan kura chiso yutaya ta ndoochi ñuu maa ratra tikan –ndatu'un sutu cha'nui-. Nu ya'a cha chakoo kuatiya nataka ndiotuku ratra, katira vati si va ku ki'in maa ratra inga yuta lu'u cha io ñuu viti, vati si nini xaan chava koo in yuta ñuu –cha kati nduta-. Yuta lu'uya kucha io Ñuu Oko viti. Yuta ka'nu ka'an ratra chi che'e viti, *rio de la arena* ka'an ra kuu tuunchi cha ka'an tuun ratra, yuta ka'nu kati maayo ñuuchi. Chakan kucha kuu yuta yoo viti kiviya, yuta lu'uya kucha chinu yu'u ñuuyo.

Nu ketara kuu *español* gantra chito ratra cha io in yuu chi maañi ñuuya tañi cha kuu yuu *vara* ku'aya ni ka'an ratra chi yuuya, nda viti kivi ta nivi io che'e nda veñu'u maara kuu Yuku Saa gantra ta ku'a cha ndatu'un maara chani'i ñuuyoa vati si nivi kumi va'a ratra yuuya nda kivi viti.

Takan, vati nivi iochi nda veñu'u maara Yuku Saaya, yuu *vara* ka'an maa ñi ñuu chi, in yuu kuiñi ta kanichi kati sutu cha'nui, ku'a

kaa *poste* kaachi, in yuu ii yuu maa ndi ñuu chani kenda ratra chindi inga kivi, soko ña ku'a chakoo che'e. Kivi chani keta in ra sutu *español* nda Ñuu Oko cha'ara kuenda chira cha maañi ñuuya chakoo in yuu *vara* chiñi tañi ta kati tu'un vati maara sutuya ni chatiñu ta'an ra chi ti ta vati ku'aya va koto maa ñi ñuuya tu'un yu'u ra *Ntioo*, nde'e ratra cha io io, io maa ñi ñuuya chi yuuya ta chakan kucha chatiñu ta'an ratra chi ku'aya. Ra kuu sutu veñu'uya –ndatu'un sutu cha'nui- vati saka'nu ta'an ra chi *misa*, sava'a ta'an ra *misachi*, sandaarachi ta sanuurachi ti.

Ora cha sandaa ta sanuu ra sutuya yuu *varaya misa*, saka'nurachi ku che'e nakatio. Ta chito ratra cha ndukaanni xini veñu'u cha'nu Ñuu Oko. Maara Yuku Saa kuura ni keta cha vachi kenda ratra yuuya. Kenda ratra chi maara sutuya ti, ma maa *ora misa*. Ki'vi ratra ku'a cha kuu ratra rai tay xini veñu'u, ta ndata kuati ratra su'a xini veñu'uya ta chiso ratra yuu *vara* ndi, nda Yuku Saa io che'e viti.

In cha'a ni kee tuiña chito'yo *Santa Lucía* tichi in yuta chinu ma'ñu Ñuu Oko, ku'aya ka'an maañi ñuuchi, yuta *Santa Lucía* katiñi tañi ndava nda viti kivi chi yutaya. Nataka ndiotuku ra Ñuu Oko, kicha'a chani chakunu'ni tu'un vati siva kunani ñuuya “Ñuu *Santa Lucía*” – ku'aya va kunani Ñuu Oko, ni kati ra chani'i tra –. Soko ñani keta tu'unya chava kunu'nunichi maara tayya tra ñani kuni. Chakan kucha ndoo ndikochi cha nani maachi Ñuu Oko cha tava cha kivi xi'naga.

Ra Yuku Saa ra tay Yuku Saa gantra chito ndiotuku ratra chani kee tuiña chito'yoya nda ñuu okoya. Kuni kenda ratra chiña tava cha sava'a ratra chi yuu *varaya* ta ku'aya su'u ndiotuku ratra chive chito'yoya, ni chiso ratra ta tisuku ratra chiña chi yui taku ti, ta chata kaa ratra chiña nda sukua veñu'u cha'nu ratra nda Yuku Saaya.

Maara Ñuu Oko sataka chi ndi'i maara tay ñuuya. Ndi'i ratra ni nataka, ma mani maara rai tay tra ta keta ta'annira kuu Ñuu Kaa, ra Chikua'a, ra Nduyu'u rani chakuinda chi maara ñuuyoa. Tindee ta'an ni ndi'igara nda'a ñuu ra to'o tukuati ndi'i, satu'un ratra vati va tindeera kenda ratra yuu iya, yuu chiti ñu'u, yuu ndika ni chakoo yuve'e veñu'u ta nda chi maaña si'i ya si'i *Santa Lucía*, chito'oyo lu'u maara Ñuu Okoya tra chani kee tui maa ñuuya i'a.

Ña ku'a va sava'yo ni kati ratra, ui rai kura sandaa nda'a, tani katira ña ku'a va sava'a ratra. Va kunde'e xi'na tiñu ñaa ku'a kaa tichi veñu'u

nu indi xe'e chachi maara ñuuyoa. Xi'na kuiiga nandaa ratra cha ku ratra tati. Tati nandui ratra, tay ratra chi tatiya nakatio ta nandui ra ta keera ta kua'an ratra, sokora Yuku Saaya chitora chati cha maara ñuuyoa kuura ta chakan kucha ña kuu cha sava'a ratra ti.

Takan kuu ta nandui ratra tiu'u, kicha'a nañu ratra xuu ñu'u ndava cha ketara nda ñuu Yuku Saa ta *ora* kee ratra yu'u ñuuya, nandui ratra cha kuura uira ra cha'un cha'nu, uira tata cha'nu cha'nu ni nandui ratra ti, pe'la pe'la kuñu ratra sava'ara. Teicha ta'yu kuñura kuuchi, ta ka'an ratra chi maara kumi yuveñu'u Yuku Saaya, na ku'ara ya'a maara cha'nuya tra tichi veñu'u vati kuni xaan ratra ka'anra chira *Ntioo*, vati si chava kui ratra ti, tava ndakara *animara* chira *Ntioo*. Yoni ni chito, ta kuu chani ya'a ratra tichi veñu'uya, techa ndaka ratra chi maara *Ntiooya*, sokora tata cha'nua tra tuku kuenda cha'an ratra ti, ña ku'a va ki'vira tichi veñu'ua, nda chio va ki'vi tiñu chava kukenda ndiko ndi'i kuii chachi maara ñuuyoa tra cha su'u maara Yuku Saaya.

Ra ui raiya tra nde'e va'a va'a ratra veñu'uya, chito ratra cha ti cha nda xuu veñu'u indi va'a ndi'i yuu cha kuu yuu *varagan* ta indi va'a ta'an ña *Santa Lucía* tichi yui taku indiña isukuña ta chata kaa ndiko maara Yuku Saaya tra chiña nda suku veñu'u ratra ti. Nu ya'a cha nde'era ñuuyoa tichi veñu'uya, kicha'a ka'an xe'e ratra vati si va kukati ratra chi maara Ñuu Okoya vati si va kuu cha va sava'a ratra soko chi ña chito'yo *Santa Lucíaniya* va kuu cha va ni'i ndiko ratra ti. Kee ratra veñu'uya ta kua'an ratra, chito ra Yuku Saaya tra, kicha'a ndikura chi ra Ñuu Okoya. Ta nandui ndikoni maara rai ñuuyoa tra tiu'u ti, ta kuu cha ki'vi ndiko ratra xuu ñu'u, ta ña nani'i ga nani'i tiñu chi ratra. Keta ratra nda Ñuu Oko, ta kicha'a ndatu'un ratra ña ku'a kaa veñu'u maara Yuku Saaya, kicha'a ndatu'un ratra vei si xuu ñu'u va ki'vi tiñu tava kee ndiko ratra iti xini veñu'u, nu ndita kaa maaña chito'yo lu'uya, soko nu kuu ratra tati ti.

Ui uni kivi ta kicha'a savi chi tati, chakoo savi, kua'a savi ni kuun, chakoo tacha, ta chakoo cha ka'an savi, chakoo tati xaan, che'e kucha ni sava'a maara Ñuu Oko cha sakatura chira Yuku Saa ta na kuu kenda ndiko tiñu chi maaña chito'yoya. Ku'aya chakoo saviya, ndi'i ñuu ni kuun savi, sakatu ratra chi maara Yuku Saaya. Ndatu'un maara sutu cha'nu ndi vati kua'a ku'a ni keta ratra (ra kuu savigan, ra kuu tachagan,

ra kuu tatigan kua'a ku'a chakoochi), chio chiso nikandi ni ki'vi ratra, nda xini veñu'uya, ta kee ndiko ratra chio kana nikandi, chioya ni kee ratra. Cha'an ratra vati chakenda ndiko ratra chiña chito'yoya, ndoonichi chi yui takuña ti.

Ticha tisova'ara tay Yuku Saaya chira, maara Ñuu Okoya uni ku'a nu kicha'a samara tra chi ve chito'yo takan ñava koto maara kuu Yuku Saaya tra cha nuva kuindi tixe'e maara Ñuu Okoya chive chito'oyoya. Xi'na kuiiga nu kuu yuku tay, cha kuu yuku Ñuu Kaaya cha nu kaa yuu kava tioko, i'a tixe'e xi'na maara ñuuyoa tra chiña chito'yoya, soko kati xi'na ratra chi in yuu tay cha kaa nda yu'u tañu'u vati si va sakoto che'e chi maara ñuuyoa tra tuni nde'era yuuya chani ketara kuu Yuku Saaya tra chio ñuuyoa ti'a, cha kuu yuu tutugan ku che'e viti, ni ketara tay Yuku Saaya tra ta tutura yuu tutuya cha cha vachi maara Yuku Saaya ketara ñuuyoa ti'a.

Maara chani'i chika siki yukuya kee ratra ta kua'an ndiko ratra inga yuku, nu kuuchi Yuku Tiso Kaa, ta tacha indara Yuku Saaya chio Yuku Tiso Kaaya, cha'an ndiotuku ratra chiña chito'yoya iti Yuku Kuiti Nduti, ku'aya nanichi cha kati cha iori kuinduti ti. Takan chakoo vati uni yuku i'a tixe'e ratra chiña chito'yoya. Ta tacha ketara Yuku Saaya Yuku Ñuu Kaaya –ndatu'un ra chani'i– vati ra Ñuu Okoya chinu ndiotuku ratra chio Yuku Tiso Kaa. Keta ndiotuku maara Yuku Saaya tra chio Yuku Tiso Kaaya, chinu ndiotuku maara Ñuu Okoya chio Yuku Kuiti Nduti. Ta ku'aya ni chika ndo'o ratra ndava chani tixe'e ratra chi maaña chito'yoya nda siki Yuku Ñuu Kaa, nu kaa Yuu kava tioko viti –Ku'a cha katiu vati si ni chakoo savi, ni chakoo tacha, ta ni chakoo cha ka'an savi-. Kuati chani kakani ta'an maara rai tayya tra, vei si ma mani ra tay kanita'an, vati si ra'ya tra kura kuu rai nakatio chani kumi ñuu inga *tiempu*.

Nu inda xini veñu'u cha'nu Ñuu Oko. Ikan, ma maa ikan, chakuinda in yutu tikua cha'nu, in yutu tikua chicha –takan ndatu'un si'i cha'nui– ni vi'aga ni nde'eñi tañichi ti maa si'u kati vati si nde'e ta'anñachi *tiempugan*, chakunda in yavi cha'a maa yutu chichaya teicha sava'a va'ochi kaachi katiñi tañi.

Ndatu'un ratra vati ni chakunda nda'a maara tay Yuku Saagan tra chi maara Ñuu Okoya, ya'a chio maara Ñuu Okoya chi maa yutuya,

ta ndoo yaviya chata tikua cha'nuya cha sava'a maara tayya tra. Ikan chakoo yutu tikua ndava chani cha'anda ra kuu tuungan trachi ti chaña chito ratra *historia* cha'nuya. Ikan chakuindachi, ma maa nu inda xini veñu'u cha'nu Ñuu Okoya. Ikan chakuindachi, ndatu'un si'u. Takan chakoo cha kani ta'an ra Yuku Saa chi ra Ñuu Oko inga kivi.

Ku'aya tixe'e ratra chiña chito'yo *Santa Lucía* siki yuku tay, i'a ndooña ndava nda viti, kati sutu cha'nui vati tura kuu tuungan ta koto ratra cha ku'a cha ka'an yoo ñuu, kuu vati va tava ratra chiña si'o yaa si'iya vei kua'a kuia iti chata kee tui ña'ya, cha'nu kee tui ña'ya, vati si i'a indi xe'e chito'yoya, tichi yuu chiti ñu'u indiña kati tu'un. Ndatu'un ratra vati si ni ni'i ndiko ratrachi. Ña si'o yaa si'i *Santa Lucía* cha kee tui Ñuu Oko, ña chito'yo cha su'ura Yuku Saa tani kundee ni ni'i ndikora Ñuu Okoya chiña. Tacha kuu inga yuugan –nakatio, cha kuu yuu *varagan*- ña ni kuu cha ni ni'i ratrachi, nda Yuku Saagan nivi io che'e ndava nda viti.

Nu taxi ndoo ñuuya, kichira Yuku Saa ta ki'in ratra su'a ñii tuñii Ñuu Oko, chiso ratrachi ta sakanuu ratrachi chi tuñii ñuu maa ratra, vati kati xite vati si io ta'an in tuñii ñuu Yuku Saaya, va sakanuu ratrachi kunira. Vati cha kuu ñii maa ratra uachi ti, tacha kuu ñii maara Ñuu Okoya asi chachiochi. Chiso ratra su'a ñiiyo ta ndava ni sake'ni ratrachi siki in yuku io chio yu'u tañu'u. Chio nu kuuchi nu ndu'a sutu, u'a ñu'uya i'a viti, ikan sake'ni ratra su'a ñii tuñii ñuuyo. Takan chakoo chani kani ta'anra Yuku Saaya chira Ñuu Oko.

Kati sutu cha'nui vati kichi maara kuu tay Yuku Saaya tra, tu'un ratra itu. Tu nde'eyo che'e vati tacha kichi tati, tu'unchi itu, soko ña seita i'nichi itu nda iti chata *korra* ndi'ichi chi yo'ochi. Ni vi'a nde'ega xite che'e, cha tu'un tatiya ituya, ta tisoichi chi nda siki yutu vati, siki yutu vatiya chakoso ituya sava'a tatiya ti, maara tay gantra kura ndaku che'e ku'aya.

Cha ndaku maara Ñuu Okoya tacha kaa xaan tati, ki'in ratra *machete* ta cha'nda ratra nu tati, –ndatu'un si'u vati sutu cha'nuña ni ndatu'un vati ndava ka'an maara tay Yuku Saaya tacha ta'anda ratra chi *machete* ti– “¡Juta! rai xaan kundo vati cha'an ndando chindi” ku'aya nda'yu chaa ratra vati si nduka'vi kuñu ratra chi kaaya. Avi, ku'aya,

sakuinda ratra *machete* chio kaa tati ku'a cha kuu ta'anda maara taiya tra, vati si tay ratra, tati tay ratra. Suini ku'aya cha'an ta'an tu maara Ñuu Oko cha ndata kuati ratra veñu'u mara Yuku Saaya, tacha saka kini maara Yuku Saaya itu maara Ñuu Oko. Nivi'aga ni kuu che'e kuia uni xiko uchi.

Inga chani ndatu'un ndiotuku ratrachi kuenda ra ndikuum, kichi ratra ñuuyo, rai na'nu xaan kuu ratra, kua'a xaan *fuera* chakoo chi ratra, na'nu xaan soko ratra ti, taki xaan ve'e ni sava'a ratra kati tu'un –ku'aya ndatu'un ra chani'i chakoo chana'a–. Vati si keta ratra ñuuyo. Vachira vati va kuinu uni ta'an veñu'u, uni nu ñuu na'nu ñuu nu cha ki'avi cha kuu ñaa kuati su'agan. Na'nu xaan ñuu cha kuuchi tachi *tiempugan*, chakan kucha, va kuinu veñu'uya tichi ñuuya. Soko, Ñuu Oko ni'i xaan ni cha'nuchi, ta chakan kucha i'a va kuinu in veñu'u ndo'o i'i cha ka'nuga ta takiga va kuuchi, uni rai kuu ratra cha keta ratra ñuuya.

In maa veñu'uya va kuinuchi i'a Ñuu Oko ta inga va kuinuchi Kasa Ndo'o, ta inga ndiotukuchi va kuinu nda Ñuu *Jesuu*.

Chava kuu veñu'u Ñuu Okoya che'e kucha ka'nuga va kuinu ti, soko cha in chakuani va sava'a ratrachi, tara va ndi'i xi'na kuii rakan kurKu'aya ni kuu inga kivi, cha kicha'a cha chinu veñu'u ta kundichi ta ka'ndini in ñu'u ka'ndi nda Kasa Ndo'o ta ka'ndi ta'anni inga nda Ñuu *Jesuu*. Ta ndatu ratra chira ndoo i'a ñuu maayo i'a chara kuu uniya, soko ra ndoo Ñuuyoa ña kuu cha sava'ara, vati si ni kixira ta ña kuu cha sava'ara, vei si ui ña'a kuñi ni keta tuku ta ñuma'na kuuñi tañi, ta kicha'a saviñi xini ra Ñuu Okoya, ni chakiñi tañi xinira nu si'inñi, ta ni kicha'a saviñi xinira tani kixira sava'añi. Ku'a chani sava'añi tañi chira tay Ñuuyoa kivi chani chakoo kuati chi ra Yuku Saa chani kakani ta'an ratra cha kati Yuta tiao. Suini maañi Yuku Saa kuñi ni sava'a ndiotuku cha sakusiñi chi ra raiya cha kichi saviñi xini ra ndikuum takan ñava kuu kuinu ta'an maa veñu'u ka'nu ñuuyo i'a. Ndi'i che'e chakoo kivi chani tui Ñuu Oko, cha kuenda veñu'u ka'in tu'un i'a che'e kuuchi kuia chani keta ra kuu *español* gantra.

Ra chakoo chana'a chini ratra yaa antivi

Va ndatu'in ndi'i cha chini tuni chakoo chira chani'i tra inga kivi, vei kati tu'un vei si ni chini ratra yaa sii antivi. Soko ma mani ñi cha'nu, ña'a ta rai chinichi, cha'nu ni kuu che'e kati ratra, ndatu'unñi tañi chindi vati tacha kee ma tu'un maañi chakuaa nu ke'e, kuu yaa sii antivi, chio kana nikandi kati tu'un. Ku'a cha kuu yaa sii viti kuuchi –nu nakotoñi tañi cha kuu yaa *violingan* ku'aya kuu yaa antiviya katiñi tañi–.

Nduku tu'un mai chi si'u, “Yaa ñaku saxiniun cha chiniñi tañi yaa *violinya* antivi inga kivi”. Katiñachi “xi'naga se'u ña'ni cha ña va'a io ñuu ñiviya, xi'naga nakoo nunayo yuve'e ta ña'ni tu'un su'u io, cha'anñi tañi yuta cha kutiñi ta yoni ki'vi tichi ve'e. Yoni ki'vi ve'ñi vati kua'a cha saka'nu ratra chi ñi ñivi, ii chakoo ra sutu xi'na kuiyo. Tacha ke'ni viko su'um, yoni ñi'i xini chi nda'a, ma mani chi kata ñi'ñi xiniñi. Io chakoo cha ii inga kivi ii antivi, ii ndi'i cha chakoo ñuu ñiviya, ii ndicha kuii chakoo i'a nu ñu'u ñuu ñiviya, ma mani ñivi va'a chakoo”. Ikan, vati kati tu'un ndiotuku vati tacha indi yuma tichi tiñi nu nda'añi kuni katichi vati kui'na indi tichi tiñiya, chakan kucha viu viu va ndoo nda'añi tañi ti.

Ku'aya kati tu'un cha chiniñi tañi yaa antivi, chini ratra yaa *tambo* ndiotuku antivi ti, yaa Tanangu ka'an maa ratra chi che'e. I'a cha'an ñi chakoo cha ña va'a. Taki xaan ku'a cha ndatu'un ratra chi tu'un, vati ma mani maañi cha'nu chini chi ti; ta ñavi chati cha ña kachi kuni xiniñi tañi, xi'naga va'a xaan chakoo cha chini tuni chi ñi cha'nuya, cha'nu cha'nu ñi tañi tava kuiñi tañi ti.

Viti cha ndatu'in che'e ni chaku'un iniu chi in yutu vati cha cha'nu nu ñu'u kachi, in yutu vati ka'nu xaan, Tuñu'u nanichi. Ni kichichi

xini vati yutu vatiya ña tu'achi kee ita, chitinichi kee tara ñi'i kura kuu nde'e itaya kati tu'un, raña kuu ka'an -vati ña'ni kuati iochi ratra ti, ña'ni cha ña va'a io *anima* ratra, chakan kucha nde'era itaya-. Ndatuya cha'a ra *Ntioo* chi ratra, vati ki'in ratra chiti yutu vatiya, ta ti'i ratrachi tichi in kii ta nanduichi xu'un, xu'un kuichi; sokora ñi'ini kuu cha sava'a che'e, tava ra chani'i tra kati mai. Ra kuu sutu cha'nuyo kati tu'un vati ndu lu'u ndiko ratra, tuku ku'a io ratra *ora* tacha nducha'nu ratra, ndi'i kuati kuñura. Chakan ku'aya chiniñi tañi yaa takiya iti antivi, yaa tusiini, te'e ndatu'un ra chani'i ra chakoo inga kivi.

Tu'un ndatu'un ratra chindi ku che'e, cha chini ratra yaa takiya antivi, soko chakuaa, *ora* cha kixi ñuu chini ratrachi. Ku'aya nde'e ndiotuku ratra ñu'u tichi viko, nakatio cha kuu, ñu'u antivi, ra ndoso ya'a i'a kati ratra, chara kuu rai taygan tra, ma manira ku rai, ra ndoso ra ñava'a inigan tra.

Ndi'i tu'un cha'nu ndatu'un ratra chindi, chinu iniyu chi, vati chakoo cha tay ratra chiña kuu si'i ñuu ñiviya, chi antivi ndi'i. Inni cha kuuchi chi si'i ñuu ñivi chi antivi. Ku'a cha katiu si'o kuña si'i ñuu ñiviya. Ta nivi saka'nu ndi chiña tava inga kivi. Ndi'i ku'i cha io nu ñu'u ñuu ñivi iichi: tava yuku, tava ku'u chicha, tava iti, tava yuu, ndi'i kuichi che'e tachi ii; chakan kucha io cha kuu chito'ochi cha kumichi, nakatio vati tava cha kuu yukugan nanichi Chito'o Yuku. Kati tu'un vati kuanda'vi kuu che'e cha chikachi tichi ku'u, ta tacha cha'anyo iti chiki, sayu'ichicho, vati si nini va ka'anyo chi chito'ochi tacha cha'andayo yutu vati, an tixe'e ndiotuku chito'o yukuya chachiyo tacha indiyo tichi ku'u. Cha kati tu'un maara chani'iya chiyo vati si ndi'i che'e iichi tachi ti, chakan kucha io chito'ochi, vati kuenda si'i ñuu ñivi kuuchi, chakan kucha iora kumi, ra Chito'o Yuku.

Inni ku'a io cha kuu itiya tachi: vati tacha cha'o, tacha chikayo iti *ora* i'ni, nakatio, ta in kaa uchi ui, tacha chika rai satiñu tichi ku'u, taxi kaa *oraya*, ni in *anima* ña'ni chika nu itiya tachi, ta ra nde'o ra chika tichi ku'u ra chika nduku cha kachi tichi ku'u rakan kura nde'o. Nde'e ratra kuanda'vi ti, ra'ya tra nde'e chira ku rai, chi ra kuati chi'li cha chika ndo'o kuanda'vi *animara*, soko ñavi ñivi ñuu ñivi kuu ratra, si tuni kuura, kuanda'vini kuu ratra, vati si in naa nuuni ratra, ra'ya kura ku Chito'o Iti. Vati ii ndiotuku cha kuu itiya tachi. Ma mani kaa uchi

ui, ma maa *ora* i'ni i'ni, kee kuanda'vi ra chito'o iti ra chito'o yuku; masi cha chaini soko inni ku'a kee ta'an ratra tichi ku'uya.

Ku'a cha iora kuu chito'o yuku chira kuu chito'o iti, inni ku'aya io ra ka'an maañi tañi cha kuu Chito'o Yuta. Ra kuanda'vi, ra kuu tuni kee iti. Tava ra kee tui tichi nduta, tacha tiin ratra tiaka, xitachi tuti *tarraya* ratra an sake'nichi chi ratra tichi nduta; vati si ii ndi'i kuii ndutaya tachi ti.

Si'u ndatu'unchi vati in cha'a keta ra *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora ku'a yuku in viko ve'e *martomo*. Ndi'iñi ma'a ni kee cha nde'e nu keta ra'ya tra. *Ora* nde'eñi chio nu inda kisi ndixi panela xi'na cha yoso ta'an inña ma'a lu'u yu'u kisi ndixi *panela*ñi tañi ti ta kicha'a cha io nde'e ta'an maa ña ma'a lu'uya nu keta ra *kale* ñuu.

Ndi'i yuu io tichi yuta ka'nuya, yuu na'nu xaan kuuchi tachi, ta chaki ratra yachi chi'i ratra nduta chata yuuya, sake'nira tuniya tra yachiya. Chakan kucha ii ndi'i yuu, ndatu'un ratra vati xi'naga na ndoto ta'an che'e, ra tay kura cha'a *anima* yuuya tachi, tava yuu io yu'u tañu'u cha kuu yuu tutugan cha ni siki xaan tukateni chira Ñuu Oko inga *tiempu*.

Kuinu anña kuinu ini ndo, soko inga kivi inga *tiempu* kuu cha chakoo che'e. Ra xiko tu'un yuu kuu ratra ndaku maa ra tayya tra. Io in maa yuugan nda yu'u tañu'u viti, in ra ni xiko tu'un chira Ñuu Oko ku ra'ya, ndoora cha kuura in yuu guata. Takan chakoo inga nikandi, ndi'i kuii cha chakoo nu ñu'u ñuu ñiviya chakoo nditochi, ndi'ichi ii, ndi'ichi tay nu ñu'u ñuu ñivi. Ta in ta in cha io, ta in ta in yuta, ta in ta in yuku, ta in ta in iti, ta in ta in yuu io ku'a ni tuichi. Chakoo ra kuu kuanda'vi tava ra ñuu ñivi. Ku'a kaara ñivi ñuu ñivi kaa ratra, tava in ra rai an in ña ña'a an in ve ra lu'u cha nde'e ratra nu iti ka'nu an tichi yuta an siki yuku. Takan maara ñuu ñiviya nde'e ratra chira tuniya, kuu nde'e ratra: cha keera kuati chi'li kuiti nda'a kaku ratra sikira tukateni chi maara chani'i ñuuya.

Ui uni kivi chani kete tichi ñuu ñuko'yo, in mara chani'igan cha'anra cha satinura tichi ku'u, vati ndi'i se'e raira ku'an inga ñuu; sava'ara itu nda yati yu'u tañu'u, cha kani ndoo che'e chi ñuu, tava in ui *ora* nakatio, cha yati cha yatti yu'u tañu'u kuuchi. I'a kua'a ku'u chicha io, taxi xaan kaa chioya. Takan kuu cha cha sayu'ira kuati chi'li

kuu tuniya chi maara chani'iya ti, ku'aya ndatu'unra chati cha keera kuati chi'li sayu'i chira ta ni nduku tu'in ña ku'a kaa ra kuati chi'liya tra katiu “Ah, ma mani ra kuati chi'li, ra kuati chi'li xuu kuitin nda'a kuu ratra. Ta tacha kua'in va kachi kee ratra ta siki ratra, nde'e ratrachi ta kachinu ratra ta *ora* ni kixiyu in yu'u, cha io chi'i tatui, ni tixe'e ratra ndiche. Ta *ora* ni kixi ndiotuki inga ñuma'na lu'u, ni keta ndiotuku ratra, ta kicha'a nde'e ratra nui ta teicha sandoyo ratrachi ndakura ta katiu chi ratra “¡sañando na kusi, ra kuati”!. Vati si maara chani'iya ña yu'ira, chata'an inira yaara nakatio. Ta kicha'a kachaku ra kuatiya tra, vati si taxi xaan kaa tichi ku'uya ta vati tichi ku'u chichaya kee ra kuanda'viya tra.

Inga cha tu'a kee antivi kura kuyo'ndi, ra tay kura sava'a che'e cha naña kuun savi ñuuyo. Ku'aya kucha ndaku ratra, ra kuyo'ndi kura'ya, ra kuyo'ndi ñu'u cha tavana kuyoti, ku'aya tava ratra taku ñu'u ta kee che'e cha'a in yuku ta nda inga yuku. Tichi mini chakuindi xe'e kiti ku'uya ta ku'aya kee ndi'i taku iti antivi ta ña va'a kuyo'ndiya ti vati ñi na'nu tichi iochi cha kuisoñi in sa'ma kua'a, in siki kua'a an in vatu kua'añi cha tu'a maañi chatiñu. Chakan kucha mani taku kua'a va kuatiñuñi taku kua'aya kucha va sakaku chiñi chi se'eñi. Takan kuu chati chava kuatiñuñi cha kua'aya takan ñava kachi ri kuyo'ndiya chive kuati se'eñi tacha ka'nu tichi ñi tañi ra kuyo'ndiya kuni kati ta'anra vati va saka'ni savi, kuni katichi vati ñava koo savi cha va'a, kuni katichi vati ñava koo va'a itu vati keera kuyo'ndi. Kuni katichi vati va saka'ni savi soko kuni kati ndiotukuchi kue'e ña va'a chiñi ña'a na'nu tichi, takan keera kuyo'ndiya ti ta io inga siviri, cha kuuri koo ki'mi, kue'e kuri chiñi ña'a na'nu tichi ndatu'un maañi cha'nu.

Kivi cha tui kata chi isa

Kivi cha tui kata chi isa, ñi ña'a kuñi sava'a tiñuya, nakatio vati, ñi'ya kuñi ni satiñu kuenda isaya. Ku'aya kee tuichi inga kivi, vati ñi ña'aya ni satiñu ni'i xaan nu kee tui kata chi isa. Kati sutu cha'nui vati xi'naga ra ku rai kuitin nda'a kaku ratra chikara, ra rai tañi ña'a inni ku'a chika ñi tañi. Ra ku rai kee ratra ta kua'an ratra tichi ku'u chi su'a katini cha taa ñi tañi cha'a xuu ratra ti; nakatio, nu kuu ratra rai. Kuitin nda'a kaku ratra ta chika ratra chiki. Kati xi'na ndi'o chi che'e, vei si kua'a yuku cha'mi io tichi ku'u, io yutu iñu cha cha'ndachi ñiiyo. Chakan kucha vee xaan tiñu tichi ku'uya, kua'a tundo'o ni chika ratra inga kivigan.

Ñi ña'aya chasiñi tañi xuu iñi chi kati vati si cha'an ratra tichi ku'u cha satiñu ratra ta keta ndiko ratra ña'niga kati ndaa kuñu ratra ti, vati iñu tichi ku'uya kendachi kuñura ta kua'a nduka'vi ratra. Ku'aya ni chatiñu ratra kati cha kuu sa'ma ra raiya inga nikandi. Tui ni chika ndiotuku chi cha'a ndii tichi ku'u.

Ndi'i che'e kucha satañu iniñi ña'a ñuuya, vati si ña chitoñi ña ku'a sava'añi tañi yu'a, kicha'a nde'eñi chiri tindoo cha kikuri tihuari, yoso cha ri'a va'a su'a kikuri ta maañi tañi cha io cha chini tuni chiñi ña kuu cha sava'añi tañi, sa'maya.

Keta in kivi cha in maña ma'a cha'nu cha'an yatiña chakutiña tichi yuta ta sakutuña su'a nduta tichi kiiña, chitian ta kicha'a cha ndooña nde'eña nu chinu nduta, nani nduta ta ndooña saxiniña “Che'e kaachi in ku'a cha kuu kasi kuñuyo”. Ioni ta'anña chi ndavi ndutaya, taxi ndooña indaña ta saxiniña, taxi ndooña nde'eña ndavi ndutaya, io ni

ta'anña cha nde'e diotukuña chiri tindoo cha taki su'a kikuri tihuari ta kicha'a katian “Ña kuni kati che'e ku'aya kuu cha sava'ndi'u ñi ña'a yu'a chi kati ta kuu tavandichi ta sata'andichi ku'a cha kaa nani ndutaya ta tiso ta'an ndiko ndichi”.

Sakutuña kiiña ta chinuña nda ñuu cha kana yatiña chiñi ña'a ta kati tu'unña chani nde'eña nu ndavi ndutaya. Ndi'iñi ni taso'o chani kati tu'unña ma'a cha'nuya. “Yoo kuu cha satinuyo ku'a cha kuu sava'ayo yu'aya –tava yu'ari tindoo-, ta sata'ochi ku'a cha kaa nani nduta; ku'a cha kaa nu chinu nduta tichi yuta”, ni kati tu'unña chiñi ña'a ti. In ña'a chito xaan, nditi xaan xiniña, kua'a chani sana'a ñuu ñivi chiña chito va'a va'aña kuatiñuña ndi'i cha kutu'aña nu ñu'u ñuu ñiviya chakan kucha nde'eña ndavi nduta.

Ña'niga chani kuu kiviya. Soko, ndi'iñi ña'aya chio koo ndikoñi nda ñuu chi iñu lu'u chani nakoo ña ma'a cha'nuya chiñi. Cha kuu inga kivigan nataka ndiotuku ñi ña'aya ta cha'anñi yuta ta nde'e diotukuñi inga cha'aga nu chinu nduta, ndava chani cha'andañi in soko yutu vati, viu viu sakeeñichi ta ndu viuchi, tava in yutu iki nda'o ni kuuchi cha kanichi, ta kicha'a sakuikoñichi in cha'a ta inga cha'a sakata cha'añichi nu ñu'u, ni kana ta'anñi in su'a kati kuichi ta kicha'a xitañi tañichi teicha taviñichi ndakuñi ta ku'aya kundee tavañi su'a cha kuu yu'aya.

In maña ña'aya katiña chira iña vati na sava'ara tumanini ka'andara in maa yutu kuiñigan tichi ku'u ta kuu chani cha'anda ra'ya chi, tani, taañi su'a nda'yu cha'a maa yutu kuiñiya takan va kuu nduveegachi, tava kuu kata cha'agachi ku che'e tani ki'inñi in yachi lu'u chana kuu kuiko kataya tichi yachiya tana kuu kee cha kuu yu'aya. Ndi'iñi ña'aya tañi ndoo nde'e ndava chani kuu kee cha ku yu'aya, ndoochi ku'aya xiniñi.

Nu kuu cha kee yu'aya, sata'anñichi ku'a cha kaa nu nani nduta ndava chani kee cha kuu isaya. Ra kuu raiya tindee ratra cha'andara ndi'i yutu chava kuiñi ñu'uñi chi isaya ta taañi ña'aya tañi sivichi, ndi'i cha chini ñu'uñi ta vati si io ui nu kati chani tui maa tichi ku'u, in cha kuu kati kuichi inga cha kuu kati ya'a cha ka'an maara ku tuungan *coyuchi*, in taku ni kee tui maa kuche'e.

Chitoñi tañi cha io katiya tachi, ña'ni cha kumani chiñi, sanda chava kotoñi ña ku'a va tavañi cha kuu yu'aya, soko nu kikuri tindoo

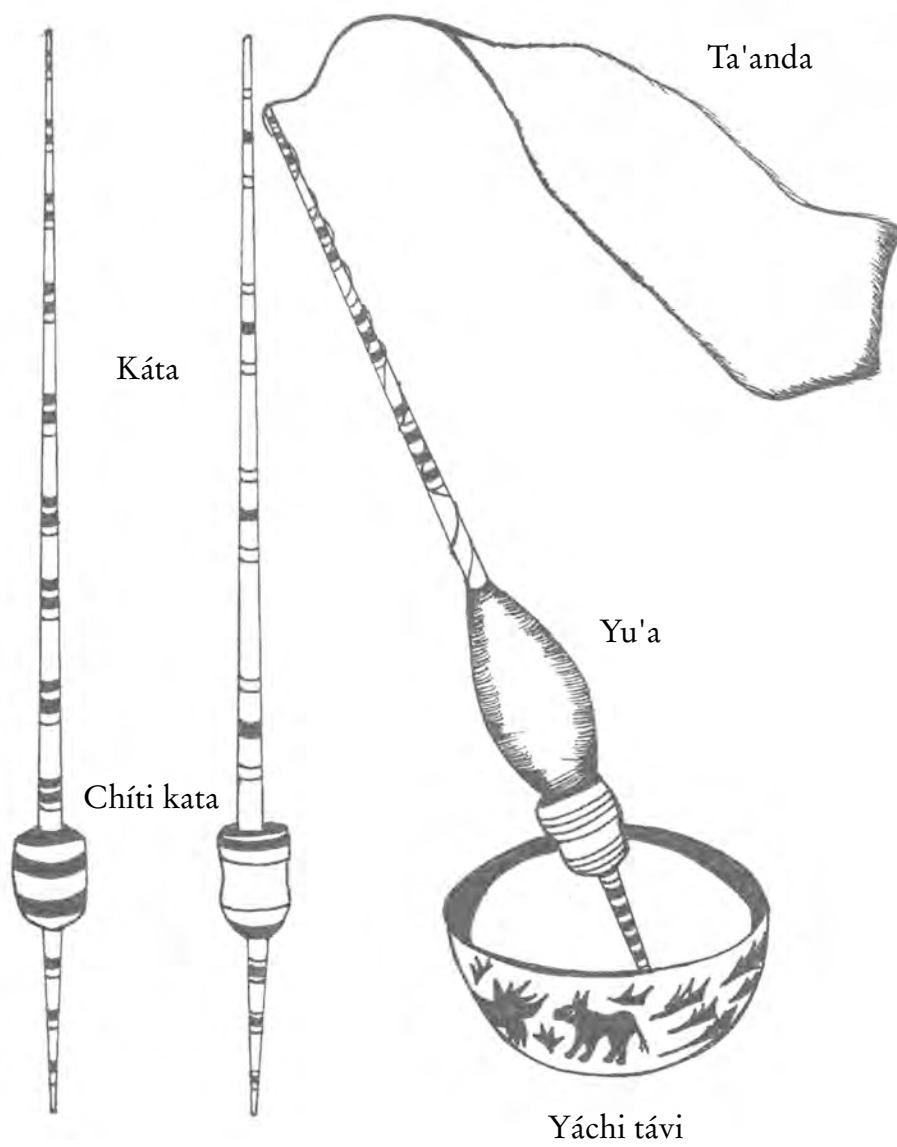

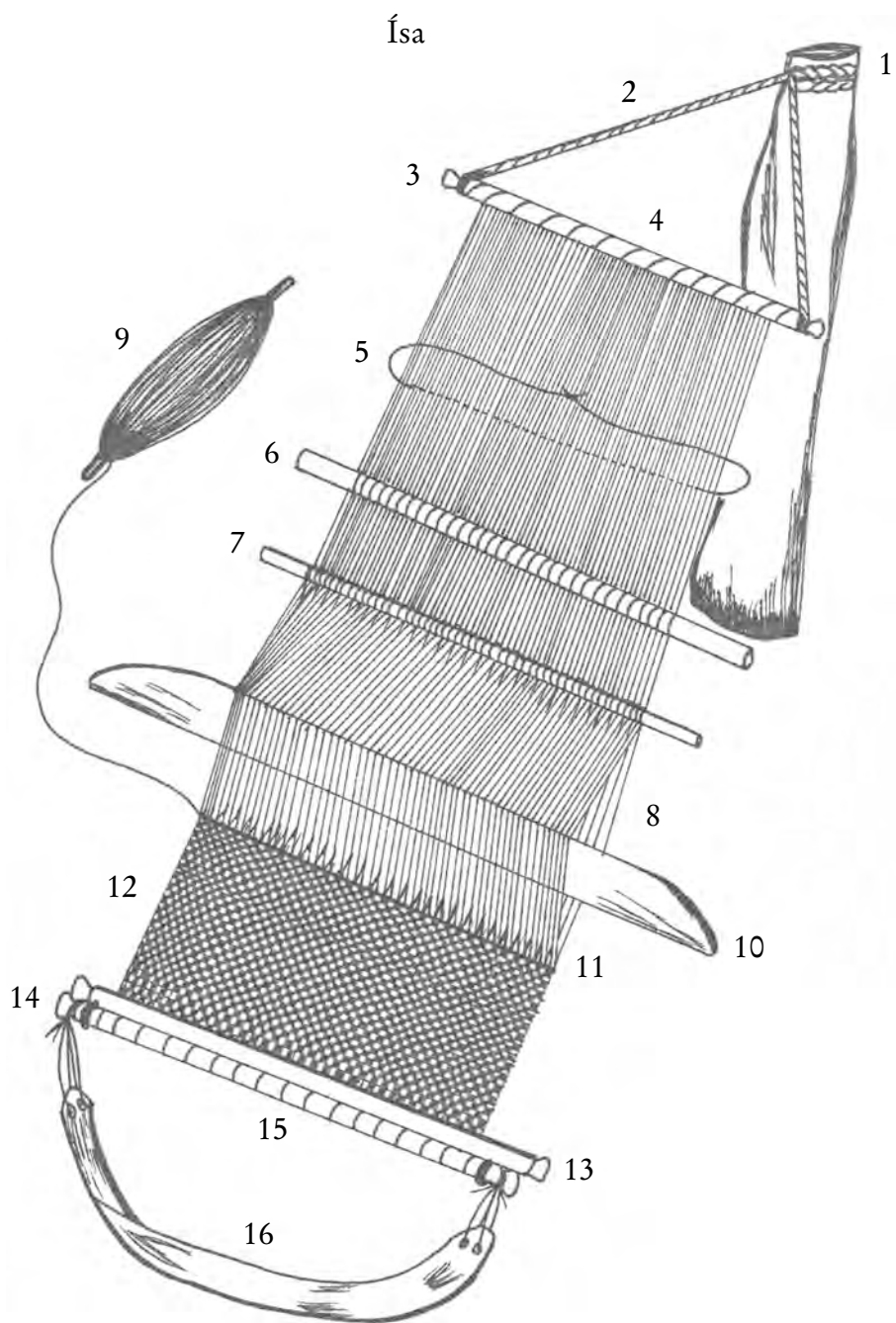
kutu'añi tañi ta nu nde'e ndiotukuñi nu nani ndutaya ikan kucha kee tui isa. Tacha kanañi ña'aya kati kendañi tindiichi ta sandumontoñichi in chio, va ndo'ochi va sava'añi: xi'na kuiiga, chakiñi nda'a iti tita xuu yui, tasa va kakiñi katiya siki yui, kuenda ta'andachi va kuatiñuñi, ta io ui yutu cha chatiñuñi chava ndo'o katiya, ui yutu kuati kumi va'añi cha ndo'o kati, ni'i kaniñi tañichi ta ndi'iñi ña'aya kicha'a kani kati –ni kati si'uchi vati ku'aya ña ta'nda kati ya ti- .

Nu ndi'i cha sava'añi ku'aya ni kee yu'a sava'añi, kuenda ta'anda cha'ndañi tañichi ta ku'aya kee yu'aya, soko kua'a tundo'o vati si ña viu keechi ta io chi chava xitañichi chi nunda'añi ndava chava kee va'a cha kuu yu'aya takan ñava ta'andachi ti. Chatiñu ta'anñi in cha kuu kaka cha kuu ñu'u kati ka'an maañi chi ta taañi nu nda'añi, cha naña nduka'vi nunda'añi ta kua'ya taki sakata cha'añi kata tichi yachi ndakuñi tañi. Chi uchui iki nda'a keta cha kuu in cha'a chatu, sa'ma chatiñu ra ñuu tra ta inga uchi yutu iki ta keta kuu koto, inga sa'ma cha chatiñu ratra.

Ku'aya kee tui cha kuu isa. Takan kuu cha sakuisoñi tañi yu'aya chi yucha viti, yucha nuni takan nduxiichi ta chakundasi tiku sa'ma, chakunu'ni isa cha'a in yutu vati in nduyu tachi ratra nu ñu'u cha nuva kunu'ni isa. Ku'aya chakunu'ni yu'aya tava ndavi nduta ti, -vati si nu chinu nduta ni kutu'añi-. Ku'aya ndakuñi tañi, soko iochi chava sakuiso xi'nañi yu'aya takan ñava ta'andachi, vati si ni'i kunuñi sa'ma ku'aya chakundasi tikuchi. Ku'aya kee sa'ma tavi tava cha kuu xiku chi kua'a tundo'oni, ioñi tavañi chiri kuu yavi xinigan nu xiku ñi ñuu. Sava'añi tañi chiri kiti ku'u io tichi ku'u, an ri kiti ku'u tañu'u, tacha va kee sa'ma cha kuu chatu chi koto ma'ñu isa chakiñi tañi yu'a tixinda vati ku'aya kee sa'ma ra Ñuu Oko. Yu'a tixindaya kucha chakava tichi sa'ma chava kuu koto chi chatu. Taki xaa nde'ochi nu sa'ma, ña tu'a taku yu'a tixindaya nda'avachi.

Takan kuu tani satiñuñi ña'a isaya inga kivi. Inña ña'aya, inña ma'a cha'nuya kuña satiñu tiñu, nde'eña nu nani nduta ta ku'aya kicha'a tavañi tañi sa'ma tavi. Takan kuu tani kee tui isa inga kivi, takan kati tu'un vati xi'naga ña'ni sa'mara kuu rai ta niñi kuu ña'agan chakoo, kati ni chakunda xuunñi tañi kati taañi xuu iñi. Ta ñii isu chakunda cha'a ratra ti.

Ndi'i tuisa chatiñu isa

1. nduyu isa
2. yo'o xini isa
3. tuisa xini isa
4. yo'o kivi
5. yo'o tichi isa
6. tukani
7. tukiin
8. nani
9. xi'o
10. xitu
11. so'o isa
12. sa'ma
13. tuisa isa tindee
14. tuisa cha'a isa
15. yo'o kivi
16. yo'o chata

Tacha ki'vi nuu yu'a in chio ta inga chio ta sama ta'anchi tichi isaya, katiñi tañi vati “koo ni ki'vichi ti”, ta cha ka'an tiñuñi chiñi chito tiso va'a va'agan vati na tiso va'a ndikoñi isaya, in kivi va nduna'a ñi'ya tañi chi yu'aya chava koso va'achi.

Yutu iki: uchi ui yutu iki ta keta in cha'a chatu, ta uchi yutu iki ta keta in koto.

Ra tay ndoso chi yaka xu'un

Va ndatu'in chindo kuenda yaka xu'un, kuenda yuu *mesa*, ta kuenda yuu kava tioko. Ui uni yuu na'nuya ka'an ratra tu'un tacha ndatu'un ratra cha kuenda *historia* cha'nu ndi'u ñuu.

Cha kuu yuu *mesaya* io in *historia* cha'nuchi, vati siki yuu *mesaya* nataka ra tay tacha ndatu'un ratra kuenda ñuu, ndi'i cha kumani, ndi'i cha io cha koo tichi ñuuya. Chakan kucha i'a nataka ratra ti, i'a kuxini ratra. Kati tu'un vati i'a ni chakuinda ta'anña kuu Ña i'a -ña si'i ñuu ku ña'ya-, tani katiña ña ku'a va ndoo ndi'i ñuu chio nuu kaa ñuuyo viti vati si *tiempu* cha'nu ni kuu che'e.

Io inga yuu cha kaa yu'u tañu'u cha ka'an maa ratra yuu tivako. Yu'u tañu'u kaa che'e, yati yu'u tañu'u, soko tichi nduta tañu'uya indichi, tichi nduta tañu'u kaa che'e. Ndichi nde'o yuu tivakoya tacha ketayo nda yu'u tañu'u. Takan iochi vati uni yuuya io cha ka'an ta'anchi chi ta'anchi. Chakoo ra kumi yuu tay inga *tiempu*. I'a kucha chakoo ra tay cha kumi ratra ñuu, ndi'i kuii ñuu io chio nu kaa Ñuu Oko viti, ta ingara chakoo ta'an siki yuu tivako. I'a chakoo ndiotuku ra tay, tacha ka'an ta'an ratra chi ta'anra kicha'a tutuni ratra chi ta'an ratra ti, ni'i su'a kee ndusu yu'u ratra chati cha nii chioya nu kaa ñuuyoa chiniochi, tava tati kee yu'u ratra ti.

Kati tu'un vati chakoo ta'an inga yuu cha ka'an ratra yuu tutu. Yu'u tañu'u kaa ta'an yuuya viti, ra yuu tutuya kura va kati tacha va keta kuati kivi chani kakani ta'an ratra chira Yuku Saa. Va tutunira ti, ku'aya ka'an ta'an ratra chi ta'an ratra, ra'ya kura va kati tacha ketara tay Yuku Saa. Ku'aya ka'an ta'an ratra, ta kumi ratra ñuu. Chakan

kucha kuu yuuya, cha kuu yuu kava tiokoya, ka'nu xaanchi. I'a cha'anra kuu ndoso chakuaa. Maara kuu tay ndosoya ma mani ra xini na'nu ku ra'ya tra, mani ra kuiñi kuati, ya'a ku'a kuiñi ratra ti ta na'nu su'a xini ratra. Tichi ve'eni va kukumiñi tañi chira kuati ndosoya, tichi ve'eni, ña iochi chava kee ratra nu ke'e vei si; chakuaani va kee ratra cha ku'a cha kuu ratra ndoso ta tacha yoni ñivi va nde'e kuu va kee ta'an ratra nu kuura ra ñuu ñivi, soko yonini keta kuu ndoso vati nda cha kuati ra'ya tra ta kachi'i ratra, chiton *ntioo* a ñavi kaku in ra cha kuura ndoso cha in *cientu* ñi xu ve'e.

Ñi io ndatu cha kaku se'eñi cha kuuve tave ndoso kati tu'un vati ra *Ntioo* kura ni soko chiñi ti ta chakan kucha kumi va'añi chi se'eñi. Tacha kuati mave kuati ndosoya kee xu'un kuichi chata yui ve tave an xu'un kuan kee tui ta'an ta ku'a cha kua'an cha'nu maa ve kuatiya kua'aga xu'un kee chata yui ve tave: tacha kuati maa ra ndosoya, in xu'un kee, ta cha cha tivaa vi'i ratra ui xu'un va kee ndava chava kua'nu ratra (tu keta ratra tio, vati si yonini ndu cha'nu).

Soko ñi chito va'a va'a cha kumiñi ve'eñi ña tu'añi ndatu'un kuendara ndosoya tra, vati si chitoñi ña cha'a. Tu va ndatu'unñichi, ra kuati chi'liya, ra tay ndosoya nakatio va kui ratra chi tuka nuu, vati katira chani'i vati nduka'an nuu ratra cha kuu ratra ndoso, vati manira xini na'nu ra kuiñi kuati kuura. Ku'aya kaku ratra ti. Ña'ni kuñu xuu ra io, ña'ni cha kuu pa'a ratra, ku'aya kaara, ma mani rai kuiñi kuati ta ma mani ra xini na'nu. Chakan kucha nduka'an nuura cha kati cha kaa ratra ku'aya. Chito va'a va'ara ñaa kucha kuu ratra, masi ku'aya soko suini maañi ñuuya saa nduka'an ndiko nuu ra ndosoya, vati si yoni kaa ku'aya. Chakan kucha nduka'an nuura cha “ñavi ku'a cha kaa ñivi ñuu ñivi kaara”, takan chakoo cha tixe'eñi chira kuu ndosoya tra.

Ñi ña'aya chi yachi ki'inñi tañi xu'unya ti, chi in yachi ya'añi tañi ñi kuu ña'a tara kuu raigan tuku ku'a chaki'inrai xu'un nda nu kaa yaka xu'un, nu kaa yuu tay nu yaka xu'unya tava sakutuñi tañi yachiñi chi xu'un kuichi an chi xu'un kuan, nu kaa yuu tayya. Chakan kucha ñi kuu ña'aya chakoo yachiñi, chi in yachi ya'añi nu kaa yuu kava tioko ku'a cha kuuñi ndoso ta ku'aya sakutuñi yachiñi. Kati tu'un vati va'aga ñi kuu ña'a ndosoya ti ta ñaviga ra kuu rai, vati ra'ya tra tiku nda'a ratra ki'in ratra xu'un kuichi –kati ra chani'i–, ta ñi ña'aya chakoo

yachi kua'añi tañi, cha kuu sakutuñi. Chakan kucha kundichiga xu'un kuichi chata yui ñi ña'aya. Chakan kucha va'agañi kuu ña'aya ti, soko xe'e xe'e ni va kooñi chi se'eñi tacha kakuve tave. Vati tava ñuma'na kuu ñi tañi antivi. Ñi'ya kuu ndoso cha chika chakuua, ta tacha nde'e maañi ñuu ndosoya antivi –ndaa va ta'an ta'an niñi–, va satakañi ñu'u yaka an che'e mi'i kuati kaa nu ndaañi tañi, vati ndatu kuu che'e ti.

Ku'a cha ka'an maañi ñuu, tu yoo ta nde'o ñu'uya, tacha nde'o in tay kotoyo vati ra ndoso kura, ku'aya ka'anyo tacha ka'an ñuuyo. Kotoyo vati iochi cha satakayo ñu'u yaka, yuu an mi'i –ndaacha ni'i da'anio–, va satakayochi vati takan ndakayo ndatu xu'un –ku'aya iochi–. Chakan kucha i'a nu kaa yuu kava tioko ni nataka ra tay xi'naga. Ku'aya ni chika ratra ndi'i kuii ñuu nu ka'an maara tuun *Mesoamérica* –ku'a cha ka'anra tuun va ka'in i'a–. Chakan kucha ni nakoto ratra ndi'i kuii ñuu, vati cha kati ra ndosoya cha tay ratra chakan kucha kee iti ratra inga chio. Ku'aya ni nakoto ratra inga ñuu. Che'e kucha kuu *historia* ra ndoso chi yuu kava tioko an yuu tay ka'an ndiotuku ratrachi, yonini chitochi vati xe'e xaan kumiñi tañichi. Xe'e xaan kumi ñi ñuuya *historiaya* chakan kucha yoni ndatu'un *historia* ra ndoso. Soko, cha ku'a cha saxini mai vati tu ñava ndatu'unyochi va naachi keta kivi.

Kati sutu cha'nui vati in cha'a ya'a in tundoo tañu'u tara to'o vachi tichiya nde'e ratra yuku Ñuu Kaa ti. Nuu in ra ta cha nanduku ra yukuya, vati ni chitora cha io in yaka xu'un i'a. Kati tu'un vati ndisora in kaa cha kuu nde'e xu'un kuan. Ketara nda Ñuu kaa ta ki'in kuenda va'a maara ñuuya chira, tava tichi kuia ui xiko uchi kuu che'e. Tui maa ra Ñuu kaaya tra chitochi.

Takan kuu ta kati maa ra to'oya chi maara ñuuya tra vati tu kuu cha ya'ara nu kaa yuu tayya ti ta kati maara yankiya vati ava “*tonto* ra'ya tra chaña chito ratra ñaa kucha kumi ratra i'a” vati si ni nde'era yaka xu'un ta saxini maara vati ra ñuuya tra ña chito ratra cha io yaka xu'unya i'a. Soko ñani ticha'ara ñuuya tra “va'a ña'ni kuu, va kuison ndi chun tutakan kuuchi”, vati si cha chito ratra chava sava'a ratra chira to'oya. Ni chika ratra ui uni ra tatu ni tindee vati na sakaka iti tiñu chira, chiso ratra kaara ta tiso ratrachi siki yuu kava tiokoya ta kicha'a kati ndiotukura chati cha “so'o xaan kaa maara ñuuya tra, vati

kua'a xu'un io ta yoni chito”. Ni saña ratra chira chana sava'ara ñaa kuni maara vati si cha chito maara ñuuya tra ñaa kucha va sava'a ratra chira to'oya ti.

Takan kuu chati cha *oranian* –ku'a cha ndatu'un maara chani'iya– vati kicha'a cha tuñu yuu taiya teicha taanchi kuuchi, soko ku'a nu kaanichi ti –ku'aya sayu'ira tayya chi ñivi cha'an nu kaa yuu kava tiokoya–. Ioni yu'ira to'oya soko ñani ticha'anira, saxinira vati si taan. Chi kaa ndisora kuu cha nde'era chiri koo ucha xini ti, ui uni koo –kati tu'un– vati koo ucha xini kuri. Ku'aya ni kuu, vati *ora* ni nde'era, ta vati ni nde'e ta'anra nduta tichi yuu tayya –Ña chiton ndi ñaa ku'a kucha nde'era ndutaya–. Ni nde'era in koo tichi ndutaya ta ioni yu'ira ta io ni chinura ta nakooro kaa ndisora. Kua'anra, chinura, nuura yuku ta kicha'a kachakura Ñuu Kaaya tra, ta kati ratra “Maara kati vati ña chitoyo, soko so'o xaan kuni xinira, vati yoso cha ñava kotoyo ta i'a tuiyo ku'a cha kicha'a ñuu ñivi”.

Takan kuu tani chinu ra to'oya ta ni ndoo kaara i'a Ñukaa. Kati tu'un vati i'a kumi ratrachi ti, i'a ni tiva'a ratra kaaya, soko yuuya taychi vati io tikuru kuati tañu'u chioya, vati xi'naga cha kuu inga kivi chaki'in ratra tiaka nu kaa yuu tayya, chio nu kaa xaan yuu kuati nu chinu su'a nduta ku'a cha chinu ndo'yo ta i'a tava ratra tiaka an tixeere an tixinda, ndayu chachi maañi ñuu cha io ndakan. Ra tay kura cha'an i'a. Ra'ya tra tu'a cha'an. Ra sutu cha'nu cha'nuyu ra chakunani *Nandu Lópe* ndu tayra, nakatio, rai tay ni kuura. Maañi cha'nu kuu ñiviyu ndatu'unñi vati se'e savi kuura; nakatio, vati se'e ra tata savi ni kuura. Kuia cha kani ta'an ra *Hidalgu* chakoo ra'ya, tava kuia *mil* una *cientu* uchi chakooro. *Nandu Lópe* ni ka'anñi tañi chira. Ra'ya kura chaki'in tiaka vati tayra. Ketara, satuñura yuuya, ta kicha'a tiinra tiaka an tixinda chi nda'ara; tasa chasi ndikorachi. Ku'aya chakoo che'e. Vati ku'a cha katiu, soko tañu'u kaa chioya.

Maa ra chani'iya ndatu'un vati si soko tañu'u keta nda siki yuku tayya. Nu io yu'u tañu'uya kaa in yuu nu kuu ve'e ma'a cha'nu, ña ma'a cha'nuya cha'a savi chindi viti. Uni yavi ndaa cha'a yuuya, uichi nuu tichi tañu'u ta ingachi ya'a xuu ñu'u Ñuu Oko ta ketachi ndanu kaa yuu tay. Iti xuu ñu'uya io cha keera tay inga kivi, kee ratra iti xuu ñu'u an nu tati, ta ku'aya ni sakaku ratra chi ñuu, vati ndani *tiempugan*

ta kakani ta'an ratra cha kati ñu'u; ñu'u nu tui Ñuu Okoya kakani ta'an ratra cha kati ñii io tuñii ndiotuku, vati che'e kuu xu'un *tiempugan*, sama ta'an ratra chi ndi'i ñuu io chioya.

Chira Yuku Saa chakoo kuati. Ñuu ka'nu xaan cha kuu ta'an Ñuu Okoya dani *tiempugan*, ndatu'un maara chani'ya tra vati ndi'ira nda'a ñuugan tra chakunda naa chi maara ñuuyoa. Ndi'ira nda'a ñuuya tra chakunda naa chira ñuuyoa ta chakan ra Yuku Saaya ñani kuu cha sava'ara chira Ñuu Okoya ti, vati ku'aya nani ñuuyo cha ka'an ñuuyo. Chakan kucha ndi'i maara ñuuyoa tu'a xaan ratra ka'an chira chani'ya tra ra nda'a ñuu, nakatio ra ñuu io chio ñuuyo viti; ndatu'un ndiotuku ratra vati ndi'i ra tukuatiya ni tindee ta'an ti. Soko kakani ta'an ratra nu kuu ratra tati, ma mani rai tay ñavi tava yoo inga ku'a ni chakoo cha ña va'a ini ratra.

Chakan kucha ra kuu rai tay kuu cha kuu ratra in tachagan soko kuu kuu ndiotuku ratra cha taan; ku'aya sakaku ratra chi ñuu. Takan iochi vati tay ratra cha taan, cha tachagan, savigan, cha ka'an savi, ta ndi'i kuui cha io nu ñu'u ñuu ñiviya. Ña chiton ndi, ña cha'a ña kakuga ra tay. Nakote chi ui ta'anga ratra cha ñava'a inira, chakoo ratra cha tasi ratra. Tata chakuu ratra *tiempu* cha nakote chi ratra, tara kuati kuu se'era ña'niga cha keera ku'aya. Vati tacha kaku ra kuatiya cha chitoyo cha ñava'a inira va keera cha tay ratra ti, kaku ratra chi in nu'u yoso. Takan vati tacha kakura kuatiya chi in nu'u yoso ra ñava'a ini va kuu ratra chaña va'a ini ratra ti ta maa ñi kuu si'o va kati ñaa kucha va sava'añi tañi anva nakooñi tañi ndatuya anva kendañi tañichi; vati tu va nakooñichi *ora* va ketara lu'uya oko uchi kuiara *va* ka'nira chi si'ira. Xi'na kuiiga chiñi kuu si'i sutu va ka'ni ra kuati tasiya. Ñi kuu si'i kuñi chi'i xi'na kuui ndaku ratra. Chakan kucha maañi va kati ñaa kucha va sava'añi chi se'eñi. Ama va kendañi tañichi vati ui uni ra ñatata va kunda niñu niñu tava ti'i ratra yuku chira lu'uya takan tava naa cha kuu ndatuya ti.

Io in yaa cha chita ra ñatata an ra tasi ra'ya ni tra chito che'e. Yaa kati kuaan nanichi. Kicha'a chita ratra yaa kati kuanya –ni in cha'a ñata kuniu che'e– Inga tu'un cha chatiñu ra tacha sava'a ratra tata chi ñivi katira «an raiga kurakan an raiga ku yu'u». Soko, cha kuu «raigan» chi ndi'u ñuu ñavi ra kanita'an kuura kuu raiya ñavi takan. Ra saka'nu chi

si'i sutu, rakan kura kuu rai, chakan kuuchi. Ni chini maichi in cha'a ku'a cha ka'an ratra, soko ra kuu ñatatagan anra tasiya chito yaa kati kuanya; ra'ya tra ti'i yuku chira kuati kaku cha ña va'a ini takan kuu tava naa ndatuya.

Tu in maara lu'uya tava kakura chi in nu'u yoso ñi kuu si'o sutu va kati an va kendañi ndatuya an va nakooñi tañichi. Maañi va kati an va «kendañi ndatu ndaara lu'uya an va nakooñi tañichi vati *ora* va ketara oko uchi kuiara, va ka'nira suini chi si'i sutura»; vati ku'aya iochi, ku'aya kuuchi. Ui uni maañi ñuuya cha sava'a che'e ku'aya, ioñi nakooñi ndatuya chi se'eñi, soko cha'nira chi si'i sutu ratra. Kicha'a cha u'i xiniñi ta chi kue'eya chi'iñi; ki'in kue'e ka'nichiñi ta ku'aya chi'iñi tañi. Chakan kucha io chava saxini va'a va'ayo, va saxini va'a va'ayo ñaa kucha va sava'ayo, vati tu va ndoo ndatuya va kui maañi kuu si'o ta ndoora kuu sutuyo ta ku'aya va sava'ayo tumanini chi ñuu, chi ndi'iñi ñuu, va sava'a ratra tata chi ñivi, va nde'e ratra kue'e. Va kuuchi tu'un va tindee ratra chi ñivi ñuu.

Ui uni ñatata va ti'i yuku chira kuatiya, xi'naga suini maara tayya tra va sava'a tataya. Soko vitiya yoniga ra tay kaku, iora kuu ñatata, ra'ya tra kura nde'e chi ndi'i ve kuati kaku cha ña va'a ini. Ña chite an ni sava'aga ratra cha kuu tataya ñuuyoa, soko ñuu ra nda'a ñuu i'a nivi io cha kuu tataya, nivi ti'i ratra yuku chive kuati. Ui uni ratra chara kuu ra rai ta ña'a tava kendañi ndatu chi ve kuati chi'li.

Ra kuu ñatataya «ra xita ra nduta kuu ratra», ku'aya ka'an maañi ñuuya chira –ra chachi ra chi'i– chakan kucha ka'anñi ku'aya «ra xita ra nduta». Tukura kuu ra taygan, chachi ta'an tu ra'ya tra, soko ioga tati ratra. Iora tay cha ucha nuu cha nduy ratra ta ra'ya kura kuu rai nakatio, yoni kuu cha sava'a ña sava'achira, ra'ya kura kuu xini, rai va saka'nuñi tañi rai yu'iñi tañi, ucha tu'un nduy ratra. Tacha kakuyo chi ucha tu'unya tava in ntioo kuuyo, in rai *ntioo*, chakan kucha kuuyo.

Tu'un cha nduyya kuni kati vati «ñava'a ini ratra», kuu katio vati nduy yu «mai nduy nakatio»; soko nduy yu kuni kati ta'anchi vati io «cha kuu cha sava'i tata». Inga ku'a cha kuni katichi vati kuuyo tivi ña'a.

Ra ndaa ui uni ndatuya kua'a ku'a cha kuu sava'ara, kuura suto kura si'o, ma mani rai io tati. Rai tay, ra'ya kura kuu rai. Se'e savi kura tayya, rani chakundaka ña'a ñuu, ra kuu suto si'o. Chakan kucha tacha

io ucha nuu ndatuya ra sutu manio kura sokochi chiyo ti. Chakoora chakunda ucha nuu cha nduyya, yoni kuu va kuakundaa chi ratra. Kua'aga tundeini *animara* kuu rai ta ñaviga ñi kuu ña'aya. Ku'a ta'an maaya «kaku» ñi kuu ña'aya. Nakatio, vati ku'aya kaku ta'anñi nu ñava'a iniñi tañi.

Chakoo ta'anñi ña'a cha ucha nuu cha nduiñi tañi. Yoni kuu vati va kuakundaa chi ñi'ya. Tacha chakoo kuati ñuu, ma manira kuu ra tay va nandukuñi rani káku chi ndatuya tava sakakuñi chi ñuu. Maañi tayya chi su'a sivini tava sandu va'añi tañi chive kuati, ti'ini tañi siviñi ta su'a cha kuu xuu inuya ta ku'aya kendañi kue'e ka'ni an kue'e u'i xiniya

Ña ma'a chakoo cha va'a xaan sava'aña tata –ku'a cha ndatu'un si'u sutichi– ña Langa Kua'a, kati tu'un vati in ña'a taki xaan kuu ña'ya. Chi siviniña sanduva'aña chive kuati ñi cha'nu vi'igaya yuku chi'ini ndakuña. Ñi kuu ñatataya niñiyo va tiinñi tava katiñi ña kucha ta'anyo, ku'a nu io sukunda'ayo ku'a nu io tuti sokoyo tiinñi. Tacha tiinñi tañi niñiyo va katiñi ñaa kucha ta'anyo an kunichi yuku an kunichi chi to'o *dotor*. Maañi va kati nivi ndakuñichi *tiempu* vitiya.

Ku'aya tu'añi ka'an kue'e to'o, an kue'e *dotor*, vati si kuenda *dotor* kuuchi; ku'aya ka'an maañi ñuuya. Takan vati cha'anñi kuendachiñi, chítoñi ñaa kucha kuu kue'e va'a, kue'e cha io ta'an maa tichi ñuu an kue'e tuun. Ku'aya iochi, ta tacha kua'an cha'nuve kuati chi'li tacha nakoora ñava'a iniya ndatuve iochi chava ku'unra tivaaya tra tichi ku'u chicha vati va kata ratra «yaa kati kuan». Ku'aya tava ratra tisi'ira, tisi'i indi tichi kuñura. Tisi'i cha chachi maa kuñura, ta chakan kucha cha'an ratra tichi ku'u cha kata ratra cha'a in yutu vati tichi ku'u, cha kuu yutu chichagan, yutu na'nugan yutu chichagan tava kata ratra ta ku'aya va kee tisi'i tichi kuñura, ndi'i yoko indi tichi kuñura ki'in kuenda yutu chichaya kundeechi una kivi tasa va netichi ti. Tu yoo ta ku'unyo ta kukatayo cha'a yutuya kuii kuiichi ta nakooyochi, ta ya'a una kivi ta ku'unyo ta ku ya'a cha'ayo cha neti yutu chichaya. Yoko sayani ratra chi yutuya ta chakan kucha netichi, ku'aya tava ratra tisi'ira ta *ora* va ketara oko uchi kuiara va ka'anira an chi si'ira an chi sutura.

Kuu ka'nira chi nduiñi, soko si'o kuñi tu'a chi'i ndaku ratra, ra suto kura ndoo vi'iga ñuu ñiviya ta maañi kuu si'o va kui vati takan va kuu sanduva'a ratra chi ñivi, chi ndi'i ñivi ñuu. Kumi ratra ñuu vati maara

sanduva'a chiñi nakatio, kua'a ndi'i chava katira. Ra'ya tra kumi ñuu, ra'ya tra kura tay ra kaku chi ndatuya, ñavira va kutu'a ku ra'ya tra. Ku'aya kaa vati iora tay kaku ta iora kuu ñatata. Io ta'an tu tundeini chi tu ra'ya tra, soko ñavi tava ra tay. Iora kaku ta iora kutu'a. Tacha kutu'ayo iochi cha ku'unyo chira ñava'a iniya ra kaku, ra kaku chi ndatuya. Ucha ku'a chava ya'ayo, soko «kui'na ku chakan» kati tu'un. Va ndatu'in su'a che'e chindo. Tu yoo tava kutu'ayo, ui ku'a kuuchi: va kutu'agun anva tiingun ndixi. Tu io tundeini *animagun* ta vichi niñigun nakatio, ra ñava'a iniya tra va kuiso ratra chigun nu ndu *kruu* iti *ora* sátan, nakoo i'ni ratra chun tava katira vati «va kani ta'angun chicha ñava'a va keegan». Cha'a ratra in *garrote*. Kee xi'na in chatu ndii. Tuichi nu iti ka'nu ta kicha'a ndu ini, tákan tava kanita'angun chi che'e, i'a kucha ñava kuyu'i gun.

Ucha ku'aya kuuchi, ucha ta'an ku'aya va ya'ayo. Va ku'ara ña va'a iniya in *garrote* tava sayu'i chatu ndiia chiyo, va kicha'a tuñuchi teicha va kanichi chicho ndakuchi. Tava kuiso ratra chiyo kaa uchi ui cha chakua tichi ku'u, nu ndu *kruu* iti, va ndoo mei tu'un maayo, teicha ña'ni chava nde'eyo. Soko ra ña va'a iniya va sa naa nuunira ta nakoo mei tu'un maara chiyo *ora* chakuaya, i'a va kotoyo an ndicha rai kuuyo. Tu ya'un che'e ku'aya cha sayu'i chatu ndiyyachun chi *garrote* lu'ugun ta kundee iniun ndi'i xiko iniya, ya'un in che'e nakatio. Ra ña va'a iniya va nanduirea ñuma'aa tava tindeera tava ndavayo chira antivi. Va katira «in saa va kui tava kutiun cha'a lu'i». Yu'u kuu saa ta yo'ora ñuu ñivi va kutiun cha'a lu'i, tava ku'unyo antivi. Takan tava ndavayo nu tati. Takan tava ndavagun chiri saa lu'uya ta ndoochi kuenda maagun, mai va ku'a tundeini *ánimagan*, vati tu va sañagun chun kuu va yu'iun tava kuiun. Ketaun, kua'un chira, ndavagun chio nu kua'un, tasa ndoyo ndikogun ñuu ñiviya, ndoyogun nu ñuma'aagun nakatio.

Inga ndiotuku vati va kuiso ratra chiyo nu io in yuku tay. Yuku io vitiya i'a tu'a ratra cha'an cha kutua. I'a inda in veñu'u vitiya, cha vitini chinu veñu'uya, tay yukuya, i'a cha'anra ña va'a ini chaku tu'ara. Veñu'u *Santa Kruu* ka'an maa ratrachi, ma'ñu ñuu indachi. *Calvariu*, ka'anñi tuunchi. I'a nda'vara yaa nda'va, soko xi'naga in yuku tay kuuchi nu chaku tu'ara tasi. I'a kee in kui'na, in *toro*, in sundiki cha iova kee ñu'u yu'uri io kani ndiikiri ta xaan su'achi tava kani ta'angun chiri kui'naya.

Ku'aya ndaku ratra chiyo vati an ndicha rai kuuyo, ñavi chava kunda naayo chira ku'ina, i'a nde'eyo an ndicha io tundeini chiyo ku'a cha kuuyo ra ñuu ñivi. Takan va ku'ungun tara kui'naya keera *ora* satan ta sayu'ira chiyo. Tava kani ta'angun chira chi in *garrote* lu'u, va kani ta'un chira kui'naya, vati tu ñava kundeun si va kuigun i'a, ñava nduka'viyo va sava'ara ku'inaya tu ñava kundeeyo vati si ku'aya iochi, soko tu yoo tava kundeeyo va naa nuu ndikori kiti ku'uya ta ku'aya kuu che'e cha uni cha'aya soko ñavi che'eni kuuchi vati si ucha ta'an cha'a va ya'angun takan ikan va kotogun a ndicha ndicha rai kun. Ku'aya kuuchi tacha kuni kutu'ayo. Ta tu yo'o ta ñava kundeegun i'a kunu va tiun ndixi, va ko'o xaun, va tiun ndixi ndava chava kuigun. Vee xaanchi chira ñuu ñivi. Ña chitogue ñaga ku'a vati che'eni kuuchi chani ndatu'un si'uchi.

Chani kaku, ña kuu si'u chakundaña ui uni ndatu, se'era tay kuuña. Sutu cha'nui ndatu'un chindi vati ui úni ndátu chakunda si'u, soko ñi kuu si'i sutuña kendañi ndatuya. Tacha kaku ve kuati chi in nu'u yosove chitondi vati ña va'a inive, va koove cha xaanve. Si'u xaan xaanña, ni'in ndusuña. Ku'a ta'an maaya chakooñi kaku chi ndatuya ti.

Inga ndiotuku in ña ña'a io nda nu Ndu'a Tuyoo. Ñi ñuuya inni tata vachiñi chiñi Ñuu Oko, *tiempu* chani kayu ñuu chinuñi ndaa tichi ku'uya. Katiñi tañi vati ña ña'aya kaku ta'anña chi in nu'u yosoña, vati ndi'ira kuu xitoña ña va'a ini ratra ti, nduy ratra. Cha chi'i ta'an in maara chani'iya cha vitini, kuia ui *mil* iñu. Sokoñi kuu si'i sutu ña ña'aya kenda ta'anñi ndatuña, vati ta ketañi in ña'a oko uchi kuia va ka'niñi suini chi si'i sutuñi. Chakan ña ña'aya tisi'i xaanña, xaan xaanña, tisi'iña, na yu'i ndeeniña, ku'aya kuuchi; ku'a ta'an maaya iochi. Ku'aya iora tay, kua'a tundeini io *anima* ratra, ra'ya kura kuu rai. Vati chitoñi kuu si'i sutu, cha kakuña chi in nu'u yosoña. Tacha ndo'oña sava'a si'iña, kicha'a sandu u'iña nda'a si'iña, sakachiña nda'a si'iña tava ka'an va'a ndikoñi tañi chiña ti, tasa va kee ndiko cha chachi soko si'iña. Tacha chinu sui tiñuu, an tacha chinu sui titi, an ñaa kuati su'ani va ni'i maañi, ta kicha'a cha chi'iña lu'uya tisi'i an sanda'yuñi chiña tava sandu uaña sui, ña ti'o va'achi tatu ti'ochi soko va ndu uachi ti. Ku'aya chakooña lu'uya. Takan kuu ta kendañi ndatuña, soko masi nda viti soko ioña cha tisi'i xaanña, xaan xaanña ña'aya.

Takan ta'an maa chakoo ñi'ya tañi, ña yu'i ndeeniñi, ioñi cha xaanñi soko ña ku'ina iniñi nakatio, tu'añi io ku'aya vati va kuu sakakuñi chiñi chi ingara va kuni kuakun ndaachiñi, vati ku'aya kakuñi cha tisi'i xaanñi, ña chite ñaa cha'a ña kakugañi viti kiviya, yonigara kuati chi'li kaku, masi cha chasaka niñiñi chi inga niñi –chakan kucha saxini mai –. Cha Saka niñiñi chiñi kuu tuungan, vati ñaviga tata ñuu cha kuuñi, cha saka xaan tatañi chi inga tata. Chakan kuuchi cha ku'a cha saxini mai, ña kuuga cha kuuñi tata ñuu vati cha sakachi. Vati *tiempuya* tuiñi cha saka chiñi kuu tuungan, soko ioñi ñuu cha nivi vachiñi tata cha'nu. Tuiñi nivi kuu tata ñivi ñuu cha'nu, tuiñi nivi io, soko io ingañi cha chakuuñi tata ñi tuun.

Ñi kuu tatayu tata ñivi cha'nu vachiñi. Ni ndatu'in in cha'a kuenda cha chi'i xaan suti soko ñavi chani kunira kutu'ara sava'ara tata, ñavi takan, ñavi takan ni kuuchi. Katira ndatu'unra vati ñuura nu kakura, tu'añi tava ndixi *panela*, tavañi ndixi ndoo. Io ndixi malindu, tava ratra ndixi chi malinduya. Ndatu'unra chindi vati *tiempu* cha kukuati ratra kicha'a chi'ira ndixiya, kee ratra ta kuanra chiki ta sakutura in tia'a chi ndixi ta kicha'a cha chi'i ratrachi ti, ku'a cha chi'o ndíxi va'agan. Ta ku'aya kuu tani tiinra ndixiya, soko ñavi chati cha kunira kutu'ara sava'ara tata chi ñivi. Yani suti kura kaku cha ña va'a ini, ta yati xaan chi'ira chi kue'e. Tati ni nduira ta va'a va'a iora *tiempu* tika'ni, ta nduka'vira tichi savi. Rai tava yoo ni kuura nakatio, va'a va'a kaa kuñura, tacha ke'ni savi nduka'vira ti ta sakaañi chira nu nda'a títa. Ku'aya io *historiara* ña va'a iniya tra.

Ndi'i cha ndatu'ia chitechí vati tacha ndi'i kuxini ñiviyu, ndoo ndi ta taso'o ndi ndi'i *historiaya*, in *ora* an sava *ora* va kunda ndi chi si'i sutu ndi an chi sùtu cha'nu ndi vati va ndatu'un ratra *historia* chindi chira tivaa vi'igaya tra nakatio. *Costumbre* kuuchi chi ñivi ñuu, ndi'i kuxini ndi tava kunda ndi ta kicha'a ñi kuu si'i sutundi tava ndatu'unñi tañi ñaani chakoo inga kivi, ñaa ku'a tui ñuu, ndaa tata vachi ndi, yoo ndi kuu ndi, ndaachi kuu *costumbre*, ñaa ku'a koo ndi chi ñivi, ñaa *martomo* va saka'nu ndi in viko, ñaa kuura yani chani'i ndi, ñaa ku'a va kooñi kuu ña'a. Ku'aya kati tu'unñi chindi.

Avi, ndi'i kuxini ndi ta chakundañi ta kicha'a ndatu'unñi kuendu lu'u chindi an tacha io ñaa vikogan. Tacha viko ndii, tacha sakukútu

ndi chito, te'e tava kutu'a ndi ndi'i cha ndatu'unñi an tacha tisoñi chava kachi ñi ndii tava kati tu'unñi chindi ñaa cha'a va koso ndayu.

Tacha io viko ndii va kati tu'unñi yoso keta *animayo* ñaa ku'a va tiso va'ayo ñaa kivi kuchi ndi'i. I'a kati tu'unñi chi se'eñi. Inni ku'a tacha ku'iyo ketara ñatáta tava sava'a ratra tata chiyo –ña va'a xaanga ratra viti tava xi'naga kati si'u. Vati ni nde'egaña ndi'i che'e nakatio-. Keta ratra ta sava'ara tata ta kee ndikora ta kua'anra tasa káti tu'unñi chiyo ñaani sava'ara ta ñaa yuku cha'a ratra tani chi'o.

Uni xiko iñu kuia si'u ioña viti. Ku'aya vati ña'aya chakoo ndatu ndaaña, kumi ndátu chakundaña, soko ni kenda ratrachi. Ku'a ta'an maaya iochi, «Maayo chitochi», kati si'u. «Kua'anyo cha'nuyo, ta kua'anyo chitoyochi. Chachichi chi kuñuyo, chachi tisi'iyo kuñuyo, soko kuu va kukatayo yaa kati kuan». Ña chito yu'u yaaya, ni si'u ña chitochi, sokora chani'i vi'i sana'achi, ra ñatata, vati tacha io ratra ku'aya, chito maa ratra ta'anra, nakoto ratra ta'an ratra nakatio. Cha'anra ndave'era ñatata ta'anra, kati tu'unra ndi'i yuku ta takan va koto ingara ñaaga yuku io cha kuu kuatiñu ratra.

Ku'aya kutu'ayo yaa kati kuan ta ndi'i yuku va kuatiñuyo. Maa ratra va sana'a ndi'i yuku va kuatiñuyo. In in va sava'ayo tata, ta in ta in kue'e ta io siin yuku. Tacha va ku'a ratra yuku ko'oyo, cha ñata tiin na'a ratra nda'ayo nakatio, va ka'mi ratra in xanu, takan ñava yani kue'e ndisoyo chi ratra ti.

Tavara *dotor* cha chakuindi nda'a ratra in ñii tacha nde'e ratra chiñi ku'i. Takan ni kuu tura ñatata chi inu; ña chíte ñaa kucha indi chi inuya. Masi cha ka'an ratra *nicotina*, masi che'e chinu tíchi niñira ñatataya ta chakan tindeechi chira. Vati iora chani'iya tra, ra ñatataya nakatio, masi va'a xaanra cha sava'ara tata, soko tiin ta'an kue'e chira tu ñava ka'mira in nda'a inu. Tiinchi kuñura. Nduñii ratra chi kue'e ku'i ñivi, ta chákan vati *ora* va tiinra niñiyo tatu ña'ni in nda'a inu va ka'mira kuu va kava tati yu'u ratra. Ta chakan kucha nini va ka'mi ratra in nda'a inuya.

Vati iora ku'ina ini, tu katiu vati yonira io ku'aya si ña va'a vati ndícha iochi. Tuira ku'ina ini io. Ndi'i ñuu ta iora ku'ina ini soko iora cha va'a ñivi kura, tu va katio ñaa ñuu va'aga *anima*, tava ñuu ñivi ñuu chi ñuu na'nugan, va katio, vati «ñuu na'nu tuigañi io cha ku'ina ini ta ñaviga ñuu ñivi ñuu».

Viini katio vati ñuu ñivi ñuu ioga ñivi va'a, soko si ioñi ku'ina ini chi ta'an. Io in chava ndatu'in chindo: katiñi tañi vati tacha káku ve kuati cha io takive tave nduku'ina ini ingañi, ndukuiñuñi chi ta'anñi. Ra tasi cha'ni chive tave ti. Ña chite ñaa ku'a io che'e, soko si chi'i ndicha ve kuati. Cha nduku tu'in chi si'u, taña chitoña kati tu'unñachi. Kátiña vati cha ndukuiñuñi chi ta'anñi ku che'e, takan vati tacha io in ve lu'u cha'ni ratra chive. Takan kati tu'un.

Cha'ni ratra chive ndi'i kuatiya chi in kue'e ka'ni, kati tu'un vati tu nde'e ratra chive nuni ku chakan cha ku'inive in kue'e ka'nigan ta chi'ive tave ti. Ñi ñuuya kumi xaanñi tañi chi se'eñi, io ioñi tañi chi se'eñi. Ku'a ta'an maaya chakoo che'e ndani *tiempu* cha'nu, kati si'u. Tu'a ta'an maa ratra cha'ni chive kuati sii kaaya. Vati kákuve kuáti cha io taki takive tava *Ntioo*. Kati si'i sakua'nuchi vati in xite, in ku'a si'i sakakuchi (cha chi'i ña'ya), ve xatu lu'ugaya, ve kichi nda chata, kakuve cha io io takive. Inve lee lu'u taki xaan ni kuuve, kati si'u. Inña ma'a cha'nu ñatata ni nde'e chive tani chi'ive ti.

Ñuuya ui uni ve kuati cha kaku cha yuti yuti titinuuve, soko ñavi chati katio vati tatara *español* vachive, tata se'e ñivi cha'nu, tata ñivi tay. Kakuve kuatiya cha nduive koo, tari kiti ku'uya kuri io cha yuti titinuuri, ta chákan keera kuati chi'liya cha yuti titinuura vati ña va'a ini ratra.

Chakoo in cha chakoo. Va ndatu'in kuenda inña ma'a cha'nu cha ma tu'un xiniña chakoo cha kuu se'e, ña va'a iniñi tañi. Kivi cha kakuña ma'aya kee ta'an kiti ku'u kuati, keeri kuu sa'va, ri kuu timbo, ri tisu'ma ta kua'a ndi'iga kiti ku'u kuati kee tichi si'iña. Chakan kuni katichi vati tatañi ña va'a ini vachiñi ti. Si'iña ma'aya ni kuu cha sava'a ta'anña tata chive kuati, soko cha chi'iña. Ña ma'a kakuya cha kuu se'e niví nditoña, tava kuia si'u kuiaña. Maaña ña tu'aña ndatu'un che'e, ingañi ndatu'un. Maaña ma'a si'iña ni ndatu'un che'e, ta chakan kucha chito si'u. Inga ndiotuku cha kuu, inga chio ndiotuku vati ni kaku inga ve lu'u. Yuti yuti titinuuve kakuve, kakuve cha yuti titinuuve ta chi'i ndikonive, numi numi ni chi'i ve'a. Kati tu'un vatira tasi cha'ni chive, vati taki xaanve ti.

Ma'a cha'nu

Viti va ndatu'in kuenda in cha kuu ta ni chakoo nda yu'u tañu'u inga kivi. Tuiñi kuu ñivi ni nde'echi. Xi'naga ña'ni ñu'u io ta ni ña'ni xaan cha io cha tava víti kiviya, kati tu'un vati ndiu'u savi tay ndi, se'e savi kuu ndi ta vati sa'an cha ka'an ndi nanichi se'en savi, se'era savi ti. Kuu ndi se'e savi an se'era tata savi nakatio. Ma mani se'e viko kuu ndi.

Io in ñuu cha nanichi Ñuu Kaa cha ka'an ñuuyo ta *Jicaltepec* cha ka'an tuunyo. I'a chakoo inña ma'a cha'nu, inña ma'a velu chi chánuña. Ndatu'un sutu cha'nui vati masi cha ya'aña in *cientu* kuiaña ti, chani cha kakagaña kuu vati cha cha'nu xaanña.

Xi'naga ndiu'u ña'ni nu chaki'in ndi savi, vati chava ndatu'in chindo cha'nu xaan ni kuuchi. Chito *Ntíoo* ndaaga kuia. Kati tu'un vati ui se'eña ma'a cha'nuya chakoo, ndui ratra kuu rai. Inra tanda'a chi inña tivaa ñuu taki xaan, se'e si'i inra tata cha'nu ñuu kuuña. Ra kuu iña ma'a cha'nuya yonigara io ñuu ñiviya, cha chi'ira ti. Takan, vati ña kuu chanuya una kivi io chani tanda'aña.

I'a ñuu Ñuu Kaaya io in soko cha nanichi soko koko ñachanu. I'a chakutiña kuu chánuya ta kati tu'un vati i'a nandaa yachi kua'a nu ndutaya ti, nandaa ta'an tia'a kuati. Keta vita cha cha'anña cha kutiña nu io sokoya, nandaa ndiotúku inga yachi kua'a, kuyaaña, ta kuniña chava kianchi ta ke'niña nda tichi sokoya.

Ndi'i ñivi cha'an cha tindee *ora* ni chitoñi, nakatiñi sokoya ñani kuu cha sava'añi tañi. Vati kua'a xaan ndúta ñu'uchi ti. Sava'añi tañi in tikatu sa'ma ta ti'i ratrachi tíchi yavi nu kee ndútaya, ti'i ratrachi ndava cha kuu nde'e ratra nda xuu sokoya. Yonigaña chanuya indi i'a.

Kua'anña tíchi yaviya. Ndi'i ratra chito vati yaviya lu'u xaanchi cha kuu kee in ñivi i'a. Ndatu'unra sutu cha'nundi vati sokoya in soko tañu'u kuuchi, takan kuu chati cha ña chánuya kua'anña chi ndutaya. Chakan kucha katio vati ñavi cha ke'nini maaña tichi sokoya, cha tayña chakan kucha kua'anña chi tañu'u.

Nu ni ya'a ndi'i che'e ta chitoñi tañichi ña ma'a cha'nu, nakatio, ña ma'a cha'nu chisoña kicha'a cha ku'i xaanña ti. Kicha'a katian vati kuni xaanña kutiña tañu'u, vati ku'aya kuu nduva'aña. Vati cha cha'nu xaanña ta su'aga kivi koto kuiña, “vati teicha cha chi'i tatu xain, teicha chava kuiyu kuniu; soko tu kuisondochi tañu'u nduva'i, se'u”, katiña ti. Chakan kucha kuniu kuisondochi nda yu'u tañu'u takan kutiyu ndutaya ta nduva'i sava'a tañu'u. Takan va ndoi va'a. Vati kati tu'un, vati tañu'uya sanduva'achi chindi, ña chite an ndicha anña ndicha che'e.

Takan katiña ma'a cha'nuya, chi se'e chani'iña, ta ra'ya ni ndatu'un ndiko chi ingara. Ndatu'unra chani'iya chani kati si'ira chira “kati si'o vati cha chi'i tatu xaanña ta kuniña ku'unña tañu'u, vati nduva'aña tu ku'an ta kutiña nduta tañu'uya”. Ndui ratra chakoo chani chakunu'uni tu'unya ti. Tiso va'a ratra, ta chiso ratra xita ta ndi'i chava kuiñi ñu'u ratra takan va ku'un ratra tañu'u tava kuti si'i ratra ti.

Ta kundichi cha kuu inga kiviya kee ratra ta kua'anra nda yu'u tañu'u chi si'i ratra. In maara se'e raiña chakunda chatara chiña, chiso ratra chiña chi chata ratra. Nu ratra yuku ta keta ratra ta kicha'a chika ratra nda yu'u tañu'uya. Chikara ta chikara tasa keta ratra. Kati ratra ti vati nandooña ma'a cha'nuya yu'u ndutaniya vati kunu xaan kaachi, su'aga nda tichi ndutaya; vati koto ka'aña, ni kati ratra ti. Ñani kuniña ndooña ta katiña vati na kuisoga ratra chiña su'aga nda tichi ndutagan. “Kuiso ndi'ochi su'aga nda tichi ndutagan vati i'a ña chata'an iniu. Ña saxini ndo, ña'ni ta'in” katiña chi ratra ti. Takan kuu tani ki'in ratra chiña ta chanaaga ratra chiña su'aga tichi ndutaya. Kicha'a kumi ratra ta *ora* ni cha'a ratra kuenda kicha'a ka'a si'i ratra chi nduta, naaña ma'a cha'nuya nakatio. Ta ioni yu'i ratra, kicha'a kanda'yu ratra “ika'a si'o! ñava sava'o viti”, ta kicha'a kanda'yu ndiotuku ratra.

Kati tu'un vati ni naaña ma'a cha'nuya, ni chiso tañu'u chiña. Su'a *orani* ku chakan ta kee tui ndikoña –ku'aya ndatu'un maara chani'i tra-. Nanduiña in ña'a tivaa. In ña'a tivaa su'a, in ña'a ixi xini kani ta

tuun su'a ixi xiniña ti. Kee tuiña soko cha kani, ta kicha'a ka'anña chi se'e raiña. Ta katiña “se'e xatura tata savi, ña saxinin ndio'o cha kati yu'u, vatira tata savi ni katichi vati va nde'i kuenda cha ñava kumani nduta, chi maa ndo chi itu ndo. I'a va ndoi, ndava chava naa ñuu ñivi. Tácha ña'ni savi, na'an ndio'o i'a, i'a va koi, takan ñava kumani nduta chindo”, katiña ti.

Vati i'a yu'u tañu'uya io in yavi cha io uni ku'a cha'anchi, ta tichi in maa yaviya ki'vira tay xi'naga ta chakee ndiko ratra nda yuku chaa ini. Ku'aya ka'an ta'an ratra chi ta'an ratra nakatio, ya'a chiochi nda xuu Ñuu Oko ta chakee ndikochi ndanu kaa yuu tay, nu kaa ndui yuu tayya, nu kaa yuu kava tioko tanu kaa yuu *mesa*, nu kuxini ra tay tra. Ku'aya kuu chati chakoso ta'an tañu'u chi yuku tay. Ku'aya iochi vati uni yavi kuuchi, cha ya'a xuu ñuu ta ketachi ndava nda Ñuu Kaa, nuni chakooña Ma'a Cha'nu. Yuu na'nu xaan, ku'a cha ka'an maara chani'i tra cha taychi, i'a io yaviya. Yavi yu'u tañu'u chakee nda siki yuku.

Takan ni kati maaña ma'a cha'nuya chira se'e raiña cha naña saxini ratra, vati si i'a va ndooña tacha ñaa chini ñu'u ratra ti, vati si ñani ka'ña chi ndutaya, ra tata savi ni soko chiña, maaña va kumi chi ñuu, chi maayo ñuu nakatio, maara tata savi ni kati chiña ku'aya ti. Takan kuu ta keeña ta kua'anña.

Chakan tacha ña'ni savi kuun cha'andi i'a ve'e ma'a cha'nu. Chio ve'e ma'a tu'a maa ndi ka'an chi, i'a chaki'in ndi savi –ra chani'i–. Viti cha io cha nakuatuñi tañi, soko maa ndi chi *violin* chi kutuni cha'an ndi –taki xaan–. Ku'aya io *historiaya*.

Ku'aya kuuchi, cha'an ndi chaki'in ndi savi tacha ña kunira kuunra. Ndi'in ndi va nataka uni ndaa *mayu* cha ndákan ndi chiña Ma'a Cha'nu chana ka'anña cha'an ndi nuura tata savi. Ku'aya ni kuu. Ya'a kivi. Ndi'i kuui chani ya'a ña chanuya chiña ma'a cha'nuya, chita kuati kuenduya ndi'i ñuu, chanu kuu ñuu Ñuu Kaagan ta nu kuu Ñuu Okoya nakatio, kuendu cha ku'a cha chiso tañu'u chiñi.

Siki yuku Ñuu Kaaya io in soko chani tui maachi kua'a kuia iti chata, cha'nu xaanchi ti. Ta nivi io sokoya ndava nda kivi vitiya, ma'ñu ñuu Ñuu Kaaya indachi. Ña'ni xaanga nduta ñu'uchi, sanda su'a lixiniga, soko xi'naga ndava chati maa ndutaya ti –katira sutu cha'nu ndi chindi–. I'a chakutiñi ma'a ñuuya tañi.

Chakan kucha ña chanuya –ñasi'ira se'e rai chani'iña ma'a cha'nuya ni kua'anña chi nduta– ku'aya ni ndatu'un ra rai ni nde'e ndi'i che'e nakatio –vati ni nandaa in yachi kua'a nu nduta. Ta maaña kuu chanuya kuyaaña chi yachiya ta kuniña vati va kiinñachi ti, soko teicha yoo ni xitachiña tichi sokoya. Ke'niña nda tichi soko kunuya. Ioni yu'i ndi'i ñivi ñuuya tani kicha'a nakati ratrachi ti –ndi'i ratra tindee–. Nakati ratrachi takan va kuu tava ratra chiña chanuya, ta vati ña kuu ndokochi sava'a ratra, ti'i ratra in tikatu sa'ma tichi yavi nu kee ndutaya. Ti'i ratrachi, yonigaña chanuya nde'e ratra ti, vati si ndundichi nda xuu ndutaya. Ña'niga cha indi tichi sokoya, niña chanuya tani sa'maña.

Ndatu'un ratra vati si tañu'u chiso chiña ma'a cha'nuya, ta suini tañu'u chiso chi chanuña vati savi nduiñi tañi, kua'anñi vati tákan ñava kumani nduta chi ndiu'u ñuu, cha kuu se'e xatu ra tata savi, ta chakan chítondi vati si i'a io maaña ma'a cha'nuya chi chanuña.

Tacha chaki'in ndi savi, nakatio vati va ndatu'in ñaa ku'a kicha'achi. Cha'nu vachi *costumbrea*, ndatu'un maara chani'iya tra vati xi'naga ñi ña'a ña tu'añi tañi cha'an cha ki'inñi savi. Ma manira chani'i cha'an, ma manira tata cha'nu tra cha'an, ma mani rai chicha, vati maa ndi chinu ini ndi vati tacha nducha'nu ndikoyo ndi'i cha ña va'a io kuñuyo ti. Kee ratra Ñuu ta kua'an ratra nda yu'u tañu'u, i'a io inga yuku cha ka'an maañi tañi Yúku Tunduti, –ku'aya ka'an maa ratrachi– I'a cha'an xi'na ratra, yúku tay lu'u io in chio xiin tañu'u kuu che'e. Taki su'a nde'o tañu'uya i'a. Xi'naga yoni nakuatu, ma mani ndusu tunda'vi chakoo, soko tunda'vi, cha kuu kuendara saviya, nandáchi ratra chira savi. Tiyu'ma ratra ta ndaka ratra chi tunda'viya, ta kicha'a kuun savi. Ku'aya kuuchi.

Tacha ña'ni savi kuun va ku'un ratra nda ve'e ña ma'a cha'nu, vatiña Ma'a Cha'nuya ña ioníña nu kuu ve'eña ti, –i'a kuu ve'e ma'a cha'nu kati maa ndi–. Chákan kucha ndi'i ratra kee ta cha'an ratra nda ve'e ma'a cha'nuya tacha ña'nira savi kuun. Cha chitoni ratra tacha ioña ma'a cha'nuya vati tacha ioña kua'an xaan sivi yoo io, kua'a su'a sivi yooya chakoo, kuii su'a kaa yuve'eña, kachi su'a kaa. Ndi'i ratra kuyaa, vati si va koo savi. Ta tacha iti kaa yuve'eña, che'e kuni katichi vati si yoniña io ve'e, tundo'oga tava koo savi ti. Ku'aya kuu cha chaki'in ratra savi. Che'e kuuchi, kuenda ndusu tunda'viya, cha tiyu'ma ratra ta

cha kumi ratra niñu niñu. Takan vati xi'naga ma mánira chani'i cha'an, soko viti cha'anra tivaa ta cha'anñi ña'a tivaa. Xi'naga cha'an *tambo* cha chinuchi chi yutu tika'a chiti, chi ñii isu ta chi ndokori koo kaa ta ku'aya tivi ratra chi tuyooaya, yaa taki, yaa tusii ini.

Viti cha'anñi ña'a chanakuatuñi, ndara chi'ili kuati cha'an ta'an; vati tacha ketayo i'a iochi chava ya'ayo in mini, chava ketayo ve'e ma'a –chi ku'a tundo'oni–. Ndaa ratra chi tundoo ta keta ratra chioya, i'a kicha'añi nakuatuñi ta kicha'a chaki yu'ma sava'añi tañi. Ta sakukutuñi chi ita taañi ñu'u tima ndi'i, ta chakindaa ratra *kruu*.

Tacha cha'an ndi yuku tunduti ta cha'an ndi ve'e ma'a cha'nu ta ña'ni savi kuun, va tava ndi chi inña yaa si'i, cha ka'an maa ndi Si'o Yaa Si'i *Rusari*, Yaa Si'i *Rusari* ka'anñi tañi chiña. Va ku'un ratra ndatu, kee ratra Ñuu ta kua'an ratra nda yu'u tañu'u, soko va ya'a ratra ui uni ñuuru tundaa. Maara to'oya tra va táva ratra in tutu nura *kale* ñuu, va kati ratra vati si va kuiso tiñu chiña yaa si'iya vati si ña'ni savi kuun. Tava ratra chi chito'oyoya ta kua'an ratra, ui uni vita nduna'a ratra nda yu'u tañu'uya. Vitiru tundaa, tacha nde'e taru chiña yaa si'iya io kuyaa taru ta saka'nu ta'an taru viko ta chakoo ndayu ndi'i. Io in ñuu cha nanichi Ndu'a Tuyoo chio yu'u tañu'u io che'e. Ra chani'i ñuuya kura va kichi ndaka chiña yaa si'i soko chi in tutu ndanura *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora.

In ñuu ñivi ñuu ku ndu'aya soko io ta'an tundaa, tuiga ñivi ñuu io. Io inga yuku, Yuku Chakuaa. I'a cha'an xi'na ratra chiña yaa si'iya, ndaa ratra siki yuku. Ta tacha kicha'añi tañi nakuatuñi nde'o ku'a cha nandaa viko siki yuku, chañuyo ta nduvixa, taki su'a. Teicha ñavi cha ndicha kunio, soko cha ndicha kuuchi, vati tacha cha'an ratra ta ndaku ratrachi, kicha'a nandaa viko ta in chakundani inga viko tuun ta kicha'a kuun savi ta kicha'a savi chi tati, ni'i chakava tati. Taki xaan, teicha inga ñuu ñivi indayo kunio.

Ña Ma'a cha'nu cha'anña cha nde'eña chira chakuaa (vati iinña kura) ta kicha'a katiña chira “Chakuaa chakuaa ¡chachi nda'a mi'i nda'a yuku!”.

Ku'aya cha'an ratra chiña yaa si'iya, ta cha'an ta'an ratra yuku tay, ve'e ma'a cha'nu ta ndi'iga cha io chioya. Soko chi *machete* cha'an ratra ti, vati ndatu'un ra sutu cha'nu ndi vati xi'naga chakoo in cha chakoo.

Kivi cha kicha'a tava ratra chiña yaa si'iya, vati si indi xaan xu'un kuan súkuña, taki xaanña ta kua'a xu'un kuan ndisoña, tava ratra chiña ta in maaru tundaagan taru kuni su'u taru chiña kati tu'un. Tani cha'an ratra chi *machete* tani kakanita'an ratra ti. Ndaa ndii ni chakoo cha kati ña yaa si'iya. Chakan kucha viti cha cha chito ratra kuenda che'e chiso ratra *machete* ta tava ratra in tutu nda nura *kale* ñuu tava kuu kuiso ratra chiña vati si, io ioñi tañi chiña yaa si'iya. Viko ka'nuga kuu che'e chi ñuu. Ni ñavira *Santiago*, cha kuura *patron* nu ñuu. Ña yaa si'iya kuña ka'nuga kuu chi ñivi ñuu.

U'u ndaa *octubre* chakoo viko Si'o Yaa Si'i *Rusari*. U'u ndaa *octubre* cha kotoña'a. Uni ndaa *mayu* cha'anra Ñuu Oko chaki'in ratra savi Yuku Tunduti chi Ve'e Ma'a Cha'nu (xi'na kuiiga Yuku Tunduti, tasa ve'e ma'a), tacha ña kunira ra tata savi ku'ara nduta chi se'e ñuu ñivi, takan kuu tava kichira chani'i io nu Ndu'a Tuyoo tava kuiso ratra chiña yaa si'iya.

Ra ñuu nu Ndu'a Tuyoo inni *costumbre* ratra chi ndiu'u. Tatara Ñuu Oko vachira (ra chani'i Ñuuyoa chasa tui ndu'aya kuia chani kayu ñuu ti). Una rai kura va ku'un nda nura *kale* ñuu tava kutava ratra in tutu tasa va kuu kuiso ratra chiña Yaa Si'iya. Chiso ratra chiña nda ñuura, tava ku'un ratra ndi'i kuii yuku tay io chioya vati va kundáka ratra savi. Ui uni vita ndu na'a ratra. Ta *ora* va kuiko koo ndikoña Yaa Si'iya nda ñuu, *ora* va keta ndikoña, io taki chakoo viko sava'ara ñuuyoa, chi ndi'ira ketaya.

Takan vati tacha keta ratra chiña Yaa Si'iya, kua'a ndi'i cha sokoñi ñivi chiña, ndaru tundaa; i'a kunu nata'anru taru chira ñuu tra. Kichi nuni, kichi tiñuu ta'an kuati, kichi chito'o kuati, kichi siki yuu xu'un va'a ta ndaa xu'un cha'nu kichi. Kua'a ndi'i cha keta chiña yaa si'iya tacha chíko koo ndikoña ñuu –io taki chakoochi–. Cha ki'in kuendara chani' i chiña, ra *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora. Nda yu'u ñuu cha ki'in kuenda ratra chiña, chi yaa *violin*, chi in ñuu lu'u chi in kii an chi yaa *tambo* chi tuyoo. Ki'in kuendara kumi tiñu ñuu chiña chi in Ndusu Tunda'vi. Ta ku'aya keta ratra ndava nda ve'e *martomo*. Ndi'i che'e io cha katira savi, chati io cha'a ña kunira ku'ara nduta chi se'e ñuu ñivi.

Chandaka ratra savi cha kuenda maani ratra

Cha chaki'in ratra savi cha kuenda maani ratra. Ra chani'i chaki'in savi chiñi yuve'era. Chandaka ratra nduta cha kati itu ratra. N'avi ra kumi tiñuni kuu sakuiti ñivi (ra *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora), ndaara chani'i kuuni kuu sava'achi. Takan ta'an maa chakoo ra chani'i cha sataka ñivi cha kuenda che'e, cha ki'in ratra savi cha kuenda maani ratra ra ñani kuu ku'un chira kumi tiñu ñuu nakatio.

Raña kuu ku'un Yuku Tunduti an Ve'e Ma'a Cha'nu satakara ñivi kuenda maara, soko ra chito *costumbreya* kura'ya tra. Sakuiti ratra chi ñivi ra yuve'e ndi'i raña kuu ku'un chira kumi tiñu ñuu. Cha'an ratra nu io *kruu* tati chi ñivi. Chisoñi tañi chito'o kuati, ina kuati, michu kuati, ma máni kiti ku'u kuati. Tuive kuati chi'li va kuiso ta'anñi tañi ti. Ndaañi yuku. Yati ve'i io in yuku tay. Tara ña chito kuenda *historiaya*, ra ña chito kuenda che'e, sava'a ratra itu siki yukuya.

Kruu tati nani yukuya. Si'u kati vati taychi, iti kua'o nu Ndu'a Tuyoo io che'e, chio iti kua'an *Kruu* Ita Kuan, inga ñuu ñivi ñuu. Chakoo in maara chani'igan cha chaki'in ta'anra savi. Ni cha'an ta'an si'u *tiempugan* cha kulu'uña ti, vati i'a kuu ku'unñi kuu ña'aya. Chisoñi tañi ndi'i kuii chava kuiñi ñu'uñi kuendara saviya ti. Tacha ndukuiti ñivi sava'ara chani'iya tra, tui cha'an ta'an i'a kati tu'un.

Nu keta ratra nu io yukuya, ta nu ya'a cha ka'an ratra tunda'vi, tavañi tañi sa'ma ndi'i ve kuáti ta sakutiñi tañi chive tave cha'a *kruu* tatiya, ndi'ive kiti ku'u kuati ndisoñi chiti ta'anri tari ti, cha'nu vachi *costumbreya* kati tu'un, ta nivi sava'a ratra chi ndava nda viti. Io ratra cha'an ratra nda nu kaa yuu kava tioko cha ki'in ratra savi. Nu ketara

kuu *español* gantra nakoto maara ñuuya chi *kruuya* tachi tani saku ii ratrachi ta sakuinda ratrachi nda siki yuku tay tani kuuchi *kruu* tati ti, vati kanachi chi viko.

Ndi'i siki yukuya io nduta. Chakan kucha i'ani ki'inñi tañi nduta cha chiti ve kuati, tavañi tañi sa'mave ta sakutiñi tañi chive tave cha'a *kruuya*, ina kuati, michu kuati, chito'o kuati, ta sakuti ta'anñi chi *kruu* tatiya, jkati xi'na ndio'o chi ndi'i ve chito'o kuatiya!, soko vati i'ni xaan ñuu ndi, ña vichi; chakan ndava va'a kuniri kiti ku'u kuatiya cha chitiri.

Ora cha chiti ta'an *kruu* tatiya chi ndi'igara chitigan, chakundasi nu antivivi chi viko, chi viko tuun, ta kicha'a chinu tati ta kicha'a kuun savi, ni'i kicha'a kuun savi; ku'a cha kuu tacha chiso ratra chiña yaa si'i Yuku Tunduti nda yu'u tañu'u. Nu sakutiñi tañi chi *kruuya* kicha'a savi chi tati, chakan kucha kuuchi *Kruu* Tati vati chakoo savi chi tati ti.

Tacha kicha'a savi tati ña kichi na'añi ve'eñi, va ndoo nuuñi su'a *ora* ticha va kukuita savi tatiya, vati kua'a tundo'o cha kati ve kuati cha cha'an ta'anve tave, ticha va kachiñi tañi yua, yua cha kaku maa tichi ku'u tacha tisavi. Chakan kucha kati maaru tuungan taru vati maara ñuuya tisavini nduka'nu ratra ti, ka'an ndaa taru chindi kuchakan.

Chi se'en savi ka'an ratra tunda'viya, ku'a cha ka'an ratra tunda'vi viti, cha nanichi Ndusu Tunda'vi ti. Nu io viko ve'e *martomo* ka'an ratrachi, cha'a ratra nti'avintioo chi sutu maniyo vati kunda nuuyo su'aga kivi siki ñu'u ñuu ñiviya maara kuu sutu cha'nu ndi kati vati "ñuu ñiviya ñuu ñivi nuu kuuchi". Ñu'uya ñu'u nuuni kuuchi. Taki xaan kuu tunda'viya.

Inga tunda'viya cha chatiñura kuu sutu mani tacha ndakara ñachanu. Io inga tunda'vi cha chatiñu ratra tacha cha'an ratra ve'eñi ñachanu, inga tuku tu'un kuu che'e. Ui uni tunda'viya io, ta in ta inchi ta io ku'a ka'ochi, tava cha ka'an ratra tacha chaki'in ratra savi. Uni *mayu* chakoo che'e. In maara chani'i io iti *Barri Flore* cha'an ta'anra chaki'inra savi ti, *Barri* nu chakoo ñani kuu si'i ñuu ña *Maria Benita*, chio nu kaa yuu tay.

Inga ndiotuku tu'un ndatu'un ratrachi, vati tacha cha ki'in ratra savi an tacha chiso ratra chiña yaa si'iya nda yu'u tañu'u, vati kuni xaan ñuu chiña, kicha'a cha kuun savi soko savi chi tati ta ke'ni ndava

ndari kuu tiakagan ti, tixere ta ndi'i kuii kiti ku'u io tichi tañu'u tava ri ka'an maañi ndiko tañu'u ke'eniri tichi ñuu, cha vitini kuu che'e katiñi tañi. Cha ndatu'in vati tacha cha'an maara kuura to'ogan tra chaki'inra savi ma manira chani'i cha'an, ndatu'un si'u vati chi chatani ratra chisora chiña yaa si'iya, chaku nu'niña chi in yo'o, ku'aya chiso ratra chiña ndava nda keta ratra yu'u tañu'u. Ra chani'i ndiso chiña ma'ñu cha'anra ta ndi'iga rakan tra nda chataga ndoo ratra ti, vati kumi ratra chiña kuchákan nakatio. Inga *tiempu* kuu che'e, inga kivi, kivi taki kivi viu.

Tu'un ra ñava'a ini

Va ndatu'in yoso kuu cha chitora ña va'a iniya tra cha nduy ratra. Xi'na kuiiga, ku'aya kicha'achi: cha ñata sakakuña kuu si'ira chira, ra kuu ñatata chaki ratra ñua nu ñu'u ndii takan *ora* va kaku se'eñi tañi va ke'nive nu ñuaya, ku'aya va ndoo cha'ari va kuu kiti ku'u maave lu'uya. Tacha kakura kuatiya cha ña va'a ini ratra, kakura chi in nu'u yoso ratra. Nu'u yosoya kuni katichi vati si ñavira xita va kuura ta *oranian* va kati maara kuu sutuyo ñaa kucha va sava'a ratra chi maara kuatiya, va katiñi vati va nakooñi ndatuya anva katiñi vati va kendañichi. Maañi tañi va kati ña ku'a va sava'añi, soko cha chito va'a va'a tíñu vatira lu'uya va kuu ka'nira an chi si'ira an chi sutura.

Tatu va kendañi tañi ndatuya va kunde'e tiñu chi inra ñatata (rani kaku cha ña va'a ini, ñavira ni kutu'a). Va koo cha niñu va kukumi ratra chira lu'uya, ku'aya vati chisoñi tañi chira lu'uya chira ñatata rani kaku ta'an chi ndatuya nakatio –inra ñatataya va kumi, soko ku'a va kati maa ratra, nda ucha ta'anra keta kuta'an–. Chaki ratra chira lu'uya, kicha'a chita ratra in yaa –niñu niñu va kata ratrachi–. Kuu va ki'vi ta'an sutuyo, an si'iyo, ku'a va kati maara ñatata. *Ora* va ndi'i, va ti'i ratra yuku chira lu'uya, kuni katichi vati si cha kenda ratra ndatuya, cha kenda cha ña va'a inira lu'uya tra.

Tu va kati ratra vati va nakoo ratra ndatuya –maañi kuu si'o suto va kati, soko si kua'a tundo'o–, ticha kua'an cha'nura lu'uya va kukatara yaa, yaa kati kuan nanichi. Ku'aya cha'an maara kuatiya cha katara yaa nda cha'a yutu na'nu, yutu chicha cha inda nda tichi ku'u. I'a cha'an maara lu'uya cha katara yaa, i'a nakoora ndi'i yoko chachi kuñura.

Chitara yaa cha'a yutu chichaya ta ku'aya tavara ndi'i kuii tisi'i indi tichi kuñura, ñava sava'arachi chi in ñivi. Ma mani cha'a yutu chicha, chitara ta ku'aya kee yokoya kuñura. Keera ta keta ndikora nda ve'era, cha ndoo taxi ndiko kuñura nakatio. Ku'aya, kati ratra, vati tu yoo ta kunde'o cha'a yutuya, ndu na kivi ta cha iti yutu chichaya, netichi chi ndi'i tisi'i tava maara lu'uya kúñura. Yoni nanduku yutu kuati, yutu i'i kuati, ma mani yutu chicha, yutu na'nu chava kundee. Vati vee yokoya, yoko ña va'a kee tichi kuñu; chakan kucha neti yutu vati ndaku ratra.

Ticha kuu ratra ra tivaa chitora ñaa yuku va kuatiñura. Kati tu'un vati ña va'a cha ku'unra kuatiya tra chi ingara “tasi” an chi ingara chani'i ndaa ta'an ndatuya, vati io ratra kui'na xaan inira chi ta'anra. Vati tu maara lu'uya ta kua'aga ndatu ndaara ta ñaviga inga rakan –ra ña va'a inigan–, kicha'a ndu kui'na inira chi ta'anra tava ka'nira, cha'ni ratra chi ta'anra nu kuu ratra kiti ku'u. Chakan kucha ña va'a chara kuatigaya ta ku'unra chi ingara ñatata, vati si kuu va ka'nira chira; soko tu *amigu* si'i sutura lu'uya si ña'ni kuu –va'aga, vati va tindeega ratra chira tivaaya tra–. Io yuku chatiñura ñatataya tra.

Yu'u ña ni'i tuni iniuchi –vati ña chikayu tañuya–, yoso iochi chati cha chitora ñatataya tra ñaa yuku va kuatiñura chi kue'e tu yoni kuu nata'an chi ta'an. Vati tacha sava'a ratra tata yuku va kuatiñu inra va kuatiñu ingara.

Oko uchi kuiara ta kee ndichi ratra, keera ta katira “viti si cha oko uchi kuiayu ta kuniu vati koto ñivi cha ña va'a iniyu”. Io cha'a mara kuu sutuyo, ña chite an cha ka'nu kuni ratra kuu che'e, ka'an ratra kuenduya, sóko chira yuve'eni (ra kuu yani, ra kuu xito, ra kuu sutu cha'nu) an chira io va'a chiñi yuve'e. Kicha'a ka'anñi *kuendu* ticha kua'an cha'nura lu'uya “chitondo, se'i ña va'a inira ta kuu sava'ara tata”. Kuyaañi tañi nakatio ta tacha ingañi yuve'e iora ku'i ve'eñi tañi cha nde'e tiñu ve'era lu'u ñatataya ta chikañi chi “tumanini”, ka'an nda'viñi –vati tacha tivaara kuati ñatataya ña tu'a ratra kee tiñuya–. Maañi xuve'e ñi ioñi ku'i, cha ka'an nda'vi chi sutura lu'u ñatataya. I'a ka'an nda'viñi tañi. Katiñi “chitondo, io in se'i cha ku'i ta kuni ndi vati ku'unra tivaaya ve'e ndi, soko maando va kati”. Kua'a va ka'an nda'viñi tañi, tasa va kuu ku'unra tivaaya va ku sava'ara tata nda ve'era

ku'iya; ñava ku'unra tu ñava ka'an nda'viñi tañi, cha kati cha iora ndu ku'ina ini ti, koto ñaa va sava'a ratra chira tivaa ñatataya, takan yoni va nde'e kui'na chira lu'u tivaaya.

Takan vati oko uchi kuiara kuátiya tra tava kee ndichi ratra, keera katira “ña chíni ñu'i chana kati si'uchi ñava sava'i, va ku'un mai, cha chite ñaa cha'a vachi ñuu ñiviya, chite yuku, yuku va kuatiñui”. Cha nanduku ñivi chira ta vati nda lu'ura ta kicha'a keera; kii ni chito ñivi. Masi xe'e chakoora soko siva koto ta'an maañi, takan kucha va nduku ñivi chira lu'uya, ña niniga kukatara cha'a yutu chicha, tavara ndi'i yoko kuñura nu sava'ara tata, vati satañuchi chira. Ra ñatataya kini iora tra. Ña tu'ara yu'i, ñava kuninira tava sava'a ratra chi ñivi. Te'e iochi. Takan kuu chati sava'a ratra tata.

Cha ñata tiin ratra nda'añi ñivi, kicha'a cha'mi ratra in xanu, –ña chite ñaa kucha indi chi xanuya–. Tacha tiin ratra nda'o, tacha tiin ratra tuti nda'o, ra chito va'a va'aya va kati ratra “chitondo ñavi yuku kuni kue'eya, ku'undo chi *dotor*, chi *medicina*”. Soko maa ratra va kati tacha va'a va'a ratra chi tata. Vati io ratra va tiinra nda'ayo soko ña'ni cha kuu sava'a ratra, sokora chito va'a va'aya, va katinira chi yoo va ku'unyo, an chi *dotor* an chi yuku.

Inga ndiotuku tu'un kutu'a ratra yaa kati kuan, soko mao katio yoso kuchakan cha kutu'a ratrachi tu ña tu'a ratra tindee chi ta'an kutu'a ratra yaa kati kuan ta chi che'e ndaku ratra tata. Io inga tu'un ndiotuku cha ka'an ratra tacha chi'o yuku, yuku kundi'i, chava ko'ora ku'i. Io ui tu'un ka'an ratra “an raiga ku rakan an raiga ku yu'u”. Nduku tu'un ratra chi kue'e “Yooga ku rai, yo'o an yu'u va”. Ku'aya kicha'a tu'unya tacha chi'o yuku.

Ta tacha nducha'nura ña va'a iniya tra, chakoo se'e kue'e ratra ti. Ñi io cha tu'a ku'i se'eñi cha'anñi cha ka'anñi chira ñatataya. Katiñi tañi: “Chiton Kuniu vati kumiun se'i vati ma mani cha ku'ive. Kuniu vati kuun sutu kue'eve, kuison chive tichi ku'u. Ikan, kati tu'un vatiri kiti ku'u kuatira Ñuu Oko ñavi chioya iori, kaniga ndoori, kaniga ndoori chi ñuuyo. Tari kiti ku'ura nda'a ñuu chio nu kaa ñuuyo iori tari ti.

Takan iochi vati sandu va'a ratra chi ñivi ta chakoo se'e kue'e ratra, ra kuu ñatataya tui nakoto chi ratra tichi ñuuya. Iora ñatata va'a ta iora

ñatata ña va'a. Ra ñatata va'a kura sandu va'a chi ñivi, ra kumi chi kue'e nakatio. Ra ñatata ña va'a ra tu'a maayo ka'an cha tasi. Tacha in ñivi kakani ta'an chi ingañi, cha'anñi ve'era tasiya, ta katiñi tañi “Koton vati, ka'an xaanñi tañichi chakan kucha chi'i xain tisi'i”, soko tacha ni'i xaan io kuati kuche'e. Kati tu'un vati, ku'a cha ka'in iti chata vi'iga, katiñi tañi vatira tasi cha'ni ratra chive kuati kaku cha va'a kaa. Takan ka'an mao ñuu.

Ra kaku chi ndatuya kura va'a, iora ña va'a. Tuiru kutu'a cha sakakinini ratra. Soko ñavi cha ma mami cha sava'a ratra kue'e, iora sakakini. Chachi maachi kuñu ratra ta kuni ratra távarachi ta vati ña chitogara ñaa ku'a sava'a ratra, chakan kucha sava'ara kue'e chi ñivi.

Kati tu'un, vati tacha cha'a ratra in *vasu* chi nduta ta ndaa inra “tasi” yati nu ndaayo, ti'ira in sayu tichi *vasuya*, soko ñavi chava tivi sivorachi tichi *vasuya* va tui maachi tíchi ndutaya ta yoo chitoyo vati si cha'a ratra *vasuya* chiyo; nde'o cha ña'ni cha kaachi, ta chi'o ndutaya ta kee sayuya tichichi taña cha'o kuentacho. Ta chi'o ndutaya ta tiinchi sukuyo ta kicha'a kayuyo ta kayuyo ta kicha'a ndu kue'eyo taña kuu ya'a ndayu cha chachio (ta ñavi cha katio cha kue'e *doctor* kuuchi), ku'aya chi'ochi ti. Soko tu'un kasikini ratra ku che'e nakatio.

Viti yoni xaangara ña va'a ini io. Ñuu nu io yu'u kati tu'un vati sanda uinigara ndito. Katiñi tañi vati inra kaku (ndi'i yanira kaku cha ña va'a ini ratra) soko cha vitini chi'ira kuia ui *mil* iñu, tei kumi xiko uchi kuiara ketara kuniu. Ra'yani kuu cha chakoo cha tasi. Sutura ni kaku cha ña va'a ini ta kati tu'un vati maara ki'in kuenda ndatuya; soko ña ndi'ichi chitora vati si ña kuuni cha sava'ara, sakakininira, ku'a cha ka'an maañi ñivi. Masi ku'aya sakakinira ra ña va'a iniya soko ña kuu cha kotoyochi cha kachi, ña kuu kati tu'unyochi. Ra'yanira tra ka'an tu'un cha chito sava'a tata yoni chito ñaku ña keega se'e ratra ku'aya.

Ra kuni kutu'a ucha tu'un va ya'a ratra ti, ndasi xaan kuu che'e. Inchi kuuchi chava kuiso ratra chira va kutu'aya nu ndu *kruu* iti *ora* satan, tava kee in chatu ndii chati cha ini inichi tava kani ta'anrachi chi. Ra tasi va kaki chatuya i'a, nakoarachi tava keera tava ku'unra, ku'aya va ya'ara va kutu'a. Ta tu ndi'ichi taña ni ya'ara, uini kuuchi chira: anva kutu'ara an va tiinra ndixi. Kutu'ara ta kuu cha sava'ara tani kee va'ara añña kutu'ara tani naara. Ku'aya iochi. Chakan kucha káti ratra vati

tácha yoo kuni kutuachi va koto va'a va'ara chava sava'ara, ñavi yoo kuuni.

Ra ña va'a iniya va sava'a xi'na ratrachi, chi si'i sutura. Si'o kuñi tu'a va ta'an kue'eya. Kuati ka'nu cha ka'nio si'o, soko ñavi chava ka'ni ratra chi nda'ara chi si'i sutura ñavi ku'aya, yokoni va saya'a ratrachi chiñi, ti'i ratra kue'e chi si'ira nakatio, kicha'a ndu u'i xiniñi an kicha'a ku'iñi ka'ni ta ku'aya chi'iñi tañi. Soko cha chito tiñu vati ku'aya va kuuchi, chákan kucha tacha kakura ña va'a iniya va saxini va'a va'añi chava sava'añi tañi.

Tui maañi cha'nuya kenda ndatuya chi se'eñi, ioñi nakooñichi. Ñi nakoo ndatuya chi se'eñi ka'nu kuniñi, vati tacha io in se'eyo cha kuura ñatata, tui saka'nucho, tui chito cha io in se'eyo cha ña va'a inira, ndukuñi kuuñi *kumpaa* chiyo. Kicha'a chava ndumaniñi chiyo, cha kati tumanini, cha kati sutu kue'e se'eñi, ku'aya iochi.

Maañi si'o sutu tacha io se'eñi cha ma mani cha ku'ive chande'e tiñuñi chira ñatata an chira ña va'a iniya. Katiñi tañi vati si io in se'eñi cha ni'i xaan ku'ive chi kue'e. Takan tava kati ndiko maara ña va'a iniya ñaa ta'an se'eñi. I'a iochi cha ka'an nda'viñi tañi chira ñatataya. Si'o chi suto va ka'an nda'viñi chira ñatataya.

Ora va katira ñatataya vati va ku'a kuendara chive ra lu'u ku'iya, si'o chi suto va kuisoñi tiñuu yata, si'va, chi *paa* chira ni sanduva'aya. Tacha chava'a kuni maave kuatiya kua'a kicha'a chachive tave ti, ketan ndiko tundeini chive. Chakan kucha va kuisoñi ñava kuisoñi chira ñatataya tra, io cha'a ndava va ndukuñi kura *kumpaañi*.

Io ratra katira vati kuu nandui ratra kiti ku'u, soko ña ni'i tunini inio ñaa ku'a cha ka'an ratra chi che'e. Vatira ña va'a iniya io in kiti ku'ura tichi ku'u. Nakatio vati ñivi tava yoo kuu ratra, soko io in kiti ku'u cha kaku inni kivi inni *ora* tani chakunda ta'anchi. Ku'aya chakunda ratra ndatuya, inni ñivi kuu ratra, ui chandito soko inni *anima*.

Ui chandito soko in *animani*, ta tacha chi'i inra chi'i ingara. Ui tu'un ndito kuuchi soko chi in *espíritu*, chakan kucha tacha chi'in inra kua'an ingara. Cha'a ratra kuenda chira ndaa chika kiti ku'u ratra, chi yoo chikari ndi'i. Chito ratra ama va keta kue'e kuiru ta kua'a tundo'o ya'ara. Vati ñava kui ratra cha in kua'anni, ya'a xi'na ratra tundo'o. Kua'a tava kui ratra kua'a kivi. Iora *ora* chakuaa ta ñavi chava nanduirea

kiti ku'u yokoni kuu chava kee, nanduichi in xiña'ñu. Nakatio, vati tu kunira vati kee in ndika'a, ra raiya ñava nanduirira tava cha kee tichi *película* nde'eyo vati i'a nandui ratra ta kee ixi kuñu ratra tichi *teleya*, ñavi ku'aya yoko kucha va kee tava kuuchi ndika'aya. Ketari ndika'aya soko yokoni kuuri, xiña'ñuni kuuri. Nde'o chiri teicha ndicha ndicha, soko tuyoo tava tion chiri ñava kuu, vati si xiña'ñuni kuuri ti.

In xiña'ñu sanda'vi ña'ai, soko kiti ku'uya kuu va sati'inri yoko ña va'a chi ñivi. Tacha kuni ratra sakakini ratra chiñi ñivi, tacha inra raiya, nakatio, kúnira kuu ña'ara chi in ña ña'a an chi in se'eña ta katira “¡*Híjole!* Ña ña'aya chaa iniñachi tava sava'i kue'e chiña”. Kua'a kuu cha kuu sava'ara.

Tacha inra chani'i tava kunira chi inve ña lu'u, cha'an xi'nara nda ve'e sutuve ta chandaka va'ara chive. Ña ndooñi tañi tu'un vati si ra'ya rai cha chichaga kuura ta ñaviga ve ña lu'uya. Takan kuu tava ti'ira kue'e chive, va kee tui inru kiti ku'u ña va'a. Tacha keeve ña lu'uya yuku'u, *oraya* va kee ta'anru kiti ku'uya, tava sayu'iru chive. Ku'aya va ti'iru yoko ña va'a chive ta kicha'a ndu u'i in sokove an ndu xiin iki yu'uve, an kicha'a tati chi'i chive ta ku'aya kicha'a ku'ive ta chi'ive.

Chakan kucha ñavi chati cha nandui ratra in kiti ku'u, in xiña'ñuni kee cha kuu ratra, chi yokoni nandui kiti ku'uya cha nde'eyo ra ñuu ñivi. Nde'ori ndika'a tuun anri ndika'a taku kuan an ri kolo ta kicha'a yu'iyoo. Naliki nda kuñuyo taña kee ka'o añña kuu kunuyo. Ioyo chinuyo ta chaki'in tatio nda tichi ve'e vati si yu'iyoo. Ku'aya ndaku ratra, cha kee xiña'ñuya. Io inri kiti ku'u cha kuu kiti ku'u ratra tichi ku'u.

Ku'aya iochi ta ndoochi ndava nda viti. Io in oko uchi kuia katio, cha in ñuu lu'uya kuia cha kayu ñuu, tuira ñuu ni kachinu tichi ku'u ta satui ratra ñuu kuati cha inni tata kuura chira Ñuu Oko. Chioya, nakatio, tuira ñuu io cha inni tata ndi chi ratra. Sava'a ratra in ñuu cha nanichi Ndu'a Tuyoo. Xi'naga kati tu'un vati kini xaan kaa chioya vati ta in kaa u'unni cha cha ini kakeeri koo ini ta kicha'a kaniri chi ratra ti, kini chakoori saaya tari. I'a ñuuya tui se'eñi ñuuya chakoo ta ndu tuiñi tañi, ta tuira ña va'a ini ni kaku, sóko si chakoo ta'anñi ña'ni se'e cha ña va'a iniya ta tui kicha'a chakundaa chiñi tañi.

Ñi'ya tañi cha nde'eñi chi ingara ña va'a iniya ta ra'ya tra va kati yoo ni sava'a kue'e. Ra kuu sútuñi tañi, chi ndi'i kuui tisi'i ta ki'in ratra

machete ta chaka'ni ratra chira tasiya tra nda tichi ve'e ratra ti vati si ra'ya ni sava'a kue'e tava ka'anda kuati ratra chira. Cha'anda ratra chira chi ndi'i kuui tisi'i, iti nuu ñivira. Ku'aya kuu chani ndi'ira tasiya. Kati tu'un vati si nivi io ui unira, soko si ña'ni xaanga cha ndáku ratra, ra kutu'ania, ra chíton ndaaga su'aga yuku.

Yoni tu'a cha'an nura kumi tiñu vati si ña kuu nde'o cha ña va'aya nakatio vati yoso va sana'o tu'un cha tasiya nda nuura kumi tiñuya i'a kunichi vati va sana'o ña chava sana'o, yooro ni sava'a kue'e. Chakan kucha yonini cha'an nda nuura kumi tiñu ta chakan kucha cha'ni maa ratra chi ta'anra. Kati ratra “Tu yo'o ni sava'a kue'echi, sava'a ta'in kue'e chi ñivigun, soko chi cha tási chaña kuu nde'e yooro ñuu ñivi”. Ñuu ñivi ñuu kua'a cha taki iochi, soko io ta'an cha ña va'a, tava ndi'ini ñuu io nu ñu'uya.

Va kee in ndika'a soko ñavi chati cha kuura in dika'a ndicha tava in xiña'ñu kuuchi, nde'o cha kuura ndika'a ndicha, soko tu ku'unyo ta tio chira, ñava kuu vati si kuanda'vini kuura.

In maara raiya chakoo itura ta chakoo inra yuve'era cha ña va'a inira ti. Ñukuii ni nduira. Tara ñukuiiya cha'anra nda tichi itu ra raiya cha sava'ara kue'e chira chi itura. Ta vati maara raiya cha kukumira itura chi yani lu'ura, ketari ñukuiiya ta kicha'a nde'eri chira, nde'eri ta nde'eri ta nde'e tu maa ratra chiri. Ta sakusuri chira, ta sanduveeri kuñura. Ta ndooro kaara cha ñava kuu tuñura, nde'era chiri ñukuiiya soko ña kuu túñura. Ra lu'u yanira ni nde'era ndi'i cha kuuya ta nivi naa kaa ta chinura chanandukura yoo tindeechi ratra ti. Nde'era chi inra chani'i cha indi ta'anra tichi itu ta kicha'a kati tu'unra chi ra'ya ku'a chani ta'anra chi yanira ta kichi tindeera chani'iya chi ratra. Inra lu'uni kuura *tiempugan*, vati, vera kuati ñuu ni'i xaa cha'nuve tave. Saxini ratra vati masira yuve'e kuura ñukuiiya, ra chani'i kichi tindeeya, cha'nira chiri kiti ku'u lu'uya kavinira.

Ora kundichi ta cha kati tiñu chi ñivira kuati chi'liya. Keta ratra ve'era, kicha'a ndatu'unra lu'ugaya chi ñivira ña ku'a chani ta'an ratra ta kicha'a kati ñi'ya tañi chira vati ña ingaga cha'a kaka ratra cha ña'ni ínu kuisora, vati tu ndisoyo inuya ña'ni ta'anyo. Tu yoo ta nde'o in kiti ku'u ta ndisoyo in nda'a inu cha'mio ña'ni ta'o ti. Nda'a inuya tindeecho, iocha indichi cha tindeechicho. Ticha kee ndiotuku sutura

lu'uya chanandukura chiri kiti ku'uya. Vati si chakoo *copetara* ta kee ratra ta kua'anra chi in nda'a inu cha'mira. Ri kíti ku'u kuatiya kuu sakuiku ta'anri xandu kaaya ti, soko si kuu tuchira chiri ta ndoori kaari. Káti tu'un vati io cha'a nandoto ndikori kiti ku'u kuatiya tari ti.

Ra yuve'eya (ra ñukuiiya) chakoo in *amigura* cha kumichira. Cha'ni ratra chiri kavinira, soko tacha sanikue'o chi inri kiti ku'uya taña cha'ni va'yo chiri tari, va keta ingari kiti ku'uya ta chisori chi ta'anri, xitari chiri nu yoniga nde'e ta sanandoto ndikori chi ta'anri ti. Va sanandoto tari chi ta'anri tacha ndoo kue'eri tari. Ta tacha cha'ni va'a va'ayo chiri tari, i'a kucha ña'niga cha kuu sava'ari chi ta'anri. Ni cha'nira chani'iya chiri kiti ku'uya, nde'era chiri ta ndoori kaari nu ñu'uya, Yaa su'ara ta chiko koo ndikora. Cha'anra chande'era inga *ora* ta yónigari kaa ti, chiso ta'anri chiri, ndoo ku'a cha xitari chi ta'anri ta chisori chiri nda tichi ku'u naa.

Ri *amiguri* inga ñukuii ndui ndiotukuri, soko ri'a ña tu'ari sakakini itu ra nda'vi vati io tu maari tari cha chachiri in ndixi ta ña'niga chava sakakiniri, soko iori sandoyo ñu'uri itu. Takan kuu ta chisori ta'anri, kuniri chava sanandotori soko ña kuuga, ndoori kaari cha chi'iri, ña kuuga cha sanandotori ta'anri. Inga kivi kicha'a ka'anñi tañi chani chi'ira chani'i io yuve'eya –ra ña va'a iniya– chi'ira ti. Tara tivaa (ra ta'an tundo'o tichi ituya) ña kuuga cha nduva'ara, nduñiira ta ku'aya keta kivi chani chi'ira ti.

Kuia oko uchi kuu che'e. Si'u ni ndatu'unchi kuia cha chakoo sutu cha'nuña, kuiaya kuu che'e. Ndatu'un sutu cha'nuichi vati tichi kuia *mil* iin *cientu* oko uchi nivi iora tay. Ra tay tuku rai kuu ratra, ra tay chira ña va'a ini tuku tuku ku'a ni chakoora. Tuira tayya tra chakoo tichi kuiya cha kumi ratra ñuu. Chika ratra antivi vati si tuira kuu savi, ra kuu tati ta ndi'i kuiiga cha iogan. Chakan kucha tichi kuiaya chakoora nduyya –nakatio–; soko nu ya'a kivi naa ratra ta kati tu'un vati viti yoniga ratra ti. Kua'an kivi ta ñava ketagachi.

Ña chitondi ña cha'a naara tayya. Kati tu'un vati ndoo tataya chi se'era, soko ña'ni xaangara kaku. Kati maara chani'i vati masi nivi iora soko ña kee ndichiga ratra, vati *tiempu* chani ndu tuira kua'aga tundeini chira ta kua'aga chakuu sava'a ratra ta viti vati yoni xaangara io ña kee ndichiga ratra ti.

Ñi kuuñi ñuugan ñi vachi tata cha'nugan tacha ku'i se'eñi cha'an xi'nañi chira ñatata. Xi'na kuiga chi yuku, vati katiñi tañi vati io cha'a ñavi chava vi'ini kuuchi ta ña chitora kuu *dotorya*, tara ñatata chi su'a yukuni ta chava nduva'ayo ti. Ku'aya iochi. Ta tacha ya'a *ora* ta ña'ni cha kuni kue'e chi yuku kuni katichi vati ña kuu chira ñatataya ta chisoñi tañi chiñi ku'iya chira *dotor*.

Ra kuu tuungan ña chinu ini ratra chira ñatata. Io ratra, soko ña tuinira, ra tu'a cha'an chira ñatata. Ra tuun nda'vini kura cha'an chi yuku, sokora io xu'un ña chinu inira chi tata ñivi ñuu ta chakan kucha cha'an ratra chira *dotor*. Kati maara tuungan vati ña va'a yuku ñivi ñuu ti, soko maandi chito ndi vati ndi'i ku'i *medicinaya* tichi ku'u keechi ña tiñu tutakan ni chakoo xi'naga cha nduva'añi tañi chi yuku tichi ku'u viti si cha samandaagachi, vati viti ña va'a xaangara ñatata io.

Iora tasi kui'na inira, ta tacha in maara tasiya kuni chi in maaña ña'aya tañi cha kuu ña'ara chiñi ta ña'aya ñava kuniña chira, satasira chiña. Soko tu yoo taña yu'iyo chira, ña'ni cha kuu sava'ara chiyo. Masi ka'an maa ratra soko ñava sayu'igun chun; nakatio, kuu kuindayo ta ka'an ta'anyo chira ta ña'ni chava kuu sava'a ratrachio, tu yu'iyo xaanga sayu'i ratra. Soko ña ndi'inira io ku'aya, tacha io va'a ratra chi ñivi ndi'i ñivi saka'nu chi ratra –ku'aya iochi–. Maara chito ña ku'a koo ratra ñuu ñiviya ta tu ña va'a io ratra maañi ñivi nde'e kui'na ta'anñi ta ka'an ta'anñi ndava'ani siki ratra.

Ra ña va'a ini kaku ña tu'ara va kuatiñu tutu, cha vitini, tichi kiviya, vati yonigara ña va'a ini kaku, chakan kucha tui kicha'a sama ku'a kutu'a ratra ta kicha'a chatiñu ratra tutu, tutu kuenda *magia* tuun soko cha vitini, ra tava xu'unni ku ra'ya tra, xi'naga yoni ki'in xu'un, maayo va ku'a chava ku'a chi ratra.

Ña chiton ndi ndaa ni'i ratra tutuya, soko tui ra io viti kiviya cha chatiñuchi. Xi'naga, ra chakoo cha na'a... cha vitini tichi kuia uni xiko uchi, ra kaku chi ndatuya sana'a chi yu'ura chi ingara, ña'ni tutu chatiñu ratra, chi yu'unira va kati tu'unra ta ku'aya kutu'a ingara; soko ndi'ira chito viti chi tutu kutu'a ratra.

Yu'u ñata nde'i inra tasi, soko in sachi, ra chani'i vi'iga chi yu'u, cha lu'u vi'igara ta chakuaa xaan ketara ve'e cha chasikira –ta in kaa uchi cha chakuaa–. Kaña xaanra chakoora. Masi iin kuira iora *tiempugan* ta

in cha'a ndi'ĩni indi tichi ve'e, vati kuxiniñi. Maara sachiua chasikira ta chakuaa xaan ketara, xi'na cha kicha'a cha chañu ndi'ira ta kicha'a nda'yu chaara. Kakee ndi'ĩni tañi ta nde'eñi cha xi'na cha io nda'yu katara ta nde'era chio nu io in yutu vaxi ta katira vati ni nde'era tava in *oso panda*. Soko ña'niri kuu *oso pandaya* io chio ñuuya, soko vati nde'era chiri tichi *téle* tichi tutu ku'aya katira cha nde'era ri kiti ku'uya, katira vati tava in *oso panda* kaari tani nde'eri nuura ti. Katira vatiri kiti ku'uya kua'a xaan ñu'u kee titi nuuri, tava *foco*.

Ve ra kuati yu'i ku'aya ti'iniñi ndixi yuku chive tave. Maañi ñuuya kumi tu'añi ndixi yuku tacha chi'ĩni tisi'i. Takan iochi vati ni cha'añi tañi in yu'u lu'u ndixi yukuya chive tave ta ti'i ta'anñi ndixiya kuñuve takan ñava tiin yoko ña va'aya chive, vati tui maave kuatiya kicha'a tati chi'i chive tave cha kati cha yu'ive. Ña'ni cha ta'an sachi, ku'aya kuuchi soko ña ni ku'ira. Cha'añi ndixi yukuya chira, ti'ĩni ndixiya chira chakan kucha ña ni ku'ira. Ñani chito kuitin ndi ñaa kucha kuuya, io ta in oko kuia cha kuu che'e. *Tiempugan* ña'ni xaangara tási io.

Chakoo cha chakoo cha sava'a ta'an maara ñuuya chi maara tuungan tra. Sutu cha'nui ndatu'un vati kuia cha kayu ñuu, tui maara kuu tuunya kini xaan chakoo ratra chi maara ñuuya. Na kuu tava ndatu'in in kuia cha ña'ni savi ni kuun chito an ñavi tichi kuia *mil* iin *cientu* kuu che'e. Chakoo tama ti. Úcha kuia chakoo tamaya ta vati xi'naga ña'ni iti ka'nu tava viti, ña kuu cha keta ndayu tichi ñuuya. *Tiempugan* chakoo cha satasi maara ñuuya chi maara tuungan tra, kati tu'un. Ni kuuchi in cha'a, soko ñavira Ñuu Okoya ni sava'chi, ra inga ñuu kura ni sava'a che'e ti. Vati kichi sata ratra nda Ñuu Okoya, ta vati i'a iora kuu tuunya ta chakoo cha kuati su'a xiko ratra, kichi sata ratra tima, yo'o, kua'a ndi'i cha kuati su'agan. Keta ratra ta maara kuu tuunya kicha'a ka'an ratra ndava'ani chi maara ñuuya tra ti *jindio calzón cinta de yakua!* kati ratra.

Kini xaan ka'an ratra ndava'ani chi maara nda'viya tra, ta vati chaña chini ratra se'es *tia* chakan kucha ña kuu cha sakaku ratra chira ña chito ratra ñaa cha ka'an maara tuunya. In cha'an keta in maara raiya cha kunira in yo'o cha kunu'ni nduku an cha tavara nduta tichi soko. Ra nda'a ñuuya ni'i tuni inira su'a se'es tiaya, ra tuunya kicha'a ka'anra ndava'ani ta ndani kanira chi maara ñuu nda'viya –vati xi'naga

maara tuunya kani ratra chi nda'ara chi maara ñuuya tra—. Kanira tava cha kanio chi se'o. Kini xaan chakoora tuunya chi maara ñuuya inga *tiempu*.

Takan, kuu chati ni kani maara tuunya chi maara ñuuya, ta io kicha'a nda'yu maara nda'viya chi tisi'i. Maara sutu cha'nu si'u inda ta'anra *oraya* ta nde'era ndi'i cha kuuya. “Ña'ni cha sava'i ta kanirachi, ña'ni cha sava'i. Yo'o kunu'ni nduku vachi sate. Ñava ndoo che'e cha takanni” ni katira ti. Ka'an va'a sutu cha'nu si'u chira, keera nda'viya ta kua'anra nda'yu ndeenira chi tisi'i chani sava'ara tuunya chira. Una kivi cha'an ndiko maara sutu cha'nu ndi ta io cha ndaa tichi maara tuunya. Chitora vati ñavi kue'e va'a kuu che'e, ta kati tu'unra chi suntu cha'nu si'u. *Amigu* ratra nakatio, chakoora tuunya cha ma mani cha kanda'yu chaara xini sutu cha'nu si'u, ndusoora tataya ta kua'an tukura. Ka'an va'a ndiko maara tuunya chira ta ndoo va'a ndiko ratra chi ta'anra. *Tolo Lópe* chakunanira chani'iya, se'era tay *Nandu Lópe* cha kuu sutu si'i cha'nu cha'nui ña *Chefa Lópe*.

Kati si'u vati chana kee tisi'i chi maara tata kuu sutu cha'nuña, ra tuunya samanira iki sundiki chira ta ndoo ndiko ratra va'a chi ta'anra. Chakan kucha cha'anra masi nduxaan tiñu chira. Vati *tiempugan* nda'vi xaan ndi'i maañi ñuugan tañi ña'ni ñu'u sava'añi tañi itu. Ndi'i ñu'uya ni kenda maara tuunya tra chiñi cha chakuindi sundiki ratra ti. Takan kuu cha ta'anra tuunya tundo'o, ni ndaa tichira ta kicha'a ndatu'unra vati si maara *cabron* nda'a ñuuya ni chakundaa chira. Taxi taxi ndoo sutu cha'nu si'u ta katira chi maara tuunya vati na kunde'era chi in maara ñatata tichi ñuuyoa tana ka'an va'ara chira chana sava'ara tata ta na nduva'ara katira chira ti. Chiso tiñu chira tuunya chi ñatata tara ñatata ni kati ña ku'a ni ta'anra tundo'o.

Ra ñatataya tra kati tu'un ratra chiyo, katira “Ku ku'un ini maun chi yoo ni kumaniun ta chákan kucha ni sava'ara ku'aya chun”, takan ni katira chira tuunya. Chaku'un inira vati si kumanira chi inra nda'a ñuuya. Soko, maara to'oya ni chakoo kuati ti, yoo ña kuu kooyo nu ñu'u ñuu ñiviya ta ka'anyo ndava'ani chi inga ñivi, ña iochi cha katio vati inga ta'o ña ndaa ya'vi ratra, vati ndi'o, ndi'i kuiiyo ra ñuu ñiviya, inni ku'a chakooyo nu ñu'uya, kuñuyo ña samachi, ndi'o kachi'i nakatio. Ra ñatata ña va'a iniya kati vati inri sa'va indi tichira chakan

kucha ni ndaa xaanchi, ta ña'niga tata chira vati chani ya'a *ora* takan kuu tani chi'ira to'oya ti.

Yoni chito ndaa ñuu vachi maara nda'a ñuuya. Yoni ni chitochi, ra sutu cha'nu ndi ndatu'un chindi vati si in maara nda'a ñuuya tra kura, nakatio, ra io chio xiin ñuu ndi. Chitoyo ndaa ñuu kee ratra tacha ka'an ñuu ratra, vati ña inni ka'anyo chira nda'a ñuuya, sama tu'un ka'anyo chi ratra; sama sa'mayo ndi'i. Tuku tuku ku'a chakunamiñi ña'aya sa'mañi. Masi inni sa'ma kuuchi soko (koto chi chatu chira rai) tañi ña'aya chi che'eñi. Tui maara ñuuya io chioya, chakan yoni chito ndaa ñuu ni keera nda'a ñuuya.

Kua'a ndi'i cha chakoo, in cha kuu cha ndatu'ia. Kini xaan chakoora tuunya chira ñuu, soko chi sutu cha'nu si'u va'a ñivi kura ti. Mai saxini vati masi cha kundee inira tataya chira tuunya, va'a ke'nira chira. Inni niñira chi ta'anra. Kee tukura ta kua'anra ta ndu xaan tiñu chira ta chiko koo ndikora nda inga kivi, ta samani maara tuunya iki sundiki chira ta ku'aya naa ndiko tisi'i. Chakan ña ticha'aga maara tata cha'nuya, vati ku'aya chakoo maara tuunya chira.

Tu'un ta'anda tichi ñuu

In *costumbre* cha'nu kuuchi, kua'a kuia íti chata vachi che'e ta in yoo cha ñata keta vikoñi ndii ta cha'anda ratra, takan ndi'i maara chani'iya tra va nataka ta ta'anda tichi ñuu ndaku ratra ti. Ku'aya tu'a maa ratra ka'anchi, soko si ñavi chati cha tichi ñuu ta'anda yu'u ñuu kuuchi. Cha'anda ratra vati kati tu'un vati chava keta ñi ndii Ñuu Ndi. Ñavi tava tuchi'i kaachi, ñuu tava ñuu ñiviya kaachi. Va nataka ndi'i ratra, ndi'i maara ñuuya, ma mani rai, ñi ña'aya cha'an ta'an tu ñi'ya chi ndayu. Tacha ta'anda tichi ñuuya kuta'an ta'an yaa, yaa *tambo* chi tuyoo. Takan nataka ratra ta ta'anda yu'u ñuu, cha'anda ratra ndi'i ku'u, ndi'i ndi'ichi va ta'anda. Ta in ta in *barri* tava nataka ratra.

In *punta* rai kura va keta, ra kumi tiñu ñuu ndi'ira chira to'ora. Va kuiko ratra yu'u ñuu tasa va kusata'an ndiko ratra chi ndi'iga rakan tra, ta in ta in *barri*. Nakatio, vati in chio va kicha'a ratra cha'andara, tava kuiko ndiko ratra yu'u ñuuya chi yaa *tambo*. *Ora* va ni ta'an ratra, va kanda viko va kanda yaa, chakoo ndayu chakoo ndixi. Taki va kanda vikoya vatiri kiti ku'u va kee nu ta'andaya ri'a kuri va kanda yaa. Nakatio vati, turi kunexuya tava keeri tichi nu ta'andaya kicha'a yaari tatu in maari isuya va kee nu ta'andaya kicha'a ta'an yaari; ku'aya cha'anda ratra ta kiti ku'u va keeya ri'a kuri va kicha'a cha tivi ratra yaa.

Ndi 'i *costumbre* io cha kuta'an yaachi, ku'aya ki'in kuenda ratra chiñi ndii. Ndi'i maara ñuuya tra iochi cha sava'a ratrachi chi in yoo cha ñata keta maañi ndiia. In yoo kumani chava koo vikoya tava ta'anda tichi ñuu, cha kati si'o suto ti, vati va ketañi tañi. In *costumbre* cha'nuyo kuu che'e, cha io ta in uchi kuia cha yoniga sava'achi.

Vati si cha cha'nu xaan ñuu ta tui maara chani'i chakoo xi'naga chani naa ratra. Tui ratra cha chi'i, tara ndito viti kiviya nda'vi xaan kuni *anima* ratra vati iora tivaa ñuu ña kuniga ratra *costumbreya*, ni ña ticha'aga ratrachi.

Ñaviga tava xi'naga. Kumani tundeini ta koo ndito *costumbreya*. Taki xaan ni kuu che'e inga *tiempu*, xi'naga tui vi'iga maara chani'iya tra ta io kuiti chakoo ratra ku'a cha chakoo maara sutu xi'na kuiyoya, cha'anda ratra ndi'i ku'u io yu'u ñuuya chi yaa *tambo*. Taki, taki xaan chakoochi inga kivi, ñi ña'aya chanaañi ndayu chi ratra, chisoñi tañi nduta ndi'i. Chinio nda'yu chaañi, chaku kátañi, io tusii ini chiñi, kua'a cha yaa ta kua'a cha taki cha katiñi ndii ta vati maañi ñuuya ñavi cha chinu iniñi vati va ketañi ndiyya, chito va'a va'añi tañichi, ñavi chati cha chito ndaañichi nakatio, chito va'a va'añi ndi'i che'e, chakan kucha chakoo viko cha kati cha keta ñiviñi tañi, cha kati cha keta ndi'i ta'an ndi ti, vati si tacha keta viko maañi ndiyya tuiñi kuyaa, vati va keta si'o suto.

Su'a cha kicha'a cha naa *costumbreya* tichi ñuuyoya cha kati cha kini io maañi tuunyacho, chakan kuuchi. Soko, che'e ña kuni katichi vati ndi'i *costumbre* cha'nuya cha naachi nu Ñuu Okoya; kua'achi nivi ndito. Ui uni mara kuati ñuuya kicha'a ndikora chi *costumbre* cha'nuya. Nu kua'anga kivi tuigara *poeta*, ra *escritor*, ra *mastru* ra rai nditi xini va kee cha yaa ratra chi *costumbre* ñuuya.

Takan ni chakoo cha ta'anda tichi ñuu. Cha'anra tivaa, cha'anra kuu rai, ra chani'i, ñi ña'a, cha'an yaa *tambo*. Chi ñiiri isu va kuinu *tambo* chatiñu ratra, chi xiti yutu tika'a chiti, cha kuu tika'a chitiya, in tika'a tava tika'a chiti kuati cha io tichi ku'u an yu'u tañu'u chakoo yutuya tachi, taki ndaxi kee ndusuchi ta chi ñiiri isuya takiga kee ndusu *tambo* ratra. Chakunu'ni ta'an ndokori koo kaa. Chata ñii isuya chakunu'nichi. Tacha yani *tamboya* taki xaan kee ndusuchi ta chi tuyoo takiga kee yaa antiviya.

Ndi'ira kuu kani *tamboya* ve'e ratra chakukúmi ratrachi, vati tacha chakoo sundíki ñu'u ve'e *martomo* an tácha chakoo yaa chareu yani ta'an yaaya. Cha kuu yaa *tamboya* kua'a kuia iti chata ni tuichi, ñavi yaa cha tui cha vitiniya, cha'nu kee tui che'e ñuuyo, chakan kucha chakoo yaari kiti ku'u kuati chari kee nu ta'anda tichi ñuu, vati ndi'iri

kiti ku'uya iiri tari, tavari kunexu chiri isu kati tu'un, nakatio vati, io ta'an yaari kunexuya, yaa chitañi tañi chive kuati, tacha, kati tu'un ndi chive tave kuenda kiti ku'u io tichi ku'u chicha, chakan ndi'iri kiti ku'uya tari iiri tari ti, maañi cha'nu tu'a ta'anñi ka'an kuendari isu tay. Io inri isu cha ña va'a iniri, ri isuya, ka'nu xaanri ta keeri tichi ku'u, tacha kuni ratra tiinra chiri, nduñii ratra sava'ari ta ku'aya chinuri, keeri ta kua'an ndikori, chakan kucha kuuri tari kiti ku'u tay. Iiri tari nakatio.

Si'u ni ndatu'un chindi kuenda cha ta'anda tichi ñuuya, ku'aya cha'anda ratra io ta in ui xiko uchi kuia, cha ta'anda chi yaa *tambo*, vati chakooga che'e io ta in uchi kuia soko ñaviga chi yaa *tamboya* cha vitini naachi, kua'an tu'unya cha ñava ketagachi. Ra chani'i ra satiñu tichi ku'u, maara ñuu sava'a ituya, ra'ya tra va ka'anda. Ta in ta in *barri* tava ka'anda, ndi'i ñuu tisova'a, nde'ega yu'u chani ta'anda tichi ñuuya soko ña'niga yaa *tambo*, io ta in ui xiko uchi kuia cha nivi yaniga yaa *tamboya*, chakoo nditogachi soko ñaviga chi yaa, kicha'a cha chi'i *costumbreya* nakatio, nivi'aga kuugachi. Viti kiviya nivi chatuñi tañi ndiñi soko ña'niga cha ta'anda tichi ñuu.

Viko ve'e martomo Ñuu Oko

Xi'naga chakoo maa tu'unya vati tacha cha'añi tañi *paan* chi maara chani'iya tra viko ve'e *martomo*, tiso ratrachi xini tuxini ratra. Tuxini chatiñu maara ñuuya tra inga *tiempo* tava kuia chani kayu ñuu na'nu xaan tuxini chatiñura ñuu, chakan kucha chakuindi va'a *paanya* chata tuxini ratra. Ta ku'aya chakoso *paanya* chata tuxiniya ndava chava keta ratra ve'era. Kati tu'un vati tacha cha'añi tañi *mole* viko ve'e *martomo*, tiso ndiotuku ratra ya'aya xini tuxini ratra ti, ta ndi'ichi chinu nuu ratra, (kati sutu cha'nui vati ndava nda sa'ma ratra ndukini). Ña kuni kati che'e vati so'o kaara chani'iya tra ñavi takan, in ta'an maa ni chakoo maara ñuuya ndani *tiempu*, chachi ta'an kuñu ratra ti. Vati ndayuya iichi, si kuñuyo chachi ta'anchi kuchakan. *Costumbre* cha'nu cha tui maa kuu che'e. Kati sutu cha'nui vati si in tu'un kuu maachi ta kua'a kuia iti chata vachi che'e cha kee tuichi. Yoni va ka'an ndaa chi ta'an, vati iini chakoo maara chani'igan tra inga kivi. Yoni va kati ñava kati.

Xi'nagara kuu ra to'ogan tra ma máni rai chani'i kuu ratra, ku'a yuku cha'an ratra viko ve'e *martomo*. Chakunu'ni in *pañu* yu'a tixinda tichira ta chakuíta kaa ndiko yu'a tixindaya iti nuu ta iti chata ratra. Ma mani sa'ma tavi ta chakunda ndiko kiti ku'u tañu'u tavari ndiko tañu'uya anri kiti ku'u tichi ku'u ndi'i. *Pañu* yu'a tixinda nanichi ti. Ioni chakooñi tañi chira to'oya tra inga kivi, kati tu'un vati kuia chani ketara kuu *español*gan tra io ta'anra cha nde'era chira chani'iya tra.

Nu nde'e ratra che'e ku'aya suini maara *español*ya tra cha'ara chi uira *policía* chana kumi ratra chira to'oya tra viko ve'e *martomo*, vati si ra kumi tiñu ñuu kuu ratra. Ku'aya cha'anra kuu *policía*ya vati takan

yoni va tu'a xiinra chani'iya tra ti, ña'nira chini va kuu tu'a. Tacha indira kumi tiñu ñuuya tra ve'e *martomo*, ra *policíaya* tra va kumira yuve'e cha yoni va ki'vi. Viti kiviya nivi iora to'o Ñuu Okoya, nivi iora kuu *kale* ñuu ra kuu tundeini chira to'o tra. Chito va'a va'a ndi vatira kuu *kale* ñuuya *tiempu* cha ketara *españolya* tra tiso tiñu chira *kale* ñuuya tra chana kuu ratra tiñu. Soko, ra chani'i ra kuu ra to'o ñuuyoa kua'a kuia iti chata vachi ra'ya tra kati tu'un, ra kumi tiñu ñuu, ra chito ndi'i kuia cha kuu nu ñu'u ñuu ñiviya, ra kati tu'un chindi yoso kua'an kivi, ra kati tu'un yoso va koo ndi nu ñu'u ñuu ñiviya, cha naña kandaa xaandi tichi xa'va, ndi'i che'e kati tu'un ratra chindi.

Viko ve'e *martomoya* va ka'an ratra in tunda'vi. Ndusu tunda'vi kati maa ratrachi. I'a cha'a ratra nti'avintioo chira *Ntioo* kunda nuugañi tañi su'aga kivi siki ñu'u ñuu ñiviya, vati ra *kale* ñuu kura si'i kura sutu nu ndaara kumi tiñu ra ve'e tiñu nu ñuu nu ve'e cha naku'a cha'ara ndi'i xiku ndi'i *costumbre* ndi'i viko ni tui nu ñuuyo nu ve'eyo. Viko ve'e *martomoya* kuu nu nataka ndi'i ñuu, ñi kuu tata cha'nu. Vikoya ni ketachi chira *español tiempu* chani keta ratra soko viti viko ve'e *martomoya costumbre* ñi ñuu cha kuuchi, ta va'a su'a ni kicha'a sava'añi tañi viko chito'oyo.

Viko ve'e *martomoya* ku'a chava katiu kicha'achi: kivi xi'na kuia kuuchi kivi ki'in kuenda ñi cha'nu. Kivi chaki'in kuendañi cha'nu, una ñivi kuuñi, ña'a ta rai, vati si ñi'ya tañi va kuinda chira *martomo* nu viko. Ra *martomo* taña *martomo* cha'a kuendañi tañi ndi'i kuia nda'a tiñu, tava ve tivi (nu chakuinda yachi nduta), nda'a tiñu va kuatiñuñi tañi nu viko, kiviya ti'o ta'an ya'a kuenda *mole*. In maaña ma'a cha'nuya, va sakutiña chi chito'yo, ve va koo viko, chiti xi'nave tasa chakoo vikove, soko in maaña ma'a cha'nu cha ña'niga ii va sava'a tiñuya, nakatio, inña ma'a chani chi'i ii an inñi nda'vi cha ña'niga rai chiñi. Viti kiviya nataka ndi'i ñi cha'nu cha kuenda viko.

Inga kiviya kuuchi kivi cha kuinda tia'ava. Ku'a cha kati sivichi, kivi cha chinu tia'ava. Ndi'ira kuu rai, ñivi ratra, ra yuve'e ndi'i, tava ku'unra in yoo cha ñata koo vikoya ta cha ka'anda ratra yutu chi nda'a tika'a chava kuinda tia'ava, in nuva sati'o ñi ña'a. Ta inga nuva kundara kuu rai.

Cha kuu uni kiviya kuuchi kivi chakoto ña'a. Masi kati maachi cha ñi ña'a kuuñi, ñi cha'an kiviya, ñavi ñi ña'aniya tañi va ku'un, cha'an

ta'anra kuu rai chakoto ña'a ratra. Ma maa viko chakuu che'e. Io yaa sii, kani'i ratrari sundiki ñu'u ndani cha chakuinda tia'ava. Nakatio, vatira chani'i kura kani'i chiri ve'eñi ñivi soko chiri tari.

Cha kuu kumi kiviya kuuchi kivi cha'an *presente*. I'a kuu viko ka'nu. I'a cha indi yaa chita cha'a chi *mosika*, nakatio, yaa tivi *mosika*, yani yaa *tambo* ta chita cha'ari sundiki, ta kiviya ketara *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora vati kiviya cha'an *presente* nda veñu'u. Cha ka'an ratra *Presenteya* kuuchi xu'un lu'u cha cha'añi chira sutu cha kee *misa* inga kivi, ndukutuchi chi ita ta ti'iñi tañichi tichi in ko'o, nakatio, vati xu'un indi tichi ko'oya ta cha'an ita sikichi.

Ora ketara kumi tiñu ñuu nu viko ve'e *martomo*, ra *kale* ñuuya va tava tiñura chira tatu vati na kukatira vati cha vachi ra to'o. Va ketara kumi tiñuya, ki'in kuendara nde'e tiñuya chi ratra yuve'e. Ndaa *kuete*, ka'ndi ñu'u ka'ndi (in kaa chitu chi ñu'u ka'ndi), kicha'a tivi *mosika*, yani *tambo* ta nda tichi ve'e nu ndaa chito'yo, kuu yaa sakuakura mesu, yaa sii ka'an maañi tañichi.

Cha kuu u'u kiviya kuuchi kivi kee *misa*. Kivi nduka'nu *misa*, kiviya cha'an chito'oyo veñu'u kaa ucha cha na'a. Cha'an yaa sii. Tatu viko ña yaa si'i *rusari* chakoo an vikora *santiagu apóstol*, iochi cha ku'un nini xaan yaa chareu *misaya*.

Kivi ndi'i vikoya nanichi: kivi ndoo tako'o. I'a va ndi'i viko *martomo*, ndoo tako'o ta cha'a kuendañi cha'nuchi chira xuve'e ta cha'a ratra nti'avintioo chiñi ni nde'e tiñuya, ñi kuu ñivi, rani kuta'an, ñi yuve'e, ta ndi'iga cha kuati su'a ka'anga maa ratra. Chakoo yaa sii ndui ndava va kuaa. Chakoo ndayu chakoo ndixi chi ndi'iñi. Chakoo tunda'vi ta cha'a ratra ti'avintioo chiñi ni chakuindi. Ku'aya nduta viko Ñuu Oko.

Ndiu'u ñivi ñuu tu satu'undi chi ta'andi in kivi an una kivi chava koo viko chakundaa ndi chi ta'andi kuu che'e ti, ndava'ani ka'andi chi ta'andi kuche'e, vati katiñi tañi vati si ña indaniyo nu ñu'u ñuu ñiviya cha io kuiaa ioyo ta kuu saxiniyo ñaa kucha va sava'ayo. In yoo cha koo viko tava satu'unyo chi ñiviyo chi ta'anyo, ra *martomo* cha ka'an va'ara chi inñi ñuu chana kakañi tiñura. Ra tuun ñavi ku'aya ndaku ratra, ra'ya tra tu'ara satu'un suini kivi cha cha ioni viko an in kivi ta ingani kivi tacha ioni viko ta maa ndiu'u ñuu ñavi ku'aya iondi.

Tacha satu'un tiñu chiñi io ku'a ka'anñi chi ta'anñi. Ñi xuve'e kuñi ki'in kuenda tiñuya, vati io ku'a va ki'in kuendañi chiñi chika tiñuya. Io ku'a ki'in kuendañi chi ta'anñi nakatio. Ñi chika tiñuya ndisoñi in tika ta kuni katichi vati tiñu chikañi tañi ku che'e (chio satiñi chisoñi tikaya). Takan tu'añi satu'un.

Xi'naga ñi kuu ña'aya tichi ñuu chikañi satu'unñi, tañi nda'vi samaniñi ñaa tikuaagan ñaa ndayugan chiñi tañi. Ta ku'aya ni kicha'a *costumbreya* chi tika tichi xe'eñi. Tacha ketañi ña'aya ve'eñi xuve'eya cha satu'unñi io ku'a va ka'anñi chi ta'anñi, inni ku'a va ka'anñi chi tu'unya. Ta tacha ndaayo chi se'eyo ta ketañi chika tiñuya, ndi'ive kuati ra kuu rai tava kee ratra ta kunda ratra inga chio. Maaniñi xuve'eya va ki'in kuenda tiñu, ndui maaniñi. *Ora* keeñi chika tiñuya tava ku'unñi *oraya* tasa va kati tu'un tiñu chira kuu ii chira kuu se'e. Che'e kuu *costumbre* ñivi ñuu *costumbre* cha'nu cha kee tui maa.

Tacha va satu'un tiñu chi ñivira *martomo*, ma mara tava ku'unra chi tiñuya nda ve'eñi, vati saka'nura chi ñivira ku che'e. Ra *martomoya* ña tu'ara va kuinda viko, inra chani'i kura va kuinda, ra chani'i tu'a nde'e tiñu nu viko, vati ra'ya tra kura chito, ra nivi chito ku'a io maañi ñuu, ra chito vi'iga kuenda *costumbreya*. Takan vati nduku tiñu chi una ta'anra chani'i ra tu'a nde'e tiñu nu viko vati va kuinda ratra chira *martomo*.

Nu kicha'a vikoya ra *martomo* kura va tiso su'a xu'un, soko va ni'in ndikorachi chi xu'un cha'añi ñivi. I'a io tu'un tindee ta'o chi ta'o, tu'un tindeeyo chi ñiviyo. Maa ndi'u ñuu ña tu'a ndi kunda'vi kuni, tu'a xaan ndi tindee chi ta'an ndi, kuiti xaan io ndi chi ñivi ndi.

Tacha chi'in in ñivi, tacha io viko ñachanu, tacha io viko *martomo*, kuiti io ndi chi ta'an ndi. Tacha saka'nuñi in viko satu'unñi chi ñuu, soko tacha kaa in ndii ña nini satu'unyo chi ta'o, vati tuku tundo'o kuuchi, chiton ndi vati cha u'i io ta nini vati va kuta'an ndi chi ta'an ndi. Masi cha ya'a kivi cha chachi'ira ndi'ya, soko nini kuka'anyo chi ta'o. Una kivi cha chi'i ñiviyo tava kaka tiñu ku'a cha iochi tichi ñuu. Ku'a cha kuu *costumbre* maañi ñuuya.

Ku'a cha ndatu'in cha kuenda viko, ñasi'ira *martomo* kuña va tiin xu'un kuendañi ña'a ta xu'un cha cha'ara kuu rai maara *martomo* kura va tiin xuunya. Maañi ñivi tindeeñi chi su'a xu'un, ta ni'in ndikoñi *paa*. Ta tu ndisoñi inga cha ndisoñi cha'a kuenda ñichi tara *martomo*

va ku'a ndikora *paa*. Ku'a xu'un cha'ayo ku'aya ni'i ndikoyo *paa*. Ñi chani'i nde'e tiñuya ñi'ya kuñi cha'a *paa* chi ñivi. Tacha kuuchi viko ve'e *martomo paa* cha'añi, tatu ñachanu va koo cha'añi *paa* chi si'va. Tindeeyo ta tindee tu maañi chiyo nakatio.

Takan vati tacha ketara *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora saka'ndi tiñu ñu'u ka'ndi, in kaa cha indi ñu'u ka'ndi ta sikigan ti'i ratra ñu'u kua'a takan ni'i nduni'ichi ta ka'ndichi ku'a cha ka'ndi in cha xaan. Che'e kuni kati vati cha keta ra to'o, (ku'a yuku kaketa ratra). Ra chani'i kuu xini vikoya katiin nda'a ta'anra chi maara to'oya tra ta saya'ara chi ratra nda tichi ve'e.

Chi *permisu* chira *kale* ñuu, ra nde'e tiñuya va naki'inra *bastu*, tisorachi in chio ta *oraya* kana tiñu chira *martomoya* chana ya'ara tichi ve'e nu ndaara *kale*. Ki'vira *martomo* ta ndi'i maara kumi tiñuya chakoto ña'a ta'an ratra.

Ra *martomoya* cha'ara ti'avintioo chi ratra ta kee ndikora iti chata –te cha ñavi ve'era indara–, ra chani'i nde'e tiñu ra'ya kura va kuison ndixi (ui uni *litru* ndixi) cha'a kuendara chi ra to'oya, ticha chita cha'a ratra. Kanda yaa sii. Io in maa yaagan cha nanichi yaa ra to'o, maara to'oya tra yaa xaan ratra chi yaaya.

Nu ndi'i tusii iniya ki'vi ndiotuku maara nde'e tiñuya ta nduku tu'unra an chava kachi ra *kale* chira to'ora. Ndaka nuu tiñu chi uira chava'a vati na tindeera chi ko'o. Keera chani'iya chi uira va tindeeya ta chanaa ratra ko'o nu ndaara *kale*. Ndi'i ratra chachi nu ñu'u yoni chakunda nu tayu. Inda in chito nu ndaa ratra soko yoni chachi i'a. ndi'i ratra chachi ku'aya. Ku'a cha chakoochi xi'naga ku'aya kuuchi viti. Ñi nde'e tiñuya chisoñi in tivi nuva kuinda yachi nduta. Chachi ta'anra mesu, ticha va kachira to'oya tra.

Ndi'i chachi ratra tava kani'i ndiko tiñu ndi'i ko'o ta ya'a ndiotuku ndixi. Ra *kale* va kuika ui uniñi ña'a ñi kuu kata cha'a. Ki'vi ñi'ya tañi ta kicha'a yaa, kicha'a yaa sii. Chita cha'añi tañi.

Nu ndi'i yaaya cha'an ndikora *kaleya* ndi'ira chira to'ora. Viti kiviya kuu *presente* vati kiviya ui cha'a cha'an *kale* nda ve'e *martomo*, cha na'a chi cha chaini. Kee ratra ta kua'an ndikora soko cha kati ratra ñaa *ora va* keta ndiko ratra cha cha iniya, vati va ku'un xu'un nda veñu'u.

Cha cha iniya keta ndiotuku ratra ku'a cha keta ratra cha na'aya, soko viti ña'niga ndayu, ma mani ndixi va koo. Chana kuu kanda tusiini, ndaka ndiotuku ratra chiñi ña'a ñi tu'a chita cha'aya. Nu ndi'i chita cha'a ratra, ki'viñi *martomoya* chi ñiviñi ndi'iñi chiñi yuve'eñi nakatio vati va koo tunda'vi. Ñava kuu ki'ivira tivaagan tra, ma mani ñivi chani'i va kuindi, vati kati tu'un vatira tivaagan tra ñáta koto va'a ratra nivi lu'u xaan ratra ti, keta kivi va kuu va ki'vi ta'an ratra.

Ñi ña'aya tañi va sakaañi yui ma'ñu ve'e i'a va kundañi chani'i vi'igan tara ku raiya tra va kuiko ratra chi tayura kandaa cha'a ve'e, nda xini chakunda *kale* ndi'ira chira to'ora. Ra chani'i nde'e tiñuya tisora *bastura kaleya* nu ndaa maara kumi tiñuya ta kuni katichi vatira *kale* ñuuya kuura si'i kuura sutu ti.

Io uira ku yu'u *kale* ra chani'i vi'iga ra chito va'a va'a *costumbre* ñuu. Inra kura va ka'an tunda'vi, tunda'vi vachiyo ndatu'unyo ku che'e, nini xaanchi vati i'a kati tu'un ratra chindi ku'a cha kuu ndi ñivi ñuu, chata'an xaan ini ndi ndusu tunda'viya.

Ra chani'i kuu yu'u *kaleya* cha'ara ti'avintioo tava sokora chi ndi'iñi ndaa ta kicha'a katiñi ti'avintioo chira chani'iya, ti'avintioo katiñi ta chani nuu xiniñi. Taxi taxi kuu, ñava tuñuñi tava kani nuu xiniñi, kuni katichi vati saka'nuñi tañi chira to'oya tra.

Ndi'i tunda'viya ta kicha'a kuu yaa sii, tara nde'e tiñuya ka'an diotukura inga cha'a ndusu tunda'viya, ku'a ka'an ingara ku'aya ka'an ndiotuku ra'ya, cha'ara ti'avintioo chira *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora vati kéta ratra viko *martomo*. Ta in *ora* yoso sava va nduna'a tunda'viya.

Kicha'a kati ratra vati si chava ku'un xu'un *presente*. Ketara to'oya chi xu'un nda ve ñu'uya, ra sutu tachira chiña ña'a tindee chira chana kuki'in kuendaña xu'un *presenteya*, tiva'a ña ña'ayachi ta sachaña ita chi ndi'ira to'o tra. Chi maa ndiu'u ñuu kua'a kuni kati che'e, ku'aya nde'en ndichi ta saka'nu ndi xu'unya.

Ra to'oya tra, ra tata *kale*, ra *martomo* cha'an chi xu'un nda veñu'un, chi yaa *mosika*. Io cha'a cha'an ta'an yaa chita cha'a ta sundiki ñu'u chi xu'un *presente*.

Tacha ndi'i viko, nakatio, kivi ndoo tako'o, chakunda maara chani'iya tra chi ñivira tichi tia'ava, chi yaa sii ta ka'vi xu'un chani cha'a ñuu. Ni'i ka'an ratra takan na koto ndi'i ñivi, kuenda xu'un cha

ni ni'ira *martomoya*. Kee kuenta kuenda *paa* kuenda kiti ku'u kuati ni chi'i cha kuu ndayu kuenda ndixi ndi'i.

Ta'anda ndi'i *kuenta* ta su'aga xu'un lu'uya ndoochi chi maara *martomo*, kuenda kuati su'agaya cha sanaa maara cha kuenda vikoya. Ndi'i ñivi ñuu chitochi. Chakan kucha taki vati ndi'i ñivi chito xu'un keta, xu'un cha cha'a ñuu, ndi'ini tañi chitochi.

Ra chani'i nde'e tiñuya ra kuu xini nu vikoya cha'ara ti'avintioo chi ndi'ini ni kuta'an. Ku'a ta'an maaya iochi, vati *costumbre* ñuu kuuchi. Ingara va ka'an ta'an, –ra kuu ñivira *martomoya*– cha'ara ti'avintioo vati kichi ñivi viko. Ku'aya ndi'i viko ve'e *martomo*.

Ta in cha'un viko *martomo* saka'nu ratra. Ra *Santiago Apóstol* kura sutu ñuu, soko, ñavi vikoya kuu viko ka'nu, vati viko cha kuu viko ka'nuya kuu kuenda ña Si'o Yaa Si'i *Rusari*. Viko ka'nuga ku che'e, nda chakan vati uni ku'a saka'anũñi tañi *martomoya*. In cha tiyoo *febrero*, viko ña *candelaria*, Inga u'u ndaa *octubre*, viko maa Si'o Yaa Si'i *Rusari* tacha kuu uniya tichi yoo *diciembre* viko kaku *niñu*.

Chakan kucha uni viko nduka'nu. Ra chani'i, ra kuu ra to'o, ra cha saka'nu ui uni viko *martomo* kuati, rakan kura va saka'nu chi Si'o Yaa Si'i *Rusari*. *Ora* cha saka'nu ratra chiña chito'oyoya, kuni katichi vatira to'o chakuura, rai chani'i, vati chani saka'nu ratra viko ka'nu.

Inni ku'a nduka'nu ndi'i viko *martomo*, sama ndaanichi. Nakatio vati io cha kuati ta io cha na'nu, io *martomo* kuatiga ta ñaviga ndi'igachi, ta ve'eñi kumiñi ve chito'oyo kuatiya, chika ndo'ove tave ve'e ta ve'e. Iove chaani cha kee tuive, soko, iove cha io kuia chikave, ndani *tiempu*, tava Si'o Yaa Si'i *Rusari*, cha cha io kuia chikave tichi ñuu. Kati tu'un vati xi'naga cha ki'in ratra savi chiña chito'oyoya, chata ratra chaku nu'niña. Ku'aya cha'an ratra yu'u tañu'u cha ki'in ratra chira savi.

Kati tu'un ratra yoo va kuu *martomo* chaa *ora* ndi' i tunda'vi, nduku tu'un ratra yoo kuni kuu *martomo*, ta tu iora sandaa nda'a ta katira vati *martomo* kunira kuura ndi'i ratra va kati an kuu anña kuu, tu ñivi ñuu kuura ta tu chitora *costumbre* ñuu. *Martomoñi* ñuu ña iochi cha ku'a ratrachi chira tuun ti, kati tu'un vati in cha'a in maara to'ogan cha'ara in *martomo* chi inra tuun, kicha'a cha'ara tuunya vikoya chi tuun ta'anra. Kundee ni ni'i ndiko ratrachi ta chakan viti chi kuenda

chika ratra. Soko viti *tiempuya* taira kuu tuungan cha saka'anu ta'an viko ñuu vati yaa ratra chira ñuu.

Tacha yoni kuni *martomoya* tachi, –ve *martomo* kuatiya nakatio, vati ma mani cha na'nu ndakañi–, ra to'oya tra cha'a ratra tundeini chira ñuuya tra takan na kuu ratra *martomo*. Kati ratra: “tu *karga* tu cha vee ni kuuchi, nuuchi chata in to'o ta ndaa chi chata inga cha'nu”, takan ka'an ratra tu'un takiya.

Chi vikoya tindee ñuu chiñi kuu *martomo*. Maara *martomoya* va tiso su'a xu'un *ora* va kicha'a viko, soko va ketandikochi chi chava ku'a ñuu. Tu'un tindee ta'an kuu che'e chi vikoya, chakan kucha nandukuñi tañi viko ka'nuga tákan kua'aga va tindeeñi tañi chiñi, vati si tu'un tindee ta'anñi kuu che'e, ku'aya cha'a ratra tundeini chira ñuu, vati ñava nakoo matu'un xini maa ratra chi ta'anra, va tindee ta'an ratra, ku'aya ni'i tuni iniyo tu'unya, va saka'nu ratra vikoya vati viko *Ntíoo* kuuchi ta ku'aya tiin ingara tiñu kuenda *martomoya*.

Yaa chareu

Ku'a cha ndatu'in chindo nuni kicha'a *historiaya*, vati ra kuu yaa chareuya nivi ndukuñi tañi chira, tacha chakoo viko *martomo*, viko ra *Santiago* ta viko si'o yaa si'i *Rusari* cha saka'anuñi tañi tichi yoo *Octubre*, i'a tu'a ra chareuya tra chita cha'a inga *tiempu*. Maara *Kale* ñuu sata sa'ma ra'ya tra ta chakan kucha kuenda ra *Kaleya* io yaaya.

Inga cha io kuenda ra *Kale*, nuu tojo ra tojo ndiotuku, vati si i'a chakuindi va'a che'e. Io inga yaa chaña ta'anchi kuenda ra *Kale* ñuu cha kuu yaa *mascarita*, yaa iki yu'u, yaa xini tumi, inga ndiotukuchi cha nani *macho mula* chaña iochi kuenda ra *Kale* ñuu.

Yaa tojo

Kua'a yaa chakoo inga *tiempu*, soko viti sanda che'enia io ndito, nivi ndito yaa ra tojo ñii ta nivi ndito yaa ra tojo ñu ka'nuya tra. Ta tu yoni kuni kutu'achi va keta kivi chava naa ta'anchi ku'a chani naa yaa ra tojo *maroma* chani chakoo inga *tiempu* chi maañi ñuu. Ta in ta in kuia tava kata cha'a ratra ve'e *kuarte*, xi'naga in yoo nduna'a ratra chita cha'ara, soko viti una kivini va kata cha'a ratra nu ya'vi, una kivi cha ñata ki'vi su'um tava kata cha'a ratra ve'e *kuarte* ta nda kiui ndiaa tasa va tuichi cha kuuchi kiuni ñua. Ra *Kale* ndi'ira chira to'ora va ki'in kuenda ratra chira tojo *ora* va keta ratra ve'e *kuarte*.

Xi'na kui ra tojo ñuka'nu keta ta in kaa uni cha cha ini, tasa va keta ra tojo ñii ta in kaa kumi cha cha ini. Va kuinda in *mesa* nuva kunda ra to'o ta cha kumi va'ani ratra ndixi chava ko'o ra tojoya.

Ora va keta ra tojo tava tiin nda'a ta'an ratra chira to'o, tara tojo *mayoo* ndisora in *mono* lu'u sana'ara chi ñivi ta ndi'i sana'ara chive chiñi ñivi tasa va tisora chive nu *mesa* nu ndaara *Kale* chira to'ora, vati va ndatu'un *mono* lu'uya chi ratra ti. Ra tojoya tra ndisora in tutu chava kunda chi *maquina*, tutuya ka'anchi kuenda ñuu chanu kee ratra, chanu kuu ñuu *San Juan Icaquisla* ta vachira vati ni kee tiñu chi ratra ñuura ta *ora* va kuiko koo ndikora, ra kumi tiñu Ñuu Okoya iochi chava ku'a kuendara inga tutu nuva katichi vati va'a ni kee tiñu ni kichi ratra ti, vei si ndi'i *tiempu* cha vachira chikara, kua'a xaan tundo'o ni ya'a ratra ti. Chakan kucha ndaka ratra tutuya.

Viko tojo

Oko kumi rai ni kuu ratra *tiempu* cha'nu, in yoo nduna'a ratra cha chita cha'ara. Ui uni yaa chakoo, ta uichi nivi ndito. In in kuia ta chita cha'a ratra nda kiui ndiaa, kiui ndiaaya ta tui kiuni ñua. Ra ñava kuni kata cha'a ve'e kaa chakuindira, nini vati va kata cha'ara tojoya tra. Ndi'ira to'o, chira kumi tiñu ñuu, ki'in kuendara chira ve'e *kuarte*.

Ra tojoya ma mani ndava'ani ka'an ratra, i'a nuna tu'un cha ka'an maañi cha kuu ndava'ani: kicha'a chakunumi ndaa ratra chiñi ña'a, kicha'a tiin ratra chiñi, ra kuu raiya xuu ratra tiinra.

Xi'na kuii *domingu*, va ketara tava tiin nda'a ta'an ratra chira to'o ta ki'in kuenda tiñu chira. Keta ta'an ña *María Candelaria* añña *María teresa*, in maara ñuuya kura chakundíchi ta kuura tojo si'i ñasi'ira tojo *mayoo* cha kuu si'ira tojo kuatiya, nda chata ndooña chira mesu. Keta ratra ta tiin nda'a ta'an ratra chira *kale* ñuu.

Ra kuu tojo *mayooya*, inra chani'iga kuu ra'ya iiña *María candelaria*. Ndi'iga rakan tra se'eñi tañi kuu ratra ti, ta io ta'an inga se'e lu'uñi (inve *mono* lu'u) tichi tutu isúku ve'a ta sana'ara chive chira to'o chi ndi'i ñuu. Cha kuu *domingu* ndiaaya, sana'ara chive chi ñuu ta *ora* va káta cha'ara tiso nuura chive nu *mesa* ra *kale* ñuu.

Kivi kiui ndiaaya, sakua'a tíñu in tutu cha naa ratra ta chinu va'a che'e chi *máquina*. I'a ndatu'un ratra *historiara*: vati chi tundoo keta ratra ti, vachira ñuu *san juan Icaquisla* ta vachi ratra taso'ora chi in maara kumi tiñuya, ta *ora* va kuiko koo ndiko ratra maara kumi tiñu Ñuu Okoya va ku'ara in tutu nu katichi vati va'a ketara ñuuya vati nuni chika iti ratra kua'a xaan tundo'o ni ya'a ratra. Nu tutuya kati tu'un

ndiotukuchi kivi va ke'ni su'um ñuu. Keta ratra chi iki sundiki xita keñu'u ratrachi nu'nichi chi in yo'ora kuu *mayooya* ta xita keñu'ura ikiya. Keta ratra ve'e *kuarteya* ta chu'ni va'a ratra xini sundikiya cha'a in yutu vati, chakunu'ni va'achi, ndi'i tava tiin nda'a ta'an ratra chira *kale*.

Viu va keta ra tojoya kiui ndiaaya nu ndaara *kale* ñuu, *cortesía* ratra kuche'e, vati kuuchi kiui ndiaa katiñi tañi, kuni katichi kivi yaa. Kiviya cha io tusii ini. Kiviya ndi'i yaa. Viti io ta'an tukueaini ta vati chani sachá nda ki *domingu* Ita Kutu an Ita Tojo, ita ii maara tojoya ku che'e cha taki vixi cha'anchi ta chita xikochi ndi'i ve'e *kuarteya*, kuni katichi ita maara tojoya nakatio, vati si ita ii kuuchi chi ndi'i ratra chi ndi'i ñivi ñuu.

Kicha'a sakuaku tra in yaa cha nda'vi xaan kuuchi ndi'i ratra kicha'a nda'yu chaa, chaku'un ini ratra chira chani chi'i, kicha'a sachá yuti ndixi chira *mayooya* ñavi chava ko'ora chava saku iira chiñi ñivi, sakutira chi ndi'iñi tañi: chi rai, chi ña'a, chira chi'li kuati ta kicha'a nda'yu chaa ra'ya tra cha ki'vi ndixi nuu ratra. Sakuti ta'anra chi maara tojo ta'anra chi ndi'i maara to'oya tra, kuni katichi vati ku ii ratra ti, vati si cha ke'ni viko su'um.

Chita cha'a ratra ndáva nda kaa ucha cha chakuaa, vati *ora* va keta cha kaa uchaya kicha'a cha, tivi su'um ratra nda siki veñu'u cha'nu, kicha'a tivi su'um ratra ti, kicha'a yani ta'an kaa su'um, cha ii kiviya ku che'e, kicha'a yaa kuuchi kumani ka'an ndeenichi, chakundasi sukuyo ndakuchi vati nda'vi xaan kicha'a kuuchi, ndi'i ratra va nataka ma'ñu nu ya'viya, chakunumindaa ratra chi ta'anra ta kicha'a nda'yura tojoya tra, chaku'un ini ratra chira chani'i chakoo inga kivi, rani chita cha'a ta'an nakatio, chakunumindaa ratra chi ta'an ratra vati ña chitora tuva koo nditoga ratra ingaga kuia vati kata cha'a ratra. Kicha'a in yaa, nanichi, Yaa Su'um, ndi'i ratra kicha'a chita cha'a, chita cha'a ratra ndava va kuua, ku'aya va ndi'i viko tojoya nda Ñuu Oko.

Viarni inya va kee chito'oyo *ora* satan ta chakuaa, ra *kale* ñuu ndi'ira chira to'ora, ra *martomo* ñuu ta *martomo* tuun cha'an chi sutu vati va ndatu'un ratra kuenda viko su'um ñuu.

Viko su'um

Ra kumi tiñu ñuu, ndi'ira chira to'ora, ra *martomo* ñi siin kuenda yaa nda'va va kunde'e ñi tañi chira sutu kuenda viko su'um, va kunda tu'un ratra chira. Ra sutuya kura va tiso va'a tutu kuenda viko ka'nuya; va nda tu'un ratra kuenda tiñu viko su'um, ku'a chava kicha'achi. Ta cha kuu *viarni* in, ra kuu *martomo* chira tata *Chú*, ra *martomo* kuenda *San Nicolaa Tolentinu*, ra kuu chi *Cristu*, ra kuu chi *Santa Cruu* ndi'i ra'ya tra va nataka. Ra siin kura ta'anchi cha kuenda yaa nda'va, chi si'o yaa si'i *Nduloo* ta chi si'o ya si'i *Maria*, ndi'i ra'ya tra va tava chi chito'oyoya tachi yuku chakuaa ta yuku *ora* satan.

Io *costumbre* maara ra ñuuya vati va koo ra va kuu yu ve ñu'u, una ta'an rai ku ra'ya tra, vati cha ku'a cha kicha'a viko su'umya ra tata *Kale* va kanara chi ratra, vati va kani ratra kaa *misa*, kuenda yuku chakua cha kee kaa una ta kuenda yuku *ora* satan cha kee ta in kaa uni cha satan vati ku'aya io *costumbre* cha kee yuku.

Xitu chava kuinu ramu sábado

Ra *Kale* kuura va tachi vati va ku ka'anda tiñu xitu chava kuinu *ramo*, ndi'i ra to'o va ndukuiti *corredoo* ve ñu'u vati si kiviya va kuinu *ramo* chava sacha *Domingu*. Ra sutu saku iichi nda ve ñu'u *Santa Cruu*, tasa va kicha'a sacha ratrachi chi ñivi, ndi'i va sacha che'e tasa va kee yuku tava ku'unchi nda ve ñu'u ka'nu.

Ra sutu chira *Kale* va kuiso siin ratra in in *ramo* ka'nu, xiin chito'yo va kichi ratra chi yuku, keta ratra ve ñu'u tava ki'vi yuku veñu'uya. Kicha'a saka'nu ra sutu *misa*, va keera *Kale* iti chata vati ioga tiñu va ndatu'unra chira to'ora.

Kiui ka'nu

Ku'a chava kicha'a viko ta nda va ndi'ichi va kunda naa ra to'o chi *Kalera*, ñava sañanda'a ratra chira cha kuu viti kivi ka'nuya. Kiviya kicha'a chinu chito nda ve ñu'u *Santa Cruu* vati ikan va nda'va Sutu Maniyo, ra yaa nda'va. Maara *Kale* ñuu kura va tachi va ku ka'nda tiñu ndi'i yutu va kuatiñu ratra i'a, nu va kuinu chito chito'yoya. Ndi'i ra io *anima* va ku ka'anda yutu chava kuinu chito, ta in una an in uchi ta'an ratra va nataka, tava ku'un. Kiviya kicha'a chinu chito.

Kiuni ka'nu

Viti kiviya va nataka ra *Kale* ndi'ira chira to'ora, ta in kaa uni cha satan tava ndukuiti ratra nu kuuchi *hotel Carmona* vati va keta ra ñukaa chira ñunducha. Kaa kumi cha satan keta ratra chi *Cristura*. Soko io *costumbre* vati in yoo cha ñata keta viko su'umya tava satu'un ra ñuu okoya chira ñukaa chira ñunducha.

Ora chava ki'in kuenda tiñu chira *Cristu*, ra kuu yu'u *Kale* ñuu oko, va ka'an ra in ndusu tunda'vi, tava samani ratra in in *litru* yuti ndixi chi nda'a inu chi in in ñuu, ku'a chava keta cha kuuchi ndi'i ratra, ra nda'a ñuuya tra va ku'ara ti'avintioo tava nata'an *Cristu* yuku ta ku'aya va keta ratra nda ve ñu'u ka'nu. Va kee ra *Cristu* yuku chakua ta yuku *ora* satan ndava chava ndi'i viko. Va ndoo ratra ve ñu'uya nda *Domingu* nuna nu naa kati maañi cha'nu. I'a va kati tu'in ña kua ka'an ratra tunda'vi tacha keta *Cristu* cha kivi kiuniya:

Ku ka'anu xaa ini mau tata *mandón Kale* Ñuu Oko, sava takan ni kuu maando tata *suplentes* maando tata *regidores*, ndi'i taka tuku maa ndo kumi tiñu ñuu Ñukaan chi ñuu Ñunducha, ka'in chi ndi'in ndo ku'a natakayo i'a, kuia ta kuia frente *hotel Carmona*, ndi'i taka tuku maando tata *mandones* Ñuu Oko, va ku ka'anu xaan inindo vati va kuantu nuu ndochi vati va tiso va'ayo tiñu lu'uya *como tradición uso* ta *costumbre* ni tui inga kivi inga nikandi ta ni iinyo ña chito yoso kicha'achi.

Chito'oyo *ntioo* na kuta'an chi maun tata *mandón Alcalde*, sava takan ni kuu maando tata *suplentes* maando tata *regidores*, maando tata *mandones* kumi tiñu ñuu Ñukaan ta ñuu Ñunducha ka'in chi ndi'i ndo ku'a natakayo i'a frente *hotel Carmona*.

Viti kivi uni ndaa yoo *Abril 20*, kuia *2011* ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi *Santa Cruz* ni kuuchi, soko ñaa cha va'a ni tiin ni chiso *Angel de la Guardayo* chiyo nuni chikachi *ora* ñuu *ora* ñuma'nayo ta ña ña'ni tundo'o ña ña'ni cha u'i ni kuta'an chi ikiyo chi kuñuyo, ta ndoto vii ndoto va'ayo ta kichi nakoto ta'an yu'u nuu tuku chi maayo i'a frente *hotel Carmona*.

Soko ndichachi ndaa chi ta kuitichi inga kivi inga nikandi ni ndio'o ta ni ndiu'u ña kuyo ta *ntioo* vati kotoyo ta io va'ayo tava keta kiviya, soko maara *ntioo* sakaa ñuñivi chi'inyo ta ketayo, nde'eyo inga *kuaresma*, keta *oraya* cha nde'e ta'anyo chi'inyo i'a frente *hotel Carmonaya*, kusiiini maandi ta maando, soko ndichachi ndaachi ta kuitichi keta *ora* chava nata'an *Santo Cristoyo* ta kua tiñu'uyo va saka'anuyo iti tuu iti ndichi vati ku'aya kuni maa sutuyo ra *ntioo*.

Soko, ndichachi ta ndaachi ta kutitichi ;mai ni kui rai ñu'u ñuñiviya! sava ta ku'an ndi'i kuii tuku maando indando, masi na ka'anyu kakachi *ora*, kaka chi, ku'a in tu'unni, ndatu, ta'vi, *gracia*, ta *misericordia* ña ña'ni kumiyu vati ku'e chindo ta ku'unchi ta kuisochi chindo chi suto ra *ntioo* nu kua'an kuundo chi kivindo chi nikandindo, iniga maando va ndaka ka'nundo ndatuya, ta'viya, *gracia* ta *misericordiaya* chi *señor Santiagu Apóstol*, vati maara kura kuu *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo.

Sava takan ni kuu *Santa Cruz*, yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestru Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nanichi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu sutuyo *Santísima Trinidad*, sava takan ni kuu *San Antonio de Padua*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Bautista*, sava takan ni kuu *San Pedro Apóstol*, sava takan ni kuu *señor Jesús Nazareno Maestro*, sava takan ni kuu *San Nicolas Tolentino*, *confesor*, chito'o maniyo, ñu'uya *ntioo*, sava takan ni kuu *Santa Cruz* yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestro Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nanichi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu *Santo Cristo*, ra *mesías*, sava takan ni kuu si'iyoyaa si'i *Virgen del Rosario*, sava takan ni kuu ndi'i kuii *santu* ta *ánimas benditas del Purgatorio*, sava takan ni kuu si'iyoy *virgen de la Concepción*, sava takan ni kuu si'iyoy *Virgen de Guadalupe*, sava takan ni kuu *Santa Lucía*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Evangelista* ta sava takan ni kuu ndi'i kuii *santu* ndi'i kuii *santa* ndui kaa, ndui ka'nu, ii ñu'u nu ni chakuita *la Santísima Gracia* ta ndaayo ña ni'i cha

kuiti na kuta'an chiyo nu kua'an kuuyo chi kivi nu kua'an kuuyo chi nikandi chiyo, kuuchi in *Sábado* in *Domingu* kunuuyo ku ketayo ku naka'nu cha'a ku naka'nu chitiyo yu'u *ntioo*, yu'u *altar*, nu chanuura kuu *santo sacerdote* nu ñuuyo nu ve'eyo cha nakanira cha nandachira ndi'i *oración* ndi'i *sacrificiu de la Santa Misa* vati kuniyo vati kotoyo.

Chikayo ndatu, chikayo ta'vi, na sakaya kivi, na sakaya nikandi, kunda nuuyo su'aga siki i'a ñu'u ñuu ñiviya, soko ndichachi ndaachi ta kuitichi, che'e ni kuu in yu'u in cháku, in ndusu tumanini chani ni'i chani ta'an tu mai chi *ciudadanu Alcaldeyo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o, ra kumi tiñu ñuu Ñukaan tara kumi tiñu ñuu Ñunducha chi ndi'i tata *mandones* kuta'an chi ratra, i'a tise i'a chakui xi'na kuiiga cha nani *fe*, yu'u *ntioo* yu'u altar chi señor *Santiago Apóstol*, vati maara kura ku *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo ta ndusu ui ta ndusu uniga cha'a mani tuku mai, vati kuuchi *fe* kuuchi *gracia*, kati tuku mai, nakumi chi ndi'indo ku'a cha indando yani.

Kikumi ka'nu

Kivi ka'nuya kicha'a ndiko tiñu chinu chito chito'yo ndaa ve ñu'u *Santa Cruu*, sakukutu ratrachi, ndi'ira kuu ra to'oya, va kuisora ta in ta in cha ta'an kuiso ratra, vati va kukutu chito, tava cha kuu yakua, an nda'a tutita ndi'i.

Na'a na'a, nda ve'e ra *Kale*, ta in kaa ucha lu'u cha na'aya, cha ioñi ña'a vati va sati'oñi ndayu chava kachi ra kuu *apostole*. Ra *Kale*, va satu'un chiñi ña'ya tañi vati va sati'oñi tañi ndayu chava kachi *apostole*. Tacha va koo ñivi ve'e ra *Kale*, va kuinda inra chani'i va kuu xini chiñi tañi i'a, vati ra *Kale*, va kutañu xaanra chi ndi'i tiñu kuenda viko su'umya ta ñava ku'achi *tiempu* chira, chakan kucha va kuinda inra chani'i chira i'a ve'era, nu va ti'o ndayuya, vati ñaa kucha chini ñu'uñi ña'aya tañi va ka'anñi chira va nde'e tiñuya.

Ndi'i xu'un va kuatiñu ratra kuenda viko i'a, tichi ñuu va kee xu'unya, chiñi ñuu, chiñi tuun, ndi'ira io *anima* va ku'a xu'unya. Keta *ora* chava kachi *apostole*, va nataka ra kuati chi'li *corredoo* ve ñu'u ka'nu, va kuinda in *mesa* ka'nu chava kuatiñu ratra, va kaki ratra in sa'ma nu *mesaya*. Ta in kaa in, cha cha ini, va kicha'a chava kachi ra *apostole*, va kunda uchui ta'an ra *apóstole* nu *mesa*. Ra sutu chira *Kale* ñuu kura va kunda ta'an soko xini *mesa*. Ra kuati chi'liya, chara kuu *apostoleya tra*, va kuindi xini ratra ita so'o, cha kiku chi yu'a ta kuni katichi *korona*, i'a va kuinda ta'an ra tata *Chú* tava tivi *mosika* vati in in va saya'añi tañi ko'o ndayu va tivi *mosika* yaa chito'oyo ta in ra chani'i ñuu va sakuikora xitandati. In in ya'a ndayu tava kandacha kaa yutuya.

In in va ya'a ndayu tava ka'anda ra kuati chi'li su'a xita tava satiin ni ratrachi tichi ndayu, ku'aya va kuuchi ndava chava ndi'i. Xiin nu chachi ra *apostole*, va kuinda inñi kuu ñivi ve ra kuatiya tave, vati va kani'inñi tañi ndi'i ndayu cha chachi ve tave i'a, ku'aya kuuchi ndava chava ndi'ichi. Ma mani se'e maara kumi tiñu ñuuya kuu ve kuatiya tave, se'e maa ra to'oya tra nakatio. Cha kuenda cha ndoo cha'a, ra sutu kura va kati yoo va kuu *apóstole* chava ndoo cha'a, *costumbre* cha ndoo cha'aya, *misa* chakoo che'e, keta *ora* chakua tava kee yuku chito'oyo.

Viarni ka'nu

Va nataka ra to'o cha kuu kivi ka'nuya, *corredoo* ve ñu'u va nataka ratra vati va sava'a ratra in chito yutu, i'a va kuinda ra sutu vati va ka'anra ui uni tu'un kuenda chava tayu'ura *Jesuu* chi si'ira, i'a tasa va kee yuku iti ka'nu. Va naki'i ratra yutu chani chinu chito tava kuiso ratrachi nda ve ñu'u *Santa Cruu* vati si i'a kucha va kuinu inga chito ka'nu, nu va nda'va yaa nda'va. Vati keta *ora* chava kuatiñu ra sutu cha kuenda ucha tu'un, cha io va'ani chitoya. Ndi'i va ka'an ra sutu cha kuu ucha tu'unya, keta ra kuu *santurionya* tava sanuu ratra chi yaa nda'va, ta kicha'a chava kaka yuku yaa nda'va nda ve ñu'u ka'nu.

Sábado ka'nu

Kiviya chava kani ratra chito va xiko ratra yutu va kee cha nuni chinu chito. Kiviya va nataka ratra *corredoo* ve ñu'u ka'nu, vati va ndatu'un ratra su'a kuenda viko su'um ni ya'aya an va'a an ña va'a ni keechi tava nata'vi xu'un chani ki'avi yutu kuenda chito. I'a va sa'a va'a va'a ratra kuenda chira ni cha'ani xaan ñuma'na chani kee yuku cha *ora* chakuaa ta cha *ora* satan. Ra kuu yu'u *Kale* va ku'ara ti'avintioo chi ndi'ira ni tindee, ndi'ira kuu yani ra ñani saña nda'a chi ta'an chani chakoo vikoya, ku'aya ndi'i kiviya.

Domingu nuna nu naa

Kivi *Dominguya* cha nuna nuu naa kati maañi cha'nu, *ora* va ndi'i *misa*, ra *Cristu* ra ni keta, ra ñukaa chira ñunducha va ku'un ndiko ratra ñuura. Ra *Kale* chira to'ora, va kunaa iti ratra chira. I'a va ka'an ta'an ndiko ratra chi ta'anra, ra ñukaa chira ñunducha ku'a chani ki'in kuenda tiñu chira. *Ora* va ndi'i ndusu tunda'vi, ra *Kale* ñuu oko ta'anchi vati va ku'ara in suku *kuete* ta yuti ndixi chi in in ñuu chava kuta'an iti chira *Cristuya* tra. I'a va kati tu'in ña ku'a va ka'an ratra tunda'vi cha kivi *Domingu*:

Ku ka'anu xaa ini mau tata *mandón Kale* ñuu oko sava takan ni kuu maando tata *regidores* tata *suplentes*, sava takan ni kuu maando kumi tiñu ñuu ñukaan ta kumi tiñu ñuu ñunducha, ka'in chi ndi'in ndo ku'a natakayo i'a kuia ta kuia, ku ka'anu xaa ini ndo vati va kuantu nuu ndo chi vati va tiso va'ayo tiñu lu'uya *como tradición uso* ta *costumbre* ni tui inga kivi inga nikandi tani in yaniyo, in ta'anyo ña chito ama kicha'achi.

Chito'yo *ntioo* na kuta'an chi mau tata *Kale* sava takan ni kuu maando tata *suplentes* maando tata *regidores*, sava takan ni kuu maando ñuu ñukaan maando ñuu ñunducha ku ka'nu xaan inin ndo vati va kuantu nuu ndo chi su'a kuiini.

Viti *Domingu* ndaa yoo *Abril 24*, kuia *2011*, ni kuuchi kivi ii kivi ka'nu nu nake'ni viko ii viko ñu'u chi Sutuyo *Santísima Trinidad* ni kuuchi, soko ñaa cha va'a ni tiin ni chiso *Angel de la Guardayo* chiyo nuni chikachi *ora* ñuu *ora* ñuma'nayo ta ña ña'ni tundo'o ña ña'ni cha u'i ni kuta'an chi ikiyo chi kuñuyo, ta ndoto vii ndoto va'ayo ta

kichi nakoto ta'an yu'u nuu tuku chi maayo i'a nu kicha'a *calle Alvaro Carrillo*.

Soko ndicha chi ndaa chi ta kuitichi inga kivi inga nikandi, i'a nataka ndikoyo nu kicha'a *calle Alvaro Carrillo* vati va ka'an ta'anyo *como costumbre* cha io kuia ta kuia, ioyo, nde'eyo, chitoyo, vati tiñu'uyo saka'anuyo viko su'um cha nani *cuaresma* vati ui xiko kivi kuuchi cha ya'aya, kuu *tiempu* cha ndumaniyo chi yaniyo chi ta'anyo, tu ndi'iyoy sava'a ku'a kunira *ntioo* yaa xaanra chiyo vati taso'oyo tiñu kichira, cha ni kichi kuira nu *cruz* soko nataka ndikora, ta iora *gloria* chi sutura ra *ntioo* tava kichi ndikora cha ui cha'a tasa va nataka ndi'i kuiiyo ñivi ñuñiviya vati ku'un ta'anyo chira nu io sutura, ñaviyo i'a ni ti'a va nataka, u'um ñu'u kuuchi ta ndi'i ñiviya va nataka kivi chava kuio, kati maara, kivi *juicio universal*.

Soko, ndichachi ta ndaachi ta kutitichi ;mai ni kui rai ñu'u ñuñiviya! sava ta ku'an ndi'i kuii tuku maando indando, masi na ka'anyu kakachi ora, kaka chi, ku'a in tu'unni, ndatu, ta'vi, *gracia*, ta *misericordia* ña ña'ni kumiyu vati ku'e chindo ta ku'unchi ta kuisochi chindo chi suto ra *ntioo* nu kua'an kuundo chi kivindo chi nikandindo, iniga maando va ndaka ka'nundo ndatuya, ta'viya, *gracia* ta *misericordiaya* chi señor *Santiago Apóstol*, vati maara kura kuu *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo.

Sava takan ni kuu *Santa Cruz*, yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestru Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nani chi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu sutuyo *Santísima Trinidad*, sava takan ni kuu *San Antonio de Padua*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Bautista*, sava takan ni kuu *San Pedro Apóstol*, sava takan ni kuu señor *Jesús Nazareno Maestro*, sava takan ni kuu *San Nicolas Tolentino*, *confesor*, chito'o maniyo, ñu'uya *ntioo*, sava takan ni kuu *Santa Cruz* yutu ii, ñu'u nu chakuita *maestro Jesucristu*, inga kivi, inga nikandi nu nanichi *Monte Calvario*, sava takan ni kuu *Santo Cristo*, ra *mesías*, sava takan ni kuu si'iyoy yaa si'i *Virgen del Rosario*, sava takan ni kuu ndi'i kuii *santu* ta *ánimas benditas del Purgatorio*, sava takan ni kuu si'iyoy *Virgen de la Concepción*, sava takan ni kuu si'iyoy *Virgen de Guadalupe*, sava takan ni kuu *Santa Lucía*, sava takan ni kuu *San Juan* ra *Evangelista* ta sava takan ni kuu ndi'i kuii *Santu* ndi'i kuii *Santa* ndui kaa, ndui ka'nu, ii ñu'u nu ni chakuita la *Santísima Gracia* ta ndaayo ña ni'i cha

kuiti na kuta'an chiyo nu kua'an kuuyo chi kivi nu kua'an kuuyo chi nikandi chiyo, kuuchi in *Sábado* in *Domingu* kunuuyo ku ketayo ku naka'nu cha'a ku naka'nu chitiyo yu'u *ntioo*, yu'u *altar*, nu chanuura kuu *santo sacerdote* nu ñuuyo nu ve'eyo cha nakanira cha nandachira ndi'i *oración* ndi'i *sacrificiu de la Santa Misa* vati kuniyo vati kotoyo.

Chikayo ndatu, chikayo ta'vi, na sakaya kivi, na sakaya nikandi, kunda nuuyo su'aga siki i'a ñu'u ñuu ñiviya, soko ndichachi ndaachi ta kuitichi, che'e ni kuu in yu'u in chaku, in ndusu tumanini chani ni'i chani ta'an tu mai chi *ciudadanu Alcaldeyo ayuntamientura* ndi'i tata *mandoni* ra to'o, ra kumi tiñu ñuu ñukaan tara kumi tiñu ñuu ñunducha chi ndi'i tata *mandones* kuta'an chi ratra, i'a tise i'a chakui xi'na kuiiga cha nani *fe*, yu'u *Ntioo* yu'u *altar* chi *señor Santiagu Apóstol*, vati maara kura ku *patrón* nu ñuuyo nu ve'eyo ta ndusu ui ta ndusu uniga cha'a mani tuku mai, vati kuuchi *fe* kuuchi *gracia*, kati tuku mai, nakumi chi ndi'indo ku'a indaando yani. Ku'aya ndi'i viko su'um ñuuya.

Viko Santu

Chakoo ta'an in *martomo* kuenda *Santu*, viko kuenda ñi ndii. Saka'nu ta'an ra *martomo* in *misa* kuenda che'e ku'a cha chakoochi chi ndi'iga viko *martomo*, ui ndaa *Noviembre* chakoto ña'a ratra nda ve'era *martomoya*. Va ku'unra *Kale* ndi'ira chira to'ora, va koo ta'an sundiki ñu'u ndi'i. Ra *martomo* va sava'a ta'anra in *Rusari* nuu ve chito'oyo lu'uya.

Kivi cha kuuchi kuenda vee ndii kuati, chakoo ta'an yaa sii ve'era *martomoya* vati chava ku'un ve ndii kuatiya tave ti. Xi'naga chakoo yaa sii tacha keta ve ndii kuati, chakoo cha chakukutu, soko chi chito lo'ola chinu che'e ndakuñi chi lo'la tava kunu'uni ndiko ui yutu kuiñi, va kuuchi tava in kuchi tasa va sakukutu ratrachi chi ita kuan, an chi ita sañii.

Va koso *paan*, ndoo, tikuaa, tita, tika'a, ta cha na'a va tiso ta'anñi tañi si'va an tuta. Ndi'i chani chata'an ini maañi ndiyya tañi chani chakooñi nu ñu'u ñuñiviya. Kati tu'un vati kichi kuanda'viñi tañi, ku'an ka'an maañi ñuu.

Io *costumbre* vati va taañi tañi tima ta in kaa una cha chakuaa an cha na'a, an cha *ora misa* an cha cha ini an *ora* i'ni i'ni vati kati tu'un vati ve ndii kuatiya va kuiko koo ndiko ve tave nda ñuu ndii cha in ndaa *Noviembre* tava ta'an ta'an ve tave chiñi ndii cha'nu vati suini *oraya* va kaketa ñi'ya tañi kati tu'un. Va ki'in kuenda ñiviñi chiñi chi ñu'u tima, ki'in ki'in va nunañi yu ve'eñi ta ku'aya va ki'in kuendañi tañi ndiiñi.

Kati tu'un vati maañi ndii cha'nuya va kuiko koo ndikoñi ui ndaa *Noviembre* inni *ora* cha ku'a cha kacha'a vee ndii kuati cha *ora* i'ni

i'niya. Chakuaa cha ui nda *noviembre* va kaki ndaañi tima ku'a yuku, ndi'i ku'a ku'an iti vati va sana'achi ku'a va ku'un ndikoñi ndiia tañi ti. Nivi io *costumbrea* ndava nda viti, kati tu'un vei ku'aya ndundichi iti cha kacha'añi, vati takan ndichi nuva kaya'añi tañi chava ku'un ndikoñi nda ñuu ndii. Ui nda *noviembre* chanaañi tañi ita kamasandu, ioñi ndakañi yaa *mosika* tacha indiñi kamasandu ta tivi ratra yaa ndii. Io *costumbre* vati in una kivi cha ñata keta viko ndiia, tava ku sandundooñi ñaña ndiñi. Ioñi va ka'yuñichi ta ioñi va nati'iviniñi ñañañi, ku'aya io *costumbre* cha'nu ñi ñuu oko.

Inga cha chakoo vati va kakee yaa sii tichi ñuu chiñi xi'naga tacha viko ñi ndiia, kati tu'un vati ve'e ta ve'e va koo yaa siiya inga *tiempu*, ta inga cha chakoo ndiotuku chiñi, vati ra chani'i tra kura va kee tichi ñuu cha kivi viko ñi ndii cha'nuya, vati chana kuantu ratra *barri* ta *barri* an va kundaka ratra cha chachin ndii ti.

Kati tu'un vati xi'naga chakoo cha kakani ta'an maara ñuuya tra tacha ki'vi ratra *barri* tuku, tu in *barri* tava ki'vi tichi inga *barri*, va ndo'o ratra chi *garrote*, va ndo'o va kui ratra tiao, ta'vi xini ratra, ta'vi ndaku ratra, ta ndiini ndoo ratra kaara tacha kani ta'an ratra. Ni Keta in kuia, cha ti cha ndi'ira kuu raigan tra ndiso *garrote* cha chakuaa, iti chataga ni kuu che'e tava kuia *mil* iin *cientu* oko una, chani chatiñu ratra tundoko ñu'uya tachi.

Io ta in oko cha'un kuia viti cha ni naa *costumbrea*. Tacha nduku tu'un ñi tañi chi ratra, ña cha'a ndiso ratra *garroteya*, cha ndo'o ina xaan kuuchi tachi kati ratra ti, chakan kucha chiso ratra *garroteya* cha chakuaa. Keta *tiempu* cha sanaara kumi tiñu *costumbrea* vati ni kicha'a kani'i ratra yutuya, ndi'i chakuaa kee ratra tichi ñuu, ndi'i chakuaa kee ra *policía* vati kenda ratra *garroteya* tachi, kuenda suku yutu kani'i ratra ndava chani sanaa ratra tu'un kani ta'anya.

Sivi ñuu ñivi ñuu

Sivi cha'nu ñuuyo nanichi “Ñuu Oko”, vati oko rai kura ni sava'a ñuuya.

Sivi cha'nu ñuu ra nduyu'u nanichi “Nduyu Yu'u”, nduyu tachiñi tañi nu chakunu'ni isañi, vati ñuuya tava che'e cha kuuchi ndi'ini ñuu io chioya. Nini xaan ñuuya, vati nda'a ñuuyo kuu ratra inga *tiempu* chani kanda kuati chira Yuku Saa. Inra chani'i ni kati sivi ñuuya chi si'u. Vati tuvatiña kura.

Sivi ñuura kasa ndo'o nanichi Kasa Ndo'o. Ioñi katiñi tañi vati sivi inra ni kuu sutu ñuu ku che'e ti, soko Kasa ndo'oya kuu ka'an ta'anyochi “Kasara Ndo'o” an tava “Ve'e ndo'o i'ira Kasa”.

Sivi Yuku Saaya cha kuenda sa'an ñuu mao vachi sivichi cha kuuchi “Yuku Saa”. Soko, ra chani'i ndatu'un vati xi'naga chakoo ta'an sivi ñuuya cha nanichi “Ñuuri Saa”. Vati kua'ari saa chakunda tichi veñu'u ratra ti.

Sivi ñuu Ñuu Nduchaya kuuchi “Ñuu Nducha”. Ndatu'unra chani'i Ñuu Okoya vati kua'a kuia iti chata chakoo cha ku'i ñuuya chi ma mani ndi'i na'nu, chakan kucha nanichi ku'aya ti.

Sivi ñuu Te'endi kuuchi “Te'e Nde'endi”. Masi cha kuenda cha chakunu'ni tikatu xiniñi ña'a, ku'a cha chu'niñi tikatu xiniñi. Ñi ñuuya na'nu xaan chinu tikatu xiniñi. “Ku'aya chakunu'ni xiniñi chi tikatu na'nu xaan”.

Sivi ñuu Xini Titi si “Xini Titi” nanichi.

Sivi ñuu Ñuu Kaa kuuchi “Ñuu Kaa”. Kaa kuni katichi tacha “kaanyo ñaa kaanyo” ku'a cha cha ka'an maañi cha'nu kava cha

kuni katichi “yuu” an “kava yutu”. Kati tu'un vati sivi ñuuya ku'a cha ka'anra siinchi cha kuuchi *Jicaltepec* kuni katichi “Ñuu Yachi”, soko, ra chani'i ndatu'un vati ña'ni yachi chakoo ñuuya xi'naga. Maañi cha'nu kati ndiotuku vati *tiempu* cha'nu “Ñuu Kava” chakunani ta'an ñuuya, cha kati cha kaa xaan yuu ñuuya, cha kati cha kaa ta'an yuu tay ndi'i.

Sivi ñuu Chi Kua'aya kuuchi “Ñuu kii Kua'a”. Ku'aya ni kati tu'un sutu cha'nu ndi chindi, ni kati ndiotukuñi tañi vati si ña'ni yachi chakoo ñuu Chi Kua'aya; Ñuu Okoya chakoo cha xiko yachi chi ndi'i kuu ñuu ti. Ndava nda chira ñuu Tukuati tra.

Ui sivi ñuu *Carrizu* io, inchi kuuchi “Ndu'a Kati” ta ingachi kuuchi “Ndu'a Tuyoo”.

Sivi ñuu *Kruu* ita kuanya kuuchi “*Kruu* Ita Kuan”, io ratra katira vati ñuuya nanichi “*Kruu* Tita Kuan”.

Sivi ñuu Yuku Uiya [ñuu io ñuu *Guerrerruya*] kuuchi “Yuku Ui”; nakatio, siviya taara to'oya chi ñuuya vati chinira cha ka'an maa ñi cha'nu ñuuyoa ta chakan ka'an ta'an ratrachi ku'aya.

Ñuu cha kuu ñuu ra *Jesuuya* ku'aya nanichi “Ñuura *Jesuu*”, soko cha kuu sivi cha'nu maachi nanichi “Yuta Ini”.

Sivi ñuu ña *Juquila* kuuchi “Ñua Si'i”.

Sivi ñuu Yuku Si'vaya ku'aya nanichi “Yuku Si'va”.

Sivi ñuu Cha'a Tutaya nachichi “Cha'a Tuta”, cha kati chatu chakunamira ñuuya tra, vati tuñu cha'a chatu ratra (tacha chika ratra) ku'a cha tuñu nu tuta ti.

Yokua'aya nanichi “Yo'o Kua'a”.

Cha kuu ñuu Ñútaya kuni katichi “Ñuu Taa”.

Cha kuu Sutotoya “Ñuu [nu kaa yuu toto] toto”. Ku'aya nanichi vati kaa toto ui ta'an yuu na'nu.

Sivi ñuu Suko'yoya nanichi “Ñuu nu io Ko'yo”.

Ñuu yamaya nanichi si “Ñuu Yama”.

Yuta Tukatiya kuuchi “Yuta nu io yutu Tukati”.

Ñuu tiaka kuuchi “Ñuu nu io Tiaka”.

Sivi ñuu Ñuko'yo kuuchi “Ñuu nu io xaan Ko'yo”.

Sivi ñuu Ñuu Ndua kuuchi “Ñuu nu io Ndua”.

Va nde'eyo viti ku'a cha ka'anñi tañi chira ñuu io inga chio.

Chi ra kuu Tukuatiya tu'andi ka'an “to'o yui” chi ratra an “to'o tukuati”.

Ra Tukuati tu'ara ka'an “ñuu yoko” chi ndi'i ñi ñuu io chio yu'u tañu'u ñuuyoa, ta maa ndiu'u ñuu “ñuu tukuati” ka'an tu maandi chi ratra.

Chi ra Tukuati io chio ñuu *Tlaxiaku* an chio ñuu *Putla* ra to'o *áxuya* nakatio “To'o Tutunu” ka'andi chi ratra.

Tu'un kuni kati ñu'u

Tacha chiko yaa ñu'u nu ñu'u an nu chio, kuni katichi vati kue'e chika nanduku chiñi xuve'e. Ndatu'un maañi cha'nu vati *oraya* keta cha kuu kue'eya ta kunichi kuisochi chi in maandiu'u ñuu, chi maañi kuu xuve'eya, maañi kuu ñivi ñuuya. *Seña* cha cha'achi tacha nakaa maa ñu'unya ta chiko ndikochi, yoni chito ñaa cha'a, saxini maa ndi vati cha kati ñaa vítu kayu chakan nakaa ñu'uya, chikochi. Sii kuuchi vati io cha'a saxinio vati indi ñaa indi tichi ñu'uya chakan kucha kayu maa ñu'uya ku'aya. Soko ñavi ku'aya kuu ñu'u va'a, chakan kucha kuni katichi vati kue'e chika ta kicha'a cha sakandacha ndi. Taxi taxi ndoo ndi'i ndi, yoni ka'an, yoni va sava'a ndusu, soko satúñu ndi ndi'i kuii cha io tichi ve'e nu chachi ndi. Chañu ta'an ndi su'mari kuu ina takan na nda'yu chaari.

In cha'a ni nde'i, ñaa ku'a kucha sava'añi tañi *costumbre* cha'nuya. Maa si'u katu in cha'a ta ndasi xaan kicha'a kuu nu ñu'uya kati si'u chindi vati na kasi ndi yu'u ndi, vati ndatu'un ndi ndaa ndi, kicha'a katiña vati na kutaxi ndi tani katian vati na kuañun ndi su'mari ina anri michu, tana sakandacha ndi ndi'i cha io tichi ve'e *kosina*, tako'o, ko'o, tikasi ndi'i.

Kicha'a sakandacha ndi ndi'i cha iogan ta ndiu'u vatiña chito ndi ñaa kucha kuu cha ndaku ndi, vati sini lu'undi *tiempugan*. Nu ya'a che'e kicha'a kati tu'unña ñaa kucha kúni katichi. Takan kuu chati cha kicha'a satuñu ndi ndi'i kuii cha io i'a ta kicha'a katian chindi naña ka'an ndi. Ndi'i ndi kicha'a satuñu nda'a tiñu si'u, ta ku'aya kutaxi ñu'uya.

Ta kicha'a ndatu'un ndiko ndi ta nduku tu'un ndi chi si'u ñaa kucha kuni kati che'e, tani katian vati kue'e kucha chika i'a ta tacha kuu nu ñu'uya ku'aya iochi cha sakandacha ndi vati takan na kati kue'e vati tiñi kuri sakandacha tichi *kosinaya*, takan na kati kue'eya vati “nda'viñi nda'vi, yonigañi ndito ve'eya, ina niñi nda'yu chi soko, tiñini sakandacha, va ku'in inga ve'e tutakan”. Takan iochi cha sava'ayo tacha in nandaani ñu'u, tu yoni va sava'a che'e ku'aya kuu ku'i in maayo xuve'eya ta nda kuu kuiyo ti, kati tu'un. Tacha nakaa yaa ñu'uya ñavi ñu'u va'a kuuchi.

Ri kuu saagan nakatio, chitori tari tacha chika ñaa kuanda'vi tuni ve'e. Ri chito'ogan tari kuu tiñuugan kicha'a nda'yu ndasiri tari, kicha'a nda'yuri ndusu ndasi vati kati si'u vati in tuni kucha nde'eri tari *oraya* ta chakan kucha yoni kuu ka'an, va sakandachayo ndi'i cha kuu nda'a tiñugan takan na kati kue'eya “jndava nda tiñi cha io i'a! vati yoniga ñi io ndito ve'eya”.

Inga tu'un kuni kati ñu'uya vati tacha sati'oñi tañi in ñaa ndayugan, nakatio tava sui tiñuu, sui titi an ñaa cha ni'i maañi tañi. Io chisoni kuu ñu'uya ta nakaachi, kava ñu'uyachi chata kisi, tava in koo nakaachi. Ñukuii ki'vi ta kicha'a kaniñi tañi chi ndaku chata kisi yoso nu ñu'uya, iochi cha ti'iñi su'a ñii nu ñu'u ta kaniñi chi ndaku chata kisiya, vati tu ñava sava'añi ku'aya ñava ti'o va'a ndayuya, vati ri ñukuii kuri ki'vi. Ñukuii kuri kuni ki'vi ta chakan va ti'o su'a ñii ta kaniochi chi ndaku ta ku'aya ti'o va'a ndayu.

Inga ndiotuku tu'un io vati tacha ti'o ñaa ti'o, ña iochi cha kuive kuati tisi'i, niñi kuu si'o chi se'eñi, nive kuati chi si'ive tave. Yoni va kui tisi'i tacha ti'o ñaa ndayugan, vati koto ndu uachi ti. Chana kee va'a tiñu ku che'e, kua'a cha'a chani nde'ichi. Xi'na kuii cha'a chani nde'ichi io ni ta'in, ndava ni yu'iyu “j*Mami*, ñaa ndakugun!” (*seriu* su'a maa si'u tacha ndakuña ku'aya). Io maañi ñivi chakuñi tacha nde'eñi tañi che'e, soko ku'a cha saxini mai vati iochi cha saka'nuyo tu'un maañi chani'i, chito maañi ñaa cha'a ndakuñi tañichi, io cha ndicha chi ndi'i *costumbre* cha'nuya tachi.

Xu'un kuan

Ñu'u nde'eyo siki yuku ku che'e, cha ke'ni nu ñu'uya, *vola* ñu'u kuuchi vati tacha kuun savi an tacha tisavi ke'ni ñu'uya tachi siki yuku. Ndava ndoo ku'a cha kayu ku'u siki yuku nu ke'eni ñu'uya tachi, ndoo su'a tuun. Maara chani'iya tra katira vati tacha nde'eyo ñu'uya antivi, ku'unyo tava taayo in *kruu* nu ke'ni ñu'uya ti.

Maayo ñava kotoyo ndaa kunu ke'ni ñu'uya, soko si ku'aya va ku'ayo *kuendacho* ta va taayo in *kruu* nu ñu'uya, ku'aya kee cha kuu xu'un kuanya tachi. Ma mani xu'un kuu xu'un kuanya ta xu'un kuichi chani kuchi ratra xi'naga. Ku'a cha ndatu'unra chani'i chindi, vati suini yokochi kuu ñu'u, ñu'u kee nu ñu'u ta chakan kucha nde'e yoo. Chakan kucha cha'michi nda ku'u io chio nu ke'nichi.

Tu kuniyo cha kuu xu'unya chiiyo, xi'na kuiiga iochi cha ku'unyo tava taayo in *kruu* chio nu ke'ni ñu'uya. Inga kivi tava ta'viyo, soko in chava kuakuyo, vati ndi'i cha kuu xu'ungan io ta'an in chito'ochi tachi, ru kuu kui'na. Chana kuu xu'unya chiiyo, iochi cha va ya'ayo in tu'un chava kati maaru kuu kui'naya. Takan vati, maaru kuu kui'naya va kuaxi nda'aru chiti ndiviyo ku'a chava kundeeyo ti. Tuva kundeegun chiun kuu xu'un, soko tu ñava kundeegun ña'ni chava ni'igun. Ku'a cha kua'an nda'yu chaagun, kua'an nanuu kii. Kua'anga ndo'yochi ta ndo'yochi tichi ñu'u, ku'a cha nda'yu chaagun. Ui uni maara ñuugan tra ni tava xu'un kuanya –Maa ratra ni ndatu'unchi– ta viti io xu'un ratra.

Io ta in kuia chani chi'i inra chani'i cha nani'ira in kii indi ma mani xu'un kuichi. Ra'ya ni ndatu'un ku'ani sava'aru kui'na chira. Kunder

inira tani kuu ni'ira xu'unya ti. Kua'a ñu'u maara ñuuya ni chakoo, kua'a ve'era, ku'aya ni kuu, tani chakoo xu'unra. Tacha nani'iyó cha kuu xu'un kuanya, tu'un kundee ini kuuchi, tuva kundee inigun, chiun va kuu kii xu'unya.

Ora va ni'i tiñu xu'unya, va ta'vi ratra kiiya, va ndoo nuuchi in kivi takan va kee yokochi, (maara ñuuya tra tuiira chi'i chi yoko xu'unya). Ta vati si kua'a kuia chakoo che'e cha ndasichi, xaan yokochi –ña chíte ñaa kucha índi tíchi yóko xu'unya–. Maara tava xu'unya tra ndukuan ratra ña kua'ani kivi ta chi'i ratra chi yoko xu'unya. Ikachi, chakan kucha va ndoo nuu xu'unya nu nuna, va tixe'eyochi chi ñaa mi'igan chi ñaa soko yutu ta nda inga kivi ta kuu kuki'inyochi.

Ndi'i cha kuu xu'un kuanya tachi tichi kii indichi an tichi kisi chani tixe'e ratra inga *tiempu* an kuia ni kayu ñuu. Yoko indi chi xu'unya, kee cha kuu ñu'u ta ke'ni tichi ku'u. Io cha'a ndava kayu su'a ku'u nu indi xu'unya ta chakan kucha kuuchi ñu'u tacha tisavi.

In maaña ma'a cha'nugan ni ndatu'un ñachi chani ta'an sutuña. Katiña vati, kuia kayu ñuu kuu che'e, nu kuuchi nu Ndu'a Tuyoo chakoo ra'ya *tiempugan*. Nda'vi xaan maara chani'iya, ta chakan chikara kichira nda ñuu, vati si ña'ni kitira ni chakoo. Na'a lu'uni ta keera ta vachira ñuu. Su'ani chikara, tani ta'an ta'anra chi in maaru ra cha'nugan tuun kuuru cha taki su'a kiti yosoru, in sa'ma tuun ndichiru taki su'a sa'maya chi in tuxini ka'nu indi xiniru. Taki su'a ndaa cha'aru ti.

Ni saka'nura tataya chiru ta saka'nu tu maaru chira. Nduku tu'unru chira ndaa kucha kua'an xaanra ta katira vati ñuu vachira vati vachi satara kuati su'a, tani katiru chira na ndaara siki xuu kitiru, ndaara chiri kitiya. Ku'aya kichira ndatu'un ndatu'unnira ndani ketara ñuu chiru, nduku tu'unru chira kuenda ñivira, ta kati tu maara, yoso ta'an se'era io, ñaa kucha tachira, an tito titoni kichira ñuu kua'aga ndi'iga cha nduku tu'unru chira, kuenda ñivira nakatio.

Maara ñuuya ni cha'ara *cuenta* chira cha ñaviru ñuu ñivi i'a kuu maru tuunya, vati taki su'a rai kuuru, in rai viu kaa, in rai va'a xaan kaa, taki su'a xu'un kuan indi sukuru, indi suku nda'ru ndi'i, ta ndaa kaa cha'aru ta ndava tuun kaaya chi ñu'u nikandi. Maara tataya cha'ara *cuenta* chira cha ñavi rai va'a kuuru, ta vati ñaa chitora yoso sava'ara, vati kuu va ka'niru chira ni katira ti.

Ketara nda ñuu chiru, tani katiru chira vati tu kunira si *oraya* va kuaturu chira takan kuu kuiso ndikoru chira chi kiti nda ndu'a, cha'ara ti'avintioo chiru. Ta keera ta kua'anra nda ve'e se'e si'ira vati ña'ya ioña ñuu, ni ndatu'unra chani ta'anra ta ña chiko koogara cha matu'un xini maara, uira chakuura ta chiko koo ndiko ratra.

“Ku'aya ta'an ndi sutuyu” ni kati maaña ma'a cha'nuyachi. Tacha ña'ni xu'un ndi kicha'a kuxai chi suti, ta katiu chira vati ñaku ña chiko koo ndikogun chiru kui'na kukaya, vati ru'a *amigu* ndukuru ta cha'aru su'a xu'un chi ratra. Va'a rai kuru, soko tacha chi'iyó, chisoru *animara* kuu *amiguru*”, katiñachi.

Tu'un chatiñu ñi tañi xu'un kuichi

Katira chani'i tra vati ka'nu kuati tacha cha'nio ta'o, soko, io ratra cha'nira ta'anra. Tacha chi'i in ñivi ta kati maañi vati ña'ni kuatira, ñivi maara ndiyya kicha'a chi'i xaanñi tañi tisi'i, ña chitoñi ñaa sava'añi *oragan*, ta io cha'a va sava'a ta'anñi tañi kue'e chi ñivira ni cha'niya. Keta vati va sandi'iñi tañi chi ñivira ni cha'ni tava ndi'i ta'an ñivira inga chio ve'eya. Nakatio, vati ndava ndi'i ñiviñi in chio ta ndi'iñi inga chio, takan tasa va ndooñi tañi cha va'a.

Chakoo in cha kuu chi in maara raigan, ñi kuu ñivi rani chi'iya cha'niñi tañi chira ni cha'ni chi ñiviñi ta ku'aya kicha'a kachi'i ratra ndani keta ucha ndii in chio ta ucha ndii inga chio. In cha'a ni cha'ni ratra chi inra chakoo yuve'e si'u. Rai va'a kura xitoya, ña tu'ara kani ta'an chi ñivi, rai viu rai saka'nu. Ingara ni ni'i ta'an chira nu iti ka'nu, kicha'a chi'i ratra ta cha kati ndixi kicha'a ka'an yu'u ratra chi ta'anra. Inga maara raiya ndisora in cha xaan tani tuchira chi *amigura*, cha ka ka'an yu'u maa ratra, ña'ni kuati nakatio. Ioni ta'an ñivira ndiyya. Rani cha'niya ni chinura, cha'nira ta kua'anra, yoni chito ndaa chio chinura.

Chi tisi'i, ñivi maara ni chi'iya ti'iñi tañi in xu'un kuichi tichi yu'ura ndiyya tani chaki nduku nuuñi tañi chira –chi maara ndiyya–. Ka'nu xaan kuati cha sava'o che'e ku'aya, kati tu'un; soko tacha chi'i xaanñi tañi tisi'i sava'añi tañichi. Ti'iñi tañi xu'un kuichiya tichi yu'ura ndiyya, chaki nduku nuuñi tañi chira ta kicha'a kati maañi chani'iya tañi vati “una kivi tava keta maara ni cha'niya, va keta maara ña níni vana nduku tiñu chira, va keta maara chi cha'ara”, takan ni kuu. In maara ñatatagan kati ndaa chio indi xe'e rani sava'a kuatiya, ñu'u kucha

ni kati. Ra ñatataya tra kati ratra chiyo ndaa chio io ñivi nandukuyo. Ñu'u ta kutu kati, chio chakava ñu'u, chiogan iora nanduku tiñu. Ku'aya ni nduku tu'unñi tañi tani kati ñu'u. “Chio Yuku”, kati ñu'u cha indira ni sava'a kue'eya. Ioni sana yu'ichi chi *animara*, kuni kichi ku'a kuenda maara chira chira kumi tiñu. Takan ni sava'ra. In ñuu lu'u kunu chakuindi xe'era, ñu'u ni kati chio chinura.

Ku'aya vati tu ti'o in xu'un kuichi tichi yu'ura ndii tra tava kaki nduku nuuyo chi ratra, ña nini nandukuyo chira ni cha'niya vati keta maa ratra, keta maa ratra ta kichi ndakara tumanini. Rani cha'niya –maara ni ndatu'un che'e chindi– ni sana yu'ichi chi kuñura, nda'vi xaan kunira. Keta maara kichi ndakara tumanini chi ñivi rani chi'iya. Ku'aya kuuchi, keta maara ta xiko tu'un tiñu chi ratra chira kumi tiñu; soko xu'un kuichiya. Ña chito ndi ñaa indichichi, ñaa yoko, ña chiton ndi, soko ku'aya ndakuñi tañi.

Nakatio, vati tacha su'u ratra tichi ítira nda'vi tra, –iora su'u nuni tichi yama–, ñu'u kati na keta maara ñasu'uya, sana yu'ichi *anima* ratra. Tacha su'u ratra, ñu'u sanayu'i kuñura ta kichi ndaka ratra tumanini; soko tacha cha'ni ratra in ndii, xu'un kuichi kucha kana ña nini nandúku tiñu chi ratra. Ku'aya chatiñu ñivi ñuu xu'un kuichiya, cha kuu xu'un cha'nu, cha ka'an maañi xu'un kuichi chakuindi tichi yu'ura ndii tra ta ku'aya keta ndíko maara ni cha'niya tra, sana yu'ichi *anima* ratra ti.

Maa ndiu'u ñuu chinu ini ndi vati tacha chi'i ndii ndi ña iochi cha ku'un cha kuu kaagan chindi tuchi'i, nakatio, cha kuu kuñuyo va ku'unchi takanni. Tacha ñi kuu ndiigan indi nda'añi ñaa xe'e xu'un kuagan, in siki so'o, an in siki, ndi'i che'e iochi cha kendañi tañichi. Tacha chi'i yoo chi'i, kenda ta'an maañi tañi ñaa chaa kuu kaagan tachi. Soko, va ti'iñi tañi cha'un ta'an xu'un kuichi an oko uchi ta'an xu'un kuichiya –yoso kuni maañi–, vati va kuatiñu ratrachi tuchi'i. In *costumbre* kuuchi, vati kati tu'un vati inga ñuu ñivi chatiñu ta'anñi tañi xu'unya.

Ku'a cha ioyo ñuu ñiviya, takan va kooyo tuchi'i, tu chika xaan ratra *pasia*, tuni chika ratra nu viko, chakan kucha va ti'iñi tañi xu'unya vati va kuiñi ñu'u ta'an ratrachi nda ñuu ndii. Takan va ti'iñi xu'unya, va ti'i ta'anñi tañi in tia'a lu'u chi nduta. Tichi tia'aya ti'iñi tañi in ita,

sukunda'a ndii va ti'iñichi. Itaya nanichi “ita soko savi”. Ña'ni kaa va kuindi kuñura ndii tra, ña'ni nu'un xu'un kuan, ña'ni xe'e, ña'ni siki so'o, ña'ni siki yuu xu'un va'a. Va kuindi ma mani ita io tichi ku'u, vati tu ñava sava'añi ku'aya in kuati ka'nu kuuchi. Vati ña chakoo taxi *animañi* ndiia, kati tu'un, vati ñava saka nuu cha ndakura rai ñuu ñiviya chi cha cha'aña si'i ñuu ñiviya chiyo.

Ñaa ku'a chatiñu ñi tañi ñua

Ñuaya kuni katichi vati iichi, ñuaya kuu ñua ñi ndii, ñua ña si'i ñuu ñivi, yu'ma cha kuu ndikochi ñu'u ña si'i ñuu ñivi. Iichi nakatio, ndi'i kuui cha kee nu ñu'u ñuu ñiviya, ndi'i cha ndito; ndi'i kuui cha tuu iichi. Io io ndiu'u ñuu chiña si'i ñuu ñivi vati ña'ya sakachi chindi, ñuaya kuu kachi ta'anyochi, saka nuuyochi chi tikua. Ñua ta tikua saka nuuyochi ta chachiyochi. Ña'ni kue'e sava'a chicho vati tichi ku'u kee nduku kayuya, io nu ki'inyo ñuaya ta chachiyochi. Ndi'i nu io chiti ñu'u nu chakoso cha'a, kua'a ñua ndoo. Ra chi'li kuati, ra tivaa tra ra chani'i ndi'i ta'vi tikua ta saka nuu ratrachi chi ñua ta chachi ratrachi, asichi, asi chachiyochi.

Tacha chi'i ndii chatiñu ta'anñi ñuaya cha chakava *kruu*. Tacha chi'in ndii, nu chakavara chakiñi tañi *kruu* chi ñua. Sikiya cha'an ita, soko xi'na kuiiga chakiñi tañi ñua. Che'e kucha kee tui ancha kuni katichi vati ii ñuaya nakatio.

Maara chani'i chakoo xi'naga chatiñu ratra ñuaya chana kuu koto ratra kiti ku'u ve kuati chi'li. Ñi ñatata kuñi kumi chiñi chakoo se'eya. Tacha inñi ña'a tava sakakuñi chive kuati, nu ñu'u chakiñi tañi ñua takan *ora* va ke'eni mave lu'uya, va kotoñi tañi ñaa ndatu va kundave. Ku'aya chatiñuñi tañi ñua. Ii ndi'i che'e cha ku'aya.

Tachasakaku maañi kuu ña'agan tañi chive lu'u se'eñi, ñi kuu ñatataya va ku'un tiñuñi vati va kukumiñi chiñi ña'aya, ku'a cha ndatu'un maañi cha'nuganchi, ñi va sakáku chakuindañi tañi, chakiñi ñatataya tañi ñua nu ñu'uya vati *ora* va ke'ni ve lu'uya –nu ña suku xaanni–, *ora* va ke'nive va ndoo cha'ari kíti ku'u va kuu kiti ku'uve, ndatu chava kundave.

Takan ndaku ratra xi'naga nda Ñuu Okoya, ra nda'a ñuuya ra kuu tukuatigan. Ku'aya saka'nu ratra, ku'aya chatiñuñi tañi ñuaya. Ichi nakatio. I'a ndoo ndatu chava kunda ve kuati, ndoo cha'a kiti ku'uve tave. Ña chite ñaa ku'a ke'nive an ndi'i kuñuve va ke'ni an ke'ni xi'na cha'a kuative an cha kuu xini kuative, ña kuu katiu, sokoñi ñatata va nde'e che'e ta ku'aya kee cha'ari kiti ku'u va kundave tave. Nakatio, vati tu ke'nira lu'uya ta ndoo cha'a inri ndika'a, maara chani'iya kicha'a sakua'ara cha'ari kiti ku'uya, kati tu'un ratra ñaa kucha kuni kaichi. Soko ñavi cha ka'anni maa ratrachiyo, ñavi chava ke'nini mave lu'uya ta ndi'inichi i'a, ioga ku'a cha chito maa ratra, inga ndatu chito maa ratra nu ña va'a ini ratra.

Ku'aya kuu chira chani'i chakoo xi'naga, chakuindiñi nde'e nu káku se'eñi, ñi kuu ña'agan tañi, ñi kuu si'i, ñi kuu chixi an yooga ñívi yati chi maañi, soko si chakuindi ta'anñi kuu ñatataya. Ku'aya chakoochi Ñuu Oko ta ku'aya ni kuuchi ñuura nda'a ñuu inga kivi.

Tu'un kuenda kaa ndaxi

Ui kaaya kuuchi, ui kaa ndaxi kaa taki. Inchi ta in ui *metru* iochi, katiñi tañi, ta ingachi ta in uni an kumi *metru* cha ka'nuchi. Cha ka'nugaya, ku'a cha kaa ve'e kuta maañi ñuugan tañi ve'e chakoo xi'naga. Soko yoso chito ndi cha chakoo kaaya tachi, ¡nakatio! Io in yuku chio kua'an ñuuru tundaa, in yuku nani Yuku Tiso Kaa “yuku nu chakoso kaa”.

Takan vati ui kaaya chakoo, ui kaa kutaya ta tui maañi kuu ñivi ñuugan nde'echi, nde'eñi tañichi tacha tava maara taygan trachi nu i'ni tacha netichi, io chakoo ratra cha kumi ratra kaaya, vati kuu ta'yuchi kati tu'un, chakan kucha tava ratrachi soko tichi ku'u chicha, siki Yuku Tiso Kaa. Yukuya iochi yati in ñuu lu'u cha ka'an maa ratra *muralla*.

Ui kaa takiya kaa ndaxiya, taychi tachi vati tacha keta viko su'um. Ndi'i maara chani'i tra ndatu'un vati tácha keta kivi viko ka'nuya chini ratra cha yani kaaya tachi ti. Chini ratra ku'a yanichi sava'a maara taygan tra; chioya, nu kuuchi Yuku Tiso Kaa yanichi. In maaru tuungan, chikaru chioya chi kitiru, *ora* ni nde'eru kaaya, nde'eru kaa ka'nugaya, yu'i xaanru ta chinuru chi kitiru. Tixe'eni maara taiya trachi, vati si io kumi ratra kaaya tachi ti.

Nu ya'a che'e ra tay samani ni ratra inchi chi ñuu, –cha lu'ugaya–, ta kati tu'un vati ndi'i maara ñuugan ni cha'an chaki'inchichi ti. Kivi ni kee tui kaaya siki Yuku Tiso Kaa, ni sokora taiya trachi. Ndi'ira chani'i tra ni nataka tani chaki'in ratra kaaya tani kichichi chi suku ratra nda veñu'u ka'nu vati va koochi kanachi *misá*. Yaa su'a ratra vati ndaxi xaan ndusuchi, ni'i xaan yanichi, ndi'i ñuu chiniyo ndusuchi, ta maañi ma'a cha'nu katiga maañi tañi vati nda Ñuu Ndua keta ndusuchi ti.

Ra chani'iya tra ndatu'un, vati ndicha io ui kaaya, takan ni kuu inga kivi, ñi ña'aya kicha'a cha tavi yu'a tani tiso ta'anñi tañi yu'aya takan va kuundeechi chi kaaya. Ndi'i ratra ni chiso in ndava kani tani chaki'in ratra in cha lu'ugaya ta inga chákan ña kuuga chati kichichi vati ka'nu xaanchi ti. Kichi naa ratrachi nda veñu'u ka'nuya ta chata kaa ratrachi nda siki veñu'uya. Cha ndoo siki yuku tayya ña kuuga kichichi yoniga kundeechi tara taiya tixe'e ndiko ratrachi kati tu'un. Nivi io kaaya, katira sutu cha'nu ndi. Kaa lu'ugaya keta veñu'u, chata kaa ratrachi. Ta chakan kati maañi ma'a cha'nu vati nda Ñuu Ndua chíniyo ndusuchi. Io ndaxi kaaya, vati taki xaan yanichi.

Inru sutu chi in maru rato'ogan chakoo taru cha kua'i xaan taru, sanuu taru kaaya ta xiko taruchi. Ndui taru ni chakoo chati cha chakunu'ni tu'unya, *ora* satan tani sanuu taru kaaya ta maaru sutuya sandaa ndíkoru inga cha nda'viga siki veñu'uya, yoni chito ndaa ñuu ni xikoruchi. Chitondi *historiaya* vati suini maa rato'oya ni kicha'a ndatu'un ndiko che'e chi ñuu, nu ñani ni'iru su'a xu'un ku'a cha ndoo taru tu'un chi ta'an taru, chakan kucha kicha'aru ka'anru vati si maaru sutuya ni xiko kaaya kaa cha samani ra tay tra chindi.

Maaru sutuya katiru vati tu tindee maara to'oya chiru chana sanuura kaaya chi ui uniga ratra nda siki veñu'uya, va ku'aru su'a xu'unya chira ti. *Ora* satan sanuu taruchi ta xikoru sutuyachi. Chakoo xaan kuenduru nda Ñuu Okoya. Chakoo cha su'u ña ka'an nuuru, chakoo cha chakundaaru chiñi ña'a, kaniru chira chani'iya tra io kini chakooru chi ratra. Ndani keeru veñu'uya sava'a maru tuungan taru.

Ku'a cha ndatu'unyo kuenda cha ki'avi kaaya, maara to'oya kuyaara cha kati xu'un ta chakan cha'anra cha tindeera chiru sutuya chasa nuura kaa *misaya* –ña ñu'uga iniu yoso ta'an taru ni chaku ta'an– vati si ka'nu xaan kaaya ta veechi. Suini maara to'oya kicha'a ndatu'un ndikora chi ñuu cha sava'ara. Taki xaan kaaya kati tu'un, ndaxi xaan ndusuchi, ta kuu chani ki'avichi. Yoni chito nda ñuu ni satachi, cha chitonia ndi vati si maaru sutuya xiko kaa *misa* ndi.

Kaa chani sokora tay chindi inga kivi, vati chachi maa ratra ni kuuchi, kaa ni sava'a ratra *orani* chínu ini ratra chira *Ntioo*. Maara chani'igan tra ni ndatu'un chindi ñaa ku'a ni chaki'in ratra kaaya siki yuku tay, nu kuu Yuku Tiso Kaaya, ñi ña'a kuñi ni sata'an yu'a cha

taviñi chi kata, ni chakoso ta'an yu'aya ku'a cha kundeechi, chiso ratra in yutu kani, chu'ni ratra kaaya chi yu'aya, tui ratra ni cha'an tani chiso ratrachi chi sukura ndava nda veñu'u kati tu'un. Ndi'i kuia yanichi ndaku maara tayya tacha keta viko su'um nda Ñuu Oko.

Ndicha chakoo *historiaya*, vati si ñivi kuñi ndatu'un, viti si kuu nduku tu'unyo ndaa ni ki'avi kaaya ta ndaka ndikoyochi. Kuuchi xu'un kuan nakatio vati kaara tay ni kuuchi.

Ñaa ku'a chakoo ñi tañi xi'naga tacha yani kaa misa

Nu kicha'a cha chinu ini ratra tu'un yu'ura *Ntioo*, kicha'a cha saka'nu ratra viko chito'yo. Maa ra ñuuya ndumanira chi ru *español* taru *español* ndumaniru chi tu maara ñuuya tra, nata'an tu'un kuenda vikoya tachi.

Takan kuu ta kicha'a in *costumbre* vati tacha yani kaa *misa*, cha na'a cha *ora* i'ni, an cha chakuaa, ndi'ĩni tivaa ndi'ira tivaa kee ratra ta cha saka'nu ratra chi ndi'i maañi kuu ma'a cha'nugan ñi io yati ve'e ku'aya ni kuuchi inga kivi. Si'u ni ndatu'un vati ku'a ta'anmaaya chakoo che'e ndani *tiempu*, vati *costumbreya* nivi'aga kuuchi kuia ui xiko uchi, ni saka'nu ta'an si'u ku'aya. Ña chite ñaa ku'a chakooru kuu tuungan taru, soko chio nu io maañi ñuu ku'aya ni chakoochi. Io saka'nu xaanñi tañi chi si'i sutuñi ku'aya ni kuuchi inga nikandi.

Ndi'i ñuu ñi ñuuya io ta'an cha kini chiñi tañi, soko kua'a cha taki io, tava ndi'i ñuu. Ndi'ĩni ña'a ndi'ĩni tivaa kicha'a cha'an ve'e ta ve'e, vati cha saka'nuñi chiñi ma'a cha'nu io yuve'eñi, ma maniñi chani'i chira chani'i. Takan vati tacha yani kaa veñu'uya, cha saka'nuñi chiñi chani'i, ndi'i kuiñi chani'i chira chani'i io yati ve'e. Ku'aya ni kuu chiñi kuati va'aya. Kua'a *cortesía* chiñi, nakatio, kicha'a *costumbreya orani* chinu iniñi tañi tu'un yu'ura *Ntioo*.

Takan kuu *barri* ñi ñuu, chi maañi ñuuya ta kicha'a cha saka'nuñi chiñi yuve'eñi, ku'aya ni ndatu'un si'u vati si ni saka'nu ta'anña chiñi chakoo yati ve'eñi, maañi kuu si'i kuñi kati vati si iochi cha saka'nuñi chi maañi cha'nu io yuve'eya, vati tacha yani kaa *misaya* veñu'u chakoo che'e nakatio.

Ñaviñi chani'i nira chani'iya tra va kee, ve'e ra'ya tra, ndaara, vati kuati ka'nu kuuchi tacha ra chani'i ta ku'unra kunaara yachi nduta chira tivaaya tra. Kati tu'un vati tu maara kuu sutuyo tava saya'ara nduta ko'o se'era, nuva nduka'nura lu'uya ñava saka'nura chi sutu ra ti. Chakan kucha maara kuu sutuyo ñava saya'a ratra nduta ko'o se'era. Ñavi takan, maa ndiu'u va saya'a ndi nduta ndoo nda'a maara kuu sutundi, chiso ndi nduta ndava nda nu ndaa sutu cha'nu ndi, sutu ndi an si'i ndi takan va ndoo nda'a ratra. Saya'a ta'an ndi nduta kii cha ko'o ratra. Nu nda'ani ratra va satiinra, nunda'ani ratra, in *costumbre* kuuchi, ku'a cha ndaku ratra viko ve'e *martomo*, kuni katichi “tu'un nduta nda'a”.

Chakan yoo cha kuu se'e ratra chiyo, iochi chava kunaayo nduta chi ratra, in tako'o nduta chana ndoo nda'a ratra. Kua'a io cha saka'nu ndi, maa tu'unya katichi: Tu ndicha vati raikun saka'nu si'u sutun. Che'e kucha kuuyo “rai”: cha saka'nuyo si'o suto; soko iochi cha katiu vati viti kiviya yoni xaanga saka'nu chi si'i sutu.

Kuendu ri tikundi kua'a (uchi kumi nu ndivi)

Kuenduri tikundi kua'a uchi kumi nu ndivi, ku'aya nani *kuenduya*. Chakoo in maara lu'ugan cha ña va'a ini ra tikundi kua'a kuura. Ta chakoo ta'an in maara cha'ni'igan, cha ndui tu ra'ya in tachii. Ndui ratra kuu kiti ku'u kuati nakatio, ndui ratra io cha ña va'a ini. Ra tikundi kua'aya nde'era vatira tachii cha'nuya keera ta kua'anra soko yoni chito ndaa chio cha'anra. Ra lu'uya kuni koto ta'anra ndaa kucha cha'anra ta nununini saxini maara ta katira: "Ndaa kucha cha'anra tachii cha'nuya, nde'i vati ndavara ta keera ta kua'anra, naara nu viko ta yaa su'ara keta ndikora, kuniu kote ndaa kucha cha'anra".

Nduku tu'unra lu'uya chiña kuu si'ira ndaa kucha cha'anra tachii cha'nua, si'i ra ni kati chira vati naña keta kivi ku'unra chira cha'nuya; "Ña ku'un yo'o chira cha'nuya", ni katiña chira lu'uya ti. "Ña nduku tu'un yo'o kuenda ra cha'nugan saña yo'o chi rakan. Ra'ya vati cha cha'nura kee maara ta kua'anra vati ña yu'igara kuira vati cha cha'nura xitoya. Cha chakoora ñuu ñivi. Chakan kucha saña yo'o chira, ña satañun chira". Ra lu'uya ña kundee inira, ketara xito cha'nuya tani nduku tu'un maara tikundiya chira xitoya "Xito cha'nu ndaa kucha cha'agun vati kuni xain kote ndaa kucha cha'a yo'o. Nde'i vati keun ta kua'agun ta keta ndikon io tusii ini nuugun ta kuni ta'in vati ku'in chun". Ra tachii cha'nuya ni katira "Yu'u cha'in soko nda cha'a ñuu ñivi cha'in, nu io yaa chita cha'a, io tusii ini, cha'in chande'i yaa lixi *orani* ta vachi". Takan kuu ta kati maara lu'uya "Kuni ta'in ku'in chun tutakan, xito tachii cha'nu". Tara tachii cha'nuya ni kati ndiotukura "Ko'o, soko ñava katiniun chi si'un".

Ndaara tikundi kua'aya suku ra xito cha'nuya tani kee ratra ta kua'anra ndava nda cha'a ñuu ñivi. Io tusii ini nda cha'a ñuu ñiviya, io yaa chita cha'a ta kua'a ndi'i cha taki io chani in cha'a ñata nde'era tivaayachi. Ku'a kaa antivi kaa nda cha'a ñuu ñiviya.

Keta ratra nda cha'a ñuu ñivia ta ioni ta'anra tikundi lu'uya. *Orani* chiko koo ndiko ratra nda ve'e kicha'a cha ku'i xaan maara lu'uya ta ioni yu'i ña ma'a kuu si'ira nduku tu'unña chira tachii cha'nuya ñaa kucha ta'an se'eña, ñaa kucha sava'ara chi se'eña. Ta ndukutu'unña chi maara lu'uya ñaa kucha ta'anra ta katira “Yu'u kuniu in ita chaku in ita ndatu'un”. “Soko ndaa va kuki'in itaya ni se'u”, káti si'ira chira. Ta vati nu chito kaara cha ni'i xaan ta'anra tundo'o, vati ku'i xaanra, maaña ma'a si'ira ndusooña chira xito cha'nuya, vati ña kuenda kucha ni chisora xitoya chi se'eña nda cha'a ñuu ñiviya, soko ña chitoñi tañi ñaa kucha ta'an maara lu'uya ti.

Ña ma'a si'ira kicha'a ndukuña ndi'i kuui nuu íta io tichi ku'u ta tisoñachi xiñi chitora, “Ñavi che'e kuuchi”, katira lu'uya chiñi. Kati ndiotukura vati “In ita chaku in ita ndatu'un kuuchi, itagan kuni yu'u katira”. Nda'vi xaan cha kuniña ma'a cha'nu kuu si'ira chira vati ndi'i nuu ita cha ndukuña taña chitogaña ñaaga sava'aña. Io cha ta'anña vati va kui se'eña. Takan kuu ta nduku tu'unña chira xito cha'nu tani kati ra'ya “Ña saxini yo'o ma'a, inña tivaa ita nu ñuugan nde'era se'e raigun nda cha'a ñuu ñiviya, ta chakan viti ku'i xaanra, chakan kucha nda'yura ta katira chun cha kunira “in ita kuaku in ita ndatu'un”. “Ta viti ña ku'a va sava'ayo” Katiña ña'aya chira xito cha'nu. “Ña saxini yo'o, va nde'eyochichi ñaa ku'a va sava'ayo va nduku tu'o ndaa ioña lu'u tivaaya tava kuka'anyo chi si'an sutuan tava katio ñaa kucha saxiniñi tañi cha kuenda che'e”.

Ra tachii cha'nuya ndukura inra ñuma'aa, –ñuma'aa nduira ni ndukura nakatio–. Nduku tu'unra ñuma'naya ta kuu cha chitoñi tañi ndaa kucha io ñivi ña tivaaya. Saxini ratra ñaa ku'a va sava'ara ta tava ratra siviña lu'u ita nu ñuuya sivi sutuña, sivi si'iña ndi'i. Takan kuu ta nduku ratra chi inra tiñi chi inra tiu'u. Ni kati tu'unra tachii cha'nuya ñaa kuenda kana tiñu chi ra'ya tra. Cha'a nuura tiñiya in tio'o chira tiu'uya. Tisora tiñiya ri tio'oya xinira tiu'uya. Kicha'a ta'vira tiu'uya iti xuu ñu'u tani kuu cha ketara ndanu kaaña ita nu ñuuya.

Kixiña tivaaya kaaña vatira ñuma'aa ni sakusu chiña. Ki'vira tiu'uya nda tichi ve'e ta tisora in tio'o xiniña lu'uya takan na ndoyoña tana sandoyo ta'anña chiñi kuu si'i sutuña. Nu kicha'a nda'yuña tivaaya ni tuñu ta'anniñi cha'nuya. Maara chani'iya nanira Ratnu ta maaña ña'aya naniña Sanda'a. Kicha'a katira cha'nuya vati na kunde'e maaña ma'a ñasi'ira ñaa kucha ta'an se'eñi tañi ta ka'anra sivi maaña lu'uya, kicha'a kati ndiotuku maa ma'a cha'nuya vati si na ku'un maara Ratnuya kunde'era nu nda'yu se'eñi ta ka'an ndiotuku maaña ma'a cha'nuya sivi maaña lu'uya. “Kua'an maun. Sanda'a”, katira tata cha'nuya. “Kua'an maun, Ratnu”, kati ña ma'a cha'nuya. Ni inñi tani ingañi ña kuni ndoyo vati si *ora* ñuu kuuchi. Ta kuu cha ndoyo maaña ma'aya ta nde'eñi vati tana u'iña tivaaya kaaña, nda'yuña kaaña nakatio. Saa ta'an xiniña chi maara lu'uya, soko ioga saa xini maara lu'uya. Ku'aya ni'i tiñu siviñi cha'nu kuu si'i sutu maaña lu'u ita nu ñuuya.

Ra xito tachii cha'nuya kicha'a katira vati va ku'un ratra ve'e sutu maaña lu'uya tava ndatu'un ratra ñaa kucha kuu tundo'o. Keta ratra tani kicha'a ndatu'unra tiñu ketara. “Tutakan chakan tiñu kichi ndo. Kuu cha tanda'a ratra, soko va katiu chava katiu chindo”. Ni kati maara sutu ña lu'uya ti. Tura tivaaya tava katira chava nduku tu'in chira... In katini yoso ndava io xini ve'i. Tu inva katiniun va ta'anda'un chi se'e si'u”.

Ndi'ira kicha'a kati vati ñaa ku'a va sava'ara tava kati ratra ndi'i chava nduku tu'unñi tañi. Ni nduku tiñu chira pali. Kati tu'un ratra chira paliya ñaa kucha ioya, va'a ni katira paliya tani tindeera chira tivaaya “mai va ka'vi ndi'i chava ndakañi tava katiu chindo, takan tava kati tu ndio'ochiñi”, ni katira paliya ti.

Chika ratra iti ve'e ña lu'uya. Ñani ndukuee ndeeni ratra, tani chakundanira paliya sukua ve'e, vati si cha ndatu'un ta'an maa ratra. “Kati tutakan yoso ndava io xini ve'i”, nduku tu'un maara cha'nu sutu ña lu'uya. Numi na'a kicha'a ka'vira pali ta katinira chira lu'uya, tara tikundi kua'aya in kati ta'annira chi mañi cha'nuya, “¡Va'a tutakan! ni ya'agun in che'e, cha xi'na kuiiya. Ta viti in katini yoso cha'a tita iochi” ta ka'vi ndiotukura paliya ta kati ndiotukura chira lu'uya. “In katini yoso ta'an tika'a iochi ta ka'vi ndiotukunira paliya. “¡Ay!, soko ava chiton ka'viun!”, kati maaña ma'a cha'nuya chi maara lu'uya.

“Ingania, kuniu vati katiun yoso ta'an ndivi kaa chiri tivako kaa nu tika'agan”. Kicha'a ka'vi ndiotukura paliya, katira yoso ta'an ndivi kaa ta kati ndiotukuni maara lu'uya chiñi cha'nuya “uchi kumi nu ndivi”. Ku'aya kuu tani ta'an nda'ara tivaaya tra. Chakan kucha, nani maa kuenduya ra tikundi kua'a uchi kumi nu ndivi, vati si ku'aya kuu tani ni'i ratra ñasi'i ra tivaa tikundi kua'aya. Chakan kucha katira vati kunira: ita chaku, ita ndatu'un, “si ita kuaku, si ita ndatu'un kuuchi”. Nakatio vati, ñi ña'aya ita kuuñi.

Ita kuichi, uni yuku kikirikí

Kua'an maa inra lu'uya chikara iti io tichi ku'u ta ketara ve'e inña ma'a cha'nu. “¡Ma'a!”, katira “Atu ña kuu cha ku'a nuugun ve'egun kusi”. “¡Kuu!”, ni katiña ma'a cha'nuya chira. Katira chiña “Kuniu nduku tu'in in cha nduku tu'in chun. Kati ratrachi vati io uni ta'anñi cha kuuñi ita nu ñuu cha taki xaanñi, uni “ñi kuati ita nu ñuuya” ioñi in ñuu nani “Uni Yuku Kikirikí”.

“In ñuu ñivi tuku”, katiña ma'a cha'nuya. “Atu ña io kachi xiniun an ñaa ta'angun va Va katiu chun vatira cha'an ikan ña chiko kooga ratra”. “Ña saxini yo'o ma'a. Kati yo'ochi ña ku'a va sava'i ta kete ”. “Io in mini, in chio kuíti i'a. Ku'a cha sana'i chun va ku'ungun tava nani'un in yutu tikuayu. Va ka'andagun uni ta'an cha na'nugaya cha chiti vi'igaya ta ora va ketagun nu io miniya, ma mani tumi takiñi kuatiya va nde'egun –vati nu io miniya cha kutiñi tañi–. Va kakiun ndi'i uni tikuayuya nu ñu'uya tañi va ki'inchí va kunun vati va tixe'egun ndichiñi, ora va ti'i ku'iñi xiniñi tañi tichi ndutaya. Ña lu'uya va kuiso chun nda Uni Yuku Kikirikí. Na'a vati va soke chun, vatira cha'an i'a ña chiko kooga ratra”.

Kua'a chikara lu'uya, ndani ketara nu inda yutu tikuayuya. Nde'era tumi cha tatichi nu miniya ku'a chani katiña ma'a cha'nuya. Su'a orani chakundara tasa Ketañi ita nu ñuuya.

Keta xi'naña chani'iya (ña chaka'nugaya) tasa keta ña ui (ña ma'ñu), tasa keta ña lu'u vi'igaya. Uiñi chani'iya kicha'a cha kendañi tumi ndichiñi, kicha'a chitiñi. “Ay ava sii kaa tu ve'a”, kati maña lu'u vi'igaya ti. “¡Ña ki'un chakan, vati ña chitoyo ñaa cha'a kaachi ikan!”,

kati uíni chani'íya chiña. “Soko ¡io sii kaave tave tyoo!”. “Nde'e maun tuva káchiunchi”, ni kátiñi tañi chiña.

Kicha'a chiti ñi'ya tañi. Keen ndikoñi ta kua'anñi taña lu'ugaya kicha'a nda'yuña vati ñani nani'iña ndichiña. “¡Ndeun!. Chakan kucha ni katindi chun. Viti nde'e maun ñaa ku'a va sava'un, vati ndiu'u kua'an ndi”. Ndava ndiko ñi'ya tañi ta kua'anñi nda Uni Yuku Kikirikí. “Ña nda'yun”, ni katira lu'uya chiña. “Yoso cha ñava nda'yui ta sakunai ndíchi tava ka'ni sutichi”. Ta kicha'a kati ndiotuku maara lu'uya “Tu kuisogunchi nda ñuugun, va ku'a ndike ndichiun. Soko, tu ñava nakoo i'niunchi iti”. Ta katiña chira vati si va'a soko na ku'a ndikora ndichiña tava kuisoña chira nda ñuuña takan va koora ndakan. “¡Nde'e!”, kati maaña lu'uya. “*Ora* va ketagun nda ñuuyu ña'ni chava ka'agun vati tu ñavi va kachi si'u suti chun. Ndi'i, soko ndi'i kuii chava katiñi tañi tava sava'unchi”.

Takan kuu tani tisoña chira chata ndichiña ta ku'aya ketañi nda Uni Yuku Kikirikí. Soko “ava kini cha'an xikora ñuu ñivi ndaa chakuindi ndo ñi kuati”, kicha'a kuxaanña ma'a cha'nuya chiñi. “¡Si'u, ndanu ñu'u chakuti ndi!”, ka'anni maña lu'ugaya ta katian; “Si'u, va katiu vati ni nani'i chi inra Tikuayu Kuan. Vachira vati va sava'ara ndi'i kuii chava katiun chira”. “¡An takan!”, kati maaña ma'a cha'nuya. “Tutakan kuuchi yutan na'a na kutiinra tiaka vati kuni kachi xain chiri ni katiña ti”.

Cha kuu inga kivigan na'a lu'uni cha'añi tañi in tika chira vati va kutiinra tiaka. Cha'anra soko ñani kuu cha sava'ara. Ta maaña lu'uya chanaaña cha kachira ta vati cha'an ta'anña chava tindeña chira. Ta ñaa ta io nda'yura lu'uya ndaara ta katiña chira “Ñaa ta'un”. “Nda'yui vatiña kuu cha sava'i tava kachi sutunchi”. “Ña saxiniun, kachi yo'o tasa va nde'ochi”. *Ora* ndi'i chachira kicha'a saviiña lu'uya xinira ta kixini ra'ya. Kicha'a maaña tiinña tiaka, numi na'a teicha saa xiniña ta ketani tiñu, nu ndi'i tani sandoyoña chira soko cha keta va'a tiñura ti.

Ketara ve'e ioni ta'anñi cha'nuya chira ¡Ñaaga rai ku ra'ya vati ni kuu cha tiinra tiaka!. Inga kivi katiñi chira vati va “sanduara tava ka'andara ku'u”. Cha kuu in *anega* núni va sanduara. Cha'añi tañi in *machete* ta in *hacha* yutu chira. Tindee ndiotuku maña lu'uya. “¡Ñaaga rai ku ra'ya vati ña kuu cha sava'ayo chira!.

Inga ndiotuku vati va ka'mira chiin cha'andara. “Va sa'a va'a va'un kuenda, vati va kakiñi in chava kakiñi, kuniñi káchiñi chun ta katiñi vati *ora* va taun ñu'u chiin yaa ñu'uya va kusa ta'anchi chun tava kayun ti. Maa si'u ku ñu'u ta xiti ñu'u ku suti”, ni katiña chira. Kati tu'unña vati *ora* va kanira xiti ñu'uya káni va kanirachi ku'a chava kundee nda'ara. Ku'aya ni sava'ara taña kuu ndiotuku cha sava'añi chira.

Inga cha kuu kumiya vati va tachira nuni... Kuni ndi vati kuiti kuiti va nde'o yuku itugun, soko cha in kivini va tachigunchi”. Keera ta kua'anra, ña tiva ita nu ñuuya cha'an ndiotukuña cha tindeeña chira. Nda'yu ndiotuku ra'ya ndaara *ora* keta ña lu'uya. Takan tani katiña chira “¡Kachi, taña saxiniun, vati va tindeeyu chun ku'a cha ndaku ta'an maayo!”. Saviiña xinira ta kixira sava'aña. Kicha'a tachiña ndi'i nuni ta ku'aya kundee cha sava'ara inga che'e.

Inga cha vachi vati va ka'andara tichi itu. Vitiya kua'a cha chande'era, kutu'ara sa'anri kiti ku'u ta chakan na'a lu'uni ta ndoyora, ta cha'anra chanandukura chiri ndisu'u (ri ndisu'u na'nu, ri chachi nda'a yuku). Ka'anra chiri ndika'a, chiri tiñi io tichi ku'u chi ui uniri sa'va. Ri ndika'a chiri ndisu'u ni kati vati si kuu va tindeereri tari chira tivaaya ti. Ra ndisu'uya va ku'unra vati va kani'ira ku'u, ra tiñiya va ka'anda ratra tichi itu. Ra sa'va va ku'un ta'anra vati va tindee ratra, “masi va ndava la'andi ratra ti”, katira. Ra ndika'aya va ku'unra vati va ka'anra xinira va satinuya tatu va ndukuee tiñu va sava'ara va sayu'ira chira ratra. Ku'aya ndoo tu'un ta kuu cha ndi'i tiñu.

Ora ni keta ña lu'uya cha ndi'i cha ndaku ratra ta cha'aña cha kachira kiti ku'uya tra. Ra ndika'aya chachira kuñu ta ndi'iga rakan tra ma mani xita chachira. Ta vati ni nde'e va'ara lu'uya chi ratra, kati ratra vati tacha io tiñu ku'aya io ratra vati va tindeera. “¡Ñaaga rai ku ra'ya vati ña kuu cha sava'ayo chira!. Chito va'a va'i vati tu sava'o ku'a cha saxini kuu vati va kachiyo chira tivaaya”, katiña ma'a cha'nuya chira iña ti. Cha'anña ña'a tivaaya cha katiña chira lu'uya. “Kati si'u suti vati va sandumasun in *mula*, soko ¡sa'a va'a va'un kuenda!. Si'u ku maa ri *mula*, suti kuu tayu, *cinchu* tichiri kuu in ku'iyu, inga ku'iyu kuu *cinchu* siki xuuri, ta mai va kuu *tribu* yu'uri. ¡Ni'i va kaniun ku'a chava kundee nda'un! soko va sa'un kuenda cha ñava kaniun chu'u”, kati ña ita nu ñuuya chira lu'uya ti.

Ku'aya ni sava'ara lu'uya. Cha kuu inga kiviya ndi'iñi tui cha u'i su'a, in tu'un maaña lu'uya tui va'a nakatio. Ku'aya tani chito maañi cha'nuya chati cha maaña tivaaya tindee chira lu'uya. Ta kátiñi tañi ti “Yutan va kundukura nama xa'an vati va kutiri kini xa'anya”, katiña ma'a cha'nuya. Chitoniña lu'uya ku'a cha ka'anña ma'a si'iña chiñi. Va kachi si'u chi nduiyo viti ndicha. *Oraniya*, tani chasi ñi cha'nuya chiñi kuatiya tichi in ve'e. “*Ora* va kusuñi tava nunayo yuve'eya tava kunuyo ñuugun”, katiña ita nu ñuuya chira. Tivi siviña tichi ve'eya, kuu cha nunañi ta tivi sivi ndiotukuña yuve'e iti chata. Kicha'a ndatu'un siviya. Ku'aya kuu ta chinuñi kua'anñi inga chio.

Ndoyoñi cha'nuya sava'a ndúsuya ta cha nde'eñi tichi ve'e nu chasiñi chiñi kuatiya. “Ita Kuichi”, katiña kana chaaña. Ta ka'an siviya “Uummm”. “Ita kuichi”. “Uummm”. Ndoyoña ta cha'anña chande'eña, yonigañi kuatiya indi tichi ve'eya. Ta tachiniña chira iña chana kundiku tiñu chiñi. Tichi in itu ni ya'ara cha'nuya ti. Ta indi inra rai satinura tani nduku tu'unra cha'nuya chi ra'ya tu yoni inñi kuati ni nde'era. Ta katira satinuya “Kua'aru *Ntíoo*, kua'aru io”. “Anña nde'u chi inñi kuati kachinu ya'a nu índiun”. “Maun káti ndaru kuniu”, katira rai satinuya chira cha'nuya ti. Ña lu'uya ni kuu itu ta maara lu'uya ni kuura ra satinuya.

Su'aga chikara, ta nde'era in yutu tikuayu ta kunira vati va sukurachi taña kuu cha sava'ara. Cha ki'inra *machete* ta kuni ndiotukura vati va ka'anda kuatirachi taña kuu cha sava'a “Ñaku ñani ndaagun nu tikuayugan”, nduxaaña ma'a cha'nuya chira. “Vati yutugan kura tivaagan ta tikuayuya kuu se'o. Sanda'vi ña'añi chun. Viti kua'an mai”. Chinuña ma'a cha'nuya ta kua'anña ta nani'iña in mini, ñava sanda'vi ña'añi chi yu'u. “Miniya ku se'i ta tundooya kura tivaaya”. Kicha'a chi'iña nduta miniya ñani kundeeña tani ka'ndiña ti.

Kicha'a katiña tivaaya chira lu'uya “Viti va ku'ungun ñuugun. Vati nduiñi ndikucho. Va ku'ungun vati va kunde'egun chi ñivigun an io va'aniñi, soko ñava ku'agun na kunumi ndaañi chun”. Ketara ve'era nakatio, ndi'i ñivira si'i sutura ndi'iñi cha cha'nu cha'nuñi. Vati kii xaan ni ya'a *tiempu* nu ñu'u ñuu ñiviya.

Katira lu'uya chiñi kuu ñivira vati naña va kunumi ndaañi chira. “¡Se'u! Yoso cha ñava kunumi ndai chun, ta kua'a kuia cha ñata nde'i

chun”, káti si'ira chira. Cha'anña ta chakunumi ndaaña chira. “¡Si'u! Naa ñasi'iyu víti”. “¡Ndaa ñasi'un, se'u!”. Inña ña'a ni nakote ta kúniu vati va sana'ichiña chindo, soko naaña viti”. Keera ta kua'anra nu ndoo ñasi'ira ta nani'ira chiña cha chani kayuña ti. “Ñavi yo'o kuñasi'u vati ndási xaan kaagun”, katira. “Yoso cha ñava kayui *Ora* kana nikandi cha'michichi ta *ora* chiso nikandi kayu ndiotuki sava'achi”. “Masi ndasi kaagun, soko va tanda'a ta'an maayo katira tivaaya chiña”. Ni kanda viko, chakoo yaa ta chakoo kua'a ndayu.

Keta ui ta'anri ndivi kuati, ta io io kicha'a chitari ta chita cha'ari tari siki in yutu vati. Kicha'a katiri:

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani ketagun ñui ta kati si'u chun vati na kutiun tiaka ta kicha'a nda'ayugun vati ña chiton tiun tiaka”.

“Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Ña ñu'u iniu!”.

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani sanduaun tani cha'andagun ku'u ta kicha'a nda'yugun vati ña chitogun satinun”. “Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Cha chaku'un ndaa iniu!”.

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani cha'miun chiin ta mai ni kati ñaa ku'a va sava'agun”.

“Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Cha, chaku'un iniu!”.

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani tachigun itu ta kicha'a nda'yun ta nda'yun vati ña chiton satinun”.

“Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Cha, chaku'un iniu!”.

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani cha'andagun tichi itu tani chanai cha kachiun”.

“Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Viti cha chaku'un iniu!”.

“Akurrukukú”, katiri ndivi si'iya. “Atu ña chaku'un iniun chani samasun chi in *mula* vati tu ñavi va kachi si'u chun”.

“Kuu, kuu”, katiri ndivi iya. “¡Viti ndicha cha chaku'un iniu!”.

Ku'aya chitora lu'uya vatiru ña'a ni chu'ma sava'a nikandiya ñavi ñasi'ira kuru'a ti. Ndivi ni nandaku ña ita kuichiya *orani* chakunumi ndaaña chira tivaaya. Kicha'a nda'yu ndicha ndichara. Ta ku'aya ndi'i *kuenduya*.

Ñuu ndii

Chakoo inñi chakoo chana'a, Kuia ni Kayu Ñuu, kuiaya ni kuu che'e. Chakooñi cha io io kúniñi tañi chi ta'anñi, ña'ni se'eñi chakoo, maaniñi kuuñi ñuu ñiviya. Keta kivi chava saka'nuñi in viko *martomo*, kicha'a saxiniñi ña ku'a va sava'añi viko *martomo* si'o yaa si'i *Rusari*.

Maara raiya io kunira chiña ña'a kuu ñasi'ira. Tani kuu chati ni chi'iña, nda'yu taxi inira, vati mei tu'un xini maañi kuuñi nu ñu'uya. Ta vati nivi io chava saka'nuñi viko *martomoya*. “Ta viti ñaa kucha va sava'i”, katira. “Chi'i ñasi'u ta viti yoso va kote ndaani tiva'a ñasi'u xu'un chava kuatiñui kuenda vikoya ñaa ku'a va sava'i ” Vati ñasi'ira kuña ni tiva'a xu'unya. Iogani ta'anra. Chi'i ñasi'ira soko iochi chava saka'nu ta'an maara vikoya vati si viko *Ntioo* kuuchi, chakan kucha iochi chava saka'nurachi nakatio, masi chi'i ñasi'ira soko si va saka'nu ta'an maarachi. Ña chitora ñaa ku'a va sava'ara. Vati si yoni chito ndaa kucha ni ndoo xu'unya.

Soko chakoo in ñuu. In tu'un ñuuya chakoo cha kuu kuiso chiñi ñivi nda Ñuu ndii. Katira chani'i tra vati in tu'un ñuuya kuuchi ta nivi chakooga che'e Kuia ni Kayu Ñuu. In tu'un ra'ya tra kuu kuisochiyo nda ñuu ndii ti, takan kuu ta kuu cha nde'yo chi ñiviyo. Keera ta kua'anra nda ñuu ra'ya tra, ni kati tu'unra ñaa tundo'o kucha chakoo chira, ta kunira vati va ku'unra nda Ñuu Ndiya vati va ka'anra chi ñasi'i lu'ura. Ku'unra kunira vati ñu'u xaan xinira chiña. Ta inga ndiotuku cha kati viko ndoo sikira, ndoo in cha vee sikira nakatio, ta vati ña kuu cha ñava chaa inira chira *Ntioo*.

Va'a katira ñuuya tra chira, tani kati tu'un ratra chira ñaa ku'a va sava'ara tava ketara nda Ñuu Ndiya. "In cha nini chava kati ndi, va ku'ungun ñuu ndiia vati va kunde'egun chi ñasi'un, soko ñava kuu vati va kunumi ndaun chiña, vati ñavigaña ñuu ñiviya kuuña. Ñuu Ndiya kaachi tava ñuu io ñuu ñivi, nu ñu'u ñuu ñiviya", kati ratra chira ti. "Va nde'egun chi ñasi'un ku'a cha chakooña ñuu ñiviya. Chito ndi vati ñu'u iniun chiña, va kuyaagun *orava* nde'egun chiña, soko ñava kuu vati va kunumi ndaagun, vati kuu va taniña". "Kuniu vati va nde'i chiña masi su'a lixiniga *ora* tava nduku tu'in kuenda xu'un viko chiña".

Chi ñuma'na ta kuu cha kétara nda Ñuu Ndii. Ketara inga ñuu ñiviya. Nde'era ñasi'ira, taki su'aña, ku'a cha kaaña cha chakooña ñuu ñiviya, ña'a taki ña'a viu. Ña kundee inira tusii ini. Nivi'aga ni kati ñasi'ira chira "Chito va'a va'i vati nde'unchi ku'a cha chakoi ñuu ñivi, ku'a cha ndite cha chakoi chun, soko ndake tumanini chun vati na ñava kunumi ndaagunchi, vati ñaviga ña ñuu ñivi kui.

Inga ñuu ñivi indayu, inga nikandi indayu, inga *tiempu*", katiña ti. Soko masi ni kati va'aña chira, ñani kundee inira tani cha'anra ta chakunumi ndaara chiña, chakunumi ndaa tiñu inira chiña. Tani tanini ña'ya ta ke'ni ikiña nu ñu'u. Kicha'a ndiotukura nda'yura ta kundasi kunira vati si ñani taso'ora chani kati tu'un tiñu chira.

Nde'era chi inra ndii chakoo yuve'era, cha io kivi chani chi'i ta'an ra'ya. Ra'ya ni kati ña ku'a va sava'ara tava kuinda ndiko ñasi'ira "Yatini tava tiso ta'an ndikogun iki ñasi'igun nu ñu'uya: va kakiun xiniña, cha'aña, sokoña, viu viu va tiso ta'an ndikogun chiña tava kuiso kavagun ucha cha'a. Ku'aya tava ndoyo ndikoña".

Ku'aya ni sava'ara tani kuu chani chakuinda ndikoña, kicha'a nda'yura vati si ñava kuu chava kunumi ndaagara chi ñasi'i va'ara, nda'yu soko nda'yu tiñu inira ti. Ni katira chiña vati ñu'u xaan xinira chiña. "Chiton vati kuni xain chun, kuni ndiche chun, ni saka'nui chun vati ñasi'i va'i kuugun. Ta chiton vati io in cha io sikiyo tani kuu cha chi'un", katira. "Ña chite ñava sava'i viti, nda kucha ni nakoogun xu'un cha sakayayo cha kuenda viko *martomoyo*". Katiña chira ndaani tiva'aña xu'unya, kicha'a kati ta'anña vati si inni ku'a ni kuniña chira ku'a cha kuni maara chiña "Chi'iyu tani ndoogun; soko kua'an ndiko

iti ve'e vati ñata keta kivi kuigun” ni katiña chira ti. “Xuu yoso indi xu'ungan. Ikan va nani'igunchi. Ki'inchí ta saka'nugun vikoyo. Tichi in *pañitu* kua'a indichi nu'ni va'achi ta indi ndikochi xuu yosoyu”.

Cha'ara ti'avintioo chiña, ña kunigara kuiko koo ndikora vati si io ta'anra chi ñasi'i lu'ura. Kee inru kustruku *oragan*. Katira chani'iya tra vati tacha kuni xaanyo chiña kuu ñasi'iyó nu ñu'u ñu ñiviya, tacha kuni xaanyo chi ñasi'iyó nu ñu'uya inru kustruku va kuu iñi inga ñuu ñivigan ti. In saa ña va'a ku ru'a, vati chakundaaru chi ratra chi ñasi'ira. Kaniru chiñi ta kua'a tundo'o saya'aru chiñi kati tu'un, kustrúku naniru ku'aya ka'an ñuu maañi ñuu chiru.

Ketaru saaya ta kicha'a kaniru chi ñasi'ira, chi ndichiru kicha'a kaniru chiña, ioní ta'anra chani nde'era cha kaniru chi ñasi'ira. “Yu'u ñani kani chi ñasi'iyu ta yo'o kani chiña viti”, katira. Ni katiña vati iña kuru saaya, ta tichi in yavi ioru chiña, i'a kuu ve'eña chiru. Io chi'ira tisi'i, ki'inra ñu'u tani ti'ira ve'eru kustrukuya, ve'e nu ioru chi ñasi'ira.

Ni ka'anra chi ñasi'ira, chiko koo ndikora nda ñuu ñivi. Keta ndikora ve'era nakatio. *Orani* ketara ñuu ñiviya ta nde'era ve'era, ndi'ichi ni kayu ti. Chakan kucha ni katira chani'iya tra vati ndi'i cha iochiyo nu ñu'u ñuu ñiviya, ku'aya chakoo ta'anchi chiyo nda Ñuu Ndi, ndi'i chachio iochiyo i'a, ndi'ichi chakoo ta'anchiyo inga ñuu ñiviya. Cha ndakuyo i'a tui ta'anchi nda Ñuu ndii.

Ra rai ña chiñu ini

Inga ndiotuku cha kuu vati chakoo inra rai chaña chinu inira cha kichiñi ndii. Ña tu'ara chatu ñasi'ira, ña tu'ara sakukutu chito ndii.

Keta kivi chani tiso va'ara in chito ta tisora i'vi xuu sundiki nu chitoya. Ña'ni tima ni tisora. Ki'vi chakuaa, ta nde'era chi ñasi'ira cha ki'viña tichi ve'era. Nde'era ñasi'ira cha cha vachiña ki'viña tichi ve'e, ndatu'unña vachiña chi ingañi tañi “Ko'o va nde'o ñaa kucha tiso iigun, vati ioni chakoora chun. Ko'o vati ni tisora cha kachiun”.

Ki'viñi ndiiya tani nde'eñi cha yóso i'vi xuu sundiki nu chito cha tiso iiña ña'aya chiña. Nde'era cha kicha'a nda'yu ñasi'ira ta ndi'iñi kuta'anya kicha'a ka'an va'añi chiña. “ni in tima ña yoso”, katiña. Vati nini xaan cha koo ñu'u takan va ndundichi nu itiñi, iti nu chika ñi ndiiya nakatio, tacha chiko koo ndikoñi nda Ñuu Ndii.

Keeña ndiiya ta kua'anña chiñi chika chiña. Kicha'a nda'yu ndia ndichara raiya vati sava'ara ku'aya chi ñasi'ira. Cha kuu inga kivigan keera ta kua'anra *misa* ta nde'e ndiotukura chi ñasi'ira cha ndisoña i'vi xuun sundikiya ti.

Cha kuu inga kuiaya taki su'a sakukutura nu chito ndiira ta kua'an ndi'i chani tisora chi ñasi'ira vati si ni chínu inira ti.

Tu'un ndatu'un sutu cha'nu cha'nui

Xi'naga, ra chani'i nde'e ratra chiñi ndii cha chikañi iti nu taxi kaa. Ku'a yuku kichiñi viko ndii. Maara cha'ni'iya tra, cha kuu inga kivi, na'a lu'uni ta cha'an ratra chaki'inra ita kuan cha kuu oko uchi in ndaa *Octubre*. Cha ka'anda ratra ita kuanya, itañi ndii ka'anra tuunchi; vati va koso va'a chito. Na'a lu'uni ta cha'an ratra.

Takan kuu vati tacha chiko koo ndiko ratra cha kaa uchi ui cha *ora* i'niya chini ratra ndusuve kuati chi'ili cha ndatu'unve ta chakuve tave. Che'e kucha ni ndatu'un sutu si'i cha'nu cha'nu si'u chiña: “Vachi chi itayu ta in kaa uchi ui tani chíni ndusu ve kuatiya cha io ndatu'unve tave, ñani ni'i túni iniyu ñaa kucha kative, soko si io ndatu'unve tave chini. Ndusuve kuati chi'ili kuuchi, ndusura tivaa tra, cha ndatu'un ñuu ratra ta kicha'a saxini mai ndaa vachira kuati chi'liya chaña kuu nde'i chi ratra. Kicha'a chiniyu ndusuya iti chate ta in ya'anichi iti nui, kua'agachi su'aga iti nui, ni'iga kicha'a chike vati saxini vati va kuu va sata'in chira kuatiya tra soko ñani sata'a kuiti chi ratra”. Ku'aya ni ndatu'un sutu cha'nu cha'nu ndi chindi. Si che'e kuuchi chani kati tu'un sutu cha'nu si'u chiña.

Ña chi'i animayo

Inga tu'un cha ndatu'unñi, cha kuenda maañi ndiyya. Ña kuu si'i si'i cha'nu cha'nui ni ndatu'un vati chakoo inñi yuve'eñi ta chakoo ui se'e si'iñi. Su'a kivini tani chi'i ña'ya. Io ni ta'an iña, ta ya'a kuchiña ta kicha'a satinu ndikora tichi ku'u tana koo ma tu'un maara chi se'e kuatira vati yoniga chi yoo ndoove tave. Ve chani'igaya kicha'a kumive chi ta'an lu'uve.

Chiko koo ndikora ve'era ta nani'ira chiñi kuati se'era cha cha chitiñi tacha ki'vi kuka xiniñi ti. Cha ti'o ndayu kachiñi ndi'i. In cha'a ketara ta kicha'a cha'ara ti'avintioo chi se'e chani'ira –ucha kuia ña'ya ioña– vati ni saxini maara vati ña lu'uya kuña ndaku ndi'i tiñuya. Tani kicha'a kative ña lu'uya vati si ñavi maave ndaku tiñu si'ive kichi sakuti chi tave ta ti'iña kuka xinive tave ti, ta nda ndayu sati'oña káhive tave.

Kicha'a nda'yu ndia ndicha ra'ya ta kicha'a kánira nama ve'e cha kati cha ña'niga cha kuu sava'ara. Ioni chakoora chi ñasi'i lu'ura. Ñata keta kivi cha kuiña tani chi'iña, soko si ndatuña kuuchi ni katiñi tañi ti. Che'e kucha kuu tu'un cha ndatu'unñi cha io nda Ñuu Okoya.

Ve ña lu'u nde'e chi ra ndii

In maaña lu'uya cha io ku'i xaanña ndi'ini kuia, ña'a si'i lu'u cha kuuña ta kaaña ve'e ku'iña, ña kuuni cha kuindaña, ku'a ta'an maaya kicha'a ku'iña ndava nda lu'uña –ndatu'unñi– vati kuia ni kayu ñuu ni kuu tu che'e, ñi yuve'e si'i cha'nu cha'nui kuuña lu'uya ti. Keta kivi cha vachi viko ndii taña lu'uya suiña ku'i kuña, ni cha'nu kue'eña nakatio.

Keta kiviya chava saka'nuñi tañi chiñi ndiia. Ña ma'aya, chakuu si'i maave ña lu'u ku'ia, taki taki sakukutuña chito. Tisoña ndi'i cha kuniña, tani nakooña chive ña lu'uya nu yui ta kicha'a katiña vati va ndoove kumive ve'e vati koto kayu chitoya ti.

Vati ni chinu sui –sui titi ta sui tiñuu–, ta katian vati na kumiña ve'e tava nde'eña nuva kayu tíma. Vati va kuna kataña su'a sa'ma, nda yuta ti. “se'u”, katiña. “Va kumigun ve'e vati koto ki'viru kuati tava kachi taru ndi'i cha yoso nu chitoya, vati chava kachi ndii kuuchi, ñi ndii kuñi io chava kachi xi'nachi, katiña chi se'eña.

Ki'inña sa'ama ta keeña ta kua'anña ta ndoo se'e si'iña, katiña lu'uya vati naña saxiniña, vati si va ndoo maaña kumiña tima. Vati io tima cha ke'nichi ta koto kayu ve'e, keeña ta kua'anña cha chaini *orani* keta ndikoña iti yuta, nani'iña chiña lu'uya cha nda'yuña kaaña, ta nduku tu'unña. “Ña tiñu nda'yun”. “vati va ndu xaangunchi”. “Ñaku se'u”. “Vati keta inra chani'i tra tani chachi ratra ndi'i sui ni tisogun nu chito, ña'ni chani ka'in chira vati tui ratra ni ki'vi, ki'vi xi'na kuii inra tata cha'nu tasa ni ya'a ndi'iga rakan tra, *kumpaa* katira chi ratra. Katira “Ya'ando vati che'e kuu ve'i ta i'a va kachi ndi'iyoy”, katira. “Ya'ando *kumpaa*, vati va nde'eyo ñaa kucha io nu chitoya” Katira chani'ia”.

Ña ma'a cha'nuya saxiniña vati masira chika ndaka cha chachi ndii kuura ni ki'viya tra, nakatio, ra chika ndaka cha chachiñi ndii. Cha nde'eña nu yoso cha yoso nu chitoya ku'a chani katiña lu'u se'eña chiña, ndi'i che'e yoso ti. Yoni chachi suiya ta yoni chi'i tika'a, yoni ni chi'i si'va ta yoni ni chi'i tuta. “Ña nda'yu yo'o se'e lu'i, ndi'i cha yoso nu chitoya”. Kicha'a katiña lu'uya “Ni nde'i chira chani'iya tra, ma mani rai. Katiu chun vati si ki'vi ratra inra vachi iti nuu ta katira chi *kumpaara* vati na ya'a ratra vati kachira tichi ve'e. Ndi'i ratra ni chachi sui, ña kana inu katiu vati ñana ki'in ratra suiya”.

Cha katiniña ña'aya chi inña ma'a cha'nu io yuve'eña ku'a cha ta'an se'eña. “Ña chite ñaku nde'e se'i chi ra'ya tra ku'aya cha ki'vi ratra tichi ve'i”, katiña chiña ma'a yuve'eña. Kicha'a katiña ma'a cha'nu ñuuya vati ve ña lu'uya una kivi tava kuive, vati ña va'a cha nde'yo chiñi ndiia. Una kivi tani chi'i ndichave ti. Katiñi ñuuya vati ña ndi'iniyo kuu nde'e chiñi ndiia, ra chani'i kura kuu nde'e chiñi kuu ndiia tañi, ta ña'ni cha ta'an ra'ya tra ti.

Ra tivaa taa ñu'u chi in ri timbo lu'u

Chakoora tivaaya, cha kaña xaan ratra, ñivi ñuu kuura kuatiya. Nde'e ratra vati ndi'ira chani'i tu'a cha'mi, ta vatira kuati kuura kichi cha kuni ka'mi ta'an ratra ku'a cha cha'mira chani'i. Vatira tivaa ku'aya ña iochi cha ka'mi ratra ti -ra chani'i kura cha'mi-, kicha'a saxini maa ratra “Yoso sava'ayo ta ka'mio vati tu si'o suto ta nde'echo, va ndo'oyo va sava'añi. Ña chite ña kucha va sava'ia, kuniu ka'mi, ku'a cha cha'mi ndi'ira chani'i. Ña'ni vati va sava'ayo vati va su'uyo in inu si'o sutuyo, va tiso va'ayochi tava ku'unyo tichi ku'u va ku ka'mio”.

Kaña xaan ratra ku'a cha kaña kui'na kaña ratra. Ni su'u ratra in nda'a ínu chi sutura, tui ratrachi tava in xanu ta kee ratra ta kua'anra tichi ku'u. Tichi itu ta kicha'a cha'mi ratrachi -vati kuni maa ratra ka'mi ratra-. Tani kuu cha nde'e ratra chi inve timbo lu'uya cha kaa nduku nuuve, ta kicha'a kati ratra chi ta'anra “Ñaa saxini ndio'o cha ta'anri timbo lu'uya teicha chi'i nuuri kaari” -nivi tuñuri soko si cha kaari chava kuiri nakatio- “Ñaa ta'anri saxinindo tatu taayo ñu'u xu'u lu'uri soko ña chitoyo, an ka'ni ndeeniyo chiri. Vati si cha chi'iri kaari i'a nda'viri”.

Takan kuu ta taara kuatiya ñu'u xuuri timbo lu'uya chi xuu inu. Ta nandotori timbo lu'uya. Vati nde'e ndaari kaari tani tavari taku ñu'u, kua'a ñu'u kee pa'a lu'uri, tava ñu'u ka'andi. Ni tiinri tava in *kuete* ñu'u tani ndavari iti siki. Ñu'uni kuu ndikori, in *bola* ñu'u. Yu'i xaan ratra ta kicha'a katira ñaa kucha ni sava'ayo chito *Ntioo* ña kucha kuuya, va koto sutuyo kuenda che'e ta chito *Ntioo* an ñava ndo'oyo va sava'ara”.

Kee ratra ta kua'anra ve'era, ioni yu'i ratra ta kuanra, vati taa ratra ñu'u xuuri kiti ku'u lu'uya, cha'mi ratra chiri nakatio. Takan vati ni

ya'a in kivi, ni ya'a ui kivi, ni ya'a uni kivi, ni ya'a una kivi tani keta inñi nda'a ñuu. Nduiñi chi iñi chikañi, in maara raigan ta in maaña ña'agan nduiñi kuu ñivi ñuu. Ndisoñi si'va, *paa*, nuni, in kolo ni yata chi nduti –kua'a ndi'i cha ndisoñi tañi–. Ñi inga ñuu kuuñi. Ioni ta'anra kuu sutura kuatiya vati si saxinira “Ñaa cha'a vachi ñi'ya tañi i'a”. Ni yu'ira vati si ña chitora ñaa cha'a ketañi ve'era. Takan ketañi, ki'in kuendara chiñi, cha'ara tayu chiñi ta nduku tu'unra ñaa cha'a kucha ketañi ve'era.

Kicha'a ndatu'unñi ñaa cha'a ketañi ve'era cha va'aya, kuendara kuati se'era vati cha ka'mi ratra tichi ku'u tanu kua'an ratra iti, nuni ya'a ratra, kaave ña lu'u kuu se'eñi cha chava kuive kaave. Kaave vati chava kuive ta ndákave in tumanini kaave, in su'a ñu'u lu'u; vati ndoso nduive, tayve. Ni nda'vave, ndi'i ñu'uve, chakan kucha ke'nive cha kuuve in timbo lu'u takan ñava nde'e ñivi ñuu ñivi chive. Nde'e ndaari kiti ku'u lu'uya kaari, cha chava kuiri. Nda in *Ntioo* chira kuatiya vati kua'an ratra ya'ara chi xanu cha'mi ratra tacha kaña ratra taa ratra ñu'u pa'a se'i tani nandoto ndikoña, ni'iña tundeíni ta ndávaña, ti'avi *Ntioo* chira kuátiya tra.

Ioni cha'a ratra ti'avintioo chira kuati chi'liya ta inni ku'a chira chani'i kuu sutu ratra, chakan kucha ndisoñi ndi'i cha ndisoñi. Ra kuu sutura kuatiya kuyaara nakatio, vati chisoñi cha kachira. Vatira kuati se'era sakaku ratra chi se'eñi nda'a ñuuya. Chakan kucha cha'añi ti'avintioo tani keeñi tañi ta kua'anñi. Cha'an ta'an maaña lu'uya, inña lu'u tivaani kuu ta'anña. Cha'a ta'anña ti'avintioo chira kuatiya, soko ioni ta'an ratra cha chinira cha ndatu'unñi. Cha'a ta'anra kuu sutura kuatiya ti'avintioo chiñi ta keeñi tañi ta kua'anñi. “Viti ndicha va kani suto cho”. Kicha'a chákura cha'nu sutu ratra ti. “Ndo va ka'mi kundo tani sakaku ndo in ñuu ñivi chiña tivaaya, sakaku ndo chi inña lu'u kaa cha chava kui”. I'ani ndoo kuendu lu'uya.

Kuendu ra kunexu

Va ndatu'in kuenduri kunexu. Sii kaari kiti ku'u lu'uya chi maa ndiu'u ñuu. Katira chini'i tra vati cha katiri kunexuya kua'a ku'a kuu kati tu'unyo chive kuati chi'li. Cha naña ka'anve tave *kuendu*. Kicha'a chati cha tui ni nakoto chiri kunexuya tichi ku'u, tichi ku'u chicha, chikiya, chakoo cha tui kuni chiri, tui maari kiti ku'u kuati kicha'a kuni cha kuu *kumpaa* chiri, vati tui nakoto chiri tichi ku'uya.

Keta xi'na ña tite'e cha kuniña kuu *kumpaa*ña chiri kunexuya. Kuuña *amigu* chiri. Tasa keta inri chito'o, inri ndisutu. Nda uira chika tichi ku'u keta ta'an cha kuni ratra kuura *kumpaa* chira kunexu lu'uya, vati si tui kicha'a nakoto chiri tichi ku'uya ti.

Nu kuuñi *kumpaa*, na'a lu'uni ketari ndisu'u tari vati cha ndakari tari in tumanini anña kuu vati ya'ari tari nu ke'era kunexuya. Katiñi tañi chira vati chava ke'ni savi tava naki'inñi su'a nuni. Katiñi “Ndaava kuu ya'a yoo vati ra kunexuya ndasi va'a nuke'era ta i'ani kuu nu kuu ya'ayo. Ña'ni vati va kuka'anyo chira, va kuka'anyo chira kunexu, va kuka'an va'ayo chira tava ndakayo tumanini vati va ya'ayo yuve'era”.

Cha'anñi chande'eñi chira ta katiñi vati si tu kuu kendañi yo'o kaa ndaa yuve'era tatu kuu vati ya'añi nu ke'era, vati si chava ke'ni savi ta númi xaanñi kani'inñi nuni cha kuu ndayu chiñi. Kicha'a kátira kunexuya “vati si va'a, nu kuiini tava kenda mai yo'o kaa ndaa yuve'i, kuu ya'a ndio'o ña'ni kuni kati che'e”, katira ti.

Nu kuaaya kicha'a satiñuñi ndisu'uya, ndi'i chakuaa kicha'a kani'inñi tañi chiti núni, vati si ña kua'aga kivi tava ke'ni savi, cha yati va koo savi ta kuniñi vati va satakañi su'a ndayu chava koo kachiñi tañi.

Soko, tuiñi tivaa vi'igan ña kundeeñi tiñu, kicha'a kanduañi tañi ti, ioñi kicha'a sake'niñi chiti nuniya nu ke'e, yuve'era kunexuya.

Orani ke'eni savi, ta kicha'a kana ndi'i chiti nuniya chani sake'niñi ndisu'uya. Kana itu kuatiya, chitu su'a nuke'era kunexuya chi itu kuati, “Ñava kui ndi'i nuniya, kua'achi va koochi ta ñaa va kuu yu'u ndi'i che'e”, katira ti. Ña'ni vati va katiu chi ndi'i *kumpaayu* na sata ndiko ratra nuniya, ku'aya va tave su'a xu'un ni katira ti.

Chika xi'nara chio ve'e ña tite'e, ta kicha'a katira vati tu kuni ndikoña su'a nuni xikora vati ni sava'ra itu ta viti kua'achi kumira ta chakan kucha xiko ndikora su'achi, “Xikechi vati chini ñu'i su'a xu'un ta chakan vachi vati tu kuu kua'gun su'a xu'un iti nuuchi ta keta kivi chava koyo nuniyu, va ti'avi ndikechi chun chi nuni sava'ia. Kua'a ituyu io, ña chini ñu'uni yu'uchi, xikechi vati takan va kee ndiko su'a xu'in”. Ña chinu va'ani iniña *kumadiya* ta katian vati si va kunde'eña tu ndicha sava'ara itu cha ka'anra. Cha'anña ta nde'eña vati si taki su'a itura io nuke'era. Nu nde'e ña'ya ituya cha taki su'a kaachi cha'aniña ndi'i xu'un chira kunexuya. Katiña tite'eya ti “Maun va kati kivi chava koyo nuniya takan va kichi ki'inchu katiña”.

Cha nde'eniru chi *kumpaaru* ra chito'o, ini ku'a sava'aru, inni ku'a katiru, vati si kua'a itu sava'aru, “Kua'a nuni va koochi ta chakan kuniu vati añña kuu ku'a nuugun su'a xu'unchi. Va ti'avi ndikechi chun chi nuni”. “va'a *kumpaa*”, katira chito'oya ti. “Ña saxini yo'o, kuu ku'a nui xu'un chun soko kuniu vati kunde'i an dica io itu cha ka'agun tu'un”. “¡Ko'o!”, katiru. Ketara nda ve'eru ta nde'era ituya cha io takichi. “Kati xi'na yo'o *kumpaa*. Tu i'a io che'e cha taki su'achi, ñaa katiun tu nde'egun cha io nda tichi yamayu”, ni kati maaru kunexuya chira ti. “Vati si ui uni nuni sava'i itu, ta nde'un i'ani ta io kaa ituyu”. Katira chito'oya chiru vati “Naña saxiniru”, tani cha'ara xu'un chiru ti.

Keeru ta kua'anru ve'era ndisutu ta inni ku'a sava'aru chi ra'ya cha tavaru xu'un chira. Sanda'vi ña'a ndiotukuru chira, inni ku'a.

Saxiniru vati si va ku'un ta'anru chira *kumpaaru* ra chika tichi ku'u, va ku'un xi'naru ve'e inra tasa va ku'unru ve'e ingara vati si xaan ini ratra chi ta'anra katiru ti. In inra ta sanda'vi ña'a ta'anru chi ratra, takan, kuu ta tavaru su'a xu'un chira *kumpaaya* tra.

Keta kivi cha cha koyo nuniya, tani tachiru tu'un chi ratra vati si cha kuu kichira kichi ki'inra nuni vati si cha io va'achi, saxini va'aru ñaa ku'a va sava'aru, saxiniru ñaa *ora* va keta in in ratra. Keta xi'na ña tite'e, vati te'e ta'a maa ioña. “Nakumichun, *kumpaa*. Vachi kuenda cha ndooyo tu'un”. “Va'a, *kumadi*” katiru kunexuya. “Cha io nunigun. Kuate nuuchi vati ñata koramosayu. Chi'i soko xain. Va kachi xi'ne in xita tava ku'unyo”. Katiña tite'eya “Va'a. Ña saxiniun”. Ndaaru teicha chachiru ndakuru, sanda'vi ña'airu. Ticha ndaturu chira chito'o. Kicha'a katiru chiña tite'eya “Ikan *kumadi*...”. “Ñaani kuu, *kumpaa*” “Ña'ni soko in chava katiu chun vati va kichi ta'an *kumpaayu* ra chito'o atu ña xaa iniun chira”. “Takan kuuchi *kumpaa*”, katiña *kumadiya*. “Va'a cha katigunchi, vati tu nde'e ra'ayachi kachirachi”, katiña tite'eya. Ki'vi tichi ve'i tutakan kuuchi, takan ña'ni kuati va koo. Tani ki'vi ña'ya.

Ketara chito'o, ta katira vati si vachi ki'inra nuni cha ndoo ratra tu'un, kuenda nuniya vachi katira. Kicha'a katiru kunexuya vati si nakuatura su'a lixini *ora*, vati va kachi xi'inaru in xita. Soko, kicha'a kati maaru kunexuya vati si io in maari tite'egan cha cha'a xaanri tisi'i chiru. Katira chito'oya vati si natavaru chiña tite'eya nu indi xe'eña ta chachiniru chito'oya chiña tite'eya. Katiru kunexuya chira chito'oya vati si na kuatura su'a lixi *orani*.

Keta ta'annira ndisutu ta katiru kunexuya chira chito'oya vati na kuindi xe'era tu xaan inira chira ndisutuya, vati ña kuni ndeeniru kuati tichi ve'eru. “Tu ra'ya ta nde'erachi kachirachi”, ni katira chito'oya ti. Cha kuindi xe'era. Io yaara ndisutuya ketara ta saka'nura. “*Kumpaa*, vachi kuenda nuni cha ndooyo tu'un”. “Va'a, *kumpaa*. Kuate nuu su'a lixi *oranichi* ticha va kachi in xita. Chi'i soko xaia ta vati kua'a xaa tiñuyu io ta chakan ñata kachi. Chiton *kumpaa*, i'a io inri chito'o chati cha cha'a xaanri tisi'ichi, chachiri nuniyu taña chitogue ñaa kucha sava'i chiri”. “¡Tava chiri ti'a vati va kachi chiri!”, ni katira ndisutuya. Kanaru kunexuya chira chito'oya ta chachiniru ndisutuya chira. “¡Va'a cha cháchiun chira, vati cha'a xaanra tisi'i!”. “¡*Kumpaa*! Vachi inra rai cha ndiseka ta'in nuni chira ra chika tichi ku'u kura ta koto ka'nira chun”.

Chakuindi xe'enira ndisutuya. Ki'viru raiya yu'u *korra* ta saka'nuru. Katiru vati vachi ki'inru nuni chandi sekara kunexuya chiru.

Kunda nuu vati nivi chachiyu ndai i'a. Kicha'a kati ndiotukuru vati anña kuu ka'nira chi inra ndisutu, vati taki su'a in chito'oru chakoo, tani chachira ndisutuya chiri ta chakan chi'i xaanru tisi'i. Katira raiya na sana'ara *kumpaaya* ndaa kucha indi xe'era ndisutuya. Takan kuu tani cha'niru raiya chiri kiti ku'u lu'uya. "Kuatu nuuchi su'a lixi *orani* ticha va sandi'i xite tava ku'unyo vati va kuki'inyo nunigun". "Va'a, *kumpaa*", kati ra'ya. "Chiniun *kumpaa*, atu ña xaa iniun chi ingara rai chika tichi ku'uya. Vati va kichi ta'anra kuenda nuni ndiseke chira taña kuniu kuati tichi ve'i". "¡Ay *kumpaa*! Io in cha ndiseka ingara raiganchi, soko ña saxiniun, vati va kuindi xe'i ticha va ku'unra".

I'ani inda ra'ya tacha vachini ingara satiñu tichi ku'uya ti. Kuatu nuuchi nu ke'eya vatini chachiyu ndai. Nu ndi'i cha chachiru kunexuya kicha'a nduku tu'unru vati anña xaan inira chi inga maara raigan vati si tichi ve'eru indira. Kicha'a ndutisi'i ra'ya ta katira chi maaru kunexuya vati na tavaru chira nu ke'e, ta vati io in cha ndiseka inga ra'yachi ndani *tiempu*. Kanaru kunexuya chi ingara raiya ta kicha'a ka'an yu'u ratra chi ta'anra. Ru kunexuya, saxiniru, ta kee xiinniru in chio. Ticha ndui maara raiya tra sani ka'vira chi ta'anra tani ndua ratra, kachi'i ndui ta'an ratra ti.

Maaru kunexuya tava chi in in ratra, saxini va'a va'aru ta kuu chani tavaru xu'un chi ratra. Vati si tui nakoto chiru tichi ku'u ta chakan kucha sanda'vi ña'aru chi ratra. Kacha'ni ta'an maa ratra chi ta'an ratra nakatio. ku'aya ni naa ndi'i kuenda cha iochiru chira *kumpaaya* tra, ta ña'ni ituru io ti. Ñi ndisu'uya naki'in nuni, ñi'ya ni sake'ni chiti nuniya ta kicha'a kana itu *orani* ke'ni savi.

Tu'un kuenda ña chiva lu'u

Ri chiva lu'uya kuuri in kiti ku'u lu'u cha kuni xaa ndi. Vati tuiñi nduichiri. In kiti ku'u lu'u táki xaan kuuri.

Che'e ni ta'anra ndi sutu cha'nu cha'nui, si'u ndatu'un che'e chindi. Xi'naga ve'e maañi ñuuya tañi ma mani ve'e itañi chakoo, ve'e kuta ni kuu ve'eñi, ndi'i ve'eñi ñuuya ma mani kutachi ta ita ndasi xinichi. Vichi tichi tachi, vichi tacha i'ni ta i'nichi tacha vichi, vati tacha vichi nduyoko tichichi tachi ta tacha i'ni kuu nduvichi tichichi tachi. Va'a xaan ndoochi chi cha i'ni chi cha vichi. Ndi'i maañi ñuuya chakoo ve'e kutaya. Tanda'a sutu cha'nu cha'nui, kua'a kuiaa chakoora chi si'i cha'nu chanui yu'u ñuu, chakooñi nda yu'u ku'u.

In cha'a io sutu cha'nu cha'nui ve'e kee tatura, vatiña ma'a kuu ñasi'ira chana kátaña sa'ma nda yuta. Keta inri kiti ku'u cha io ta'anri, ndava ndi'i tatiri ketari taña chitori ndaa kuindi xe'eri. Ta vati nuna yuve'e itañi, ki'vi kunu maari kiti ku'uya soko nda xuu chitoñi ki'viri ti.

Ioni sayu'iri kiti ku'u lu'uya chira sutu cha'nu cha'nui ta chitonira vati si io ñaa vachi ndiku chiri (inri chiva lu'u kuri). Ni nde'era xuu chitora ta i'a ki'viri chiva lu'uya tani kicha'a ka'anra chiri ti. Ndiu'u ñuu chito ndi vati chini va'ari kiti ku'u kuatiya, tacha ka'anyo chiri tari. Chakan kucha kicha'a ka'anra chiri, ni nduku tu'unra ñaa kucha ta'anri. Numinda'ari kiti ku'u lu'uya indari teicha nakuaturi ndakuri.

Kunira vati va tavara chiri, va tavara chiri kavinira; ni katira vati na keeri tana ku'unri, vati si ña kunira ñaa kuu ve'era. Ni'iga kicha'a ni'i ri'a, ta numinda'ari. Nani kuni kuitiri keeri, tani ndaagari nda sukua

ve'e, ndoori i'a. Sata'an ndiotukuri nda'a lu'uri teicha ndakari cha naña tavara chiri chi in tumanini. Maara sutu cha'nu cha'nui nakooro chiri tichi ve'a. “Va'a tutakan, tuña kuniun keegun, si ndoo ikan, soko nuni va ku'ugun ni katira chiri ti, vati ña kuniu kiti ku'u kuati tichi ve'i, vati i'a kixiyu chi ñasi'u”.

Ndoori ta keera iti chata ve'e, ki'inra *machetera* ta keera ta kua'anra su'aga yu'u ku'u ta ikan nde'era chi inru ndika'a yo'o. I'a indaru ndika'aya ndaturu chiri chiva lu'uya. Ru'a vachi ndiku chiri kuniru vati va kachiru chiri. Maa si'u ni ndatu'un ku'a cha kati sutu cha'nuña chiña vatiru ndika'a yo'oya inru ña va'a ini kuuru ti ta kuniru vati ka'niru chive chiva lu'uya cha kati cha ndukui'na iniru chive. Vachiru vati vachi ka'niru chiri. Ki'inra *machetera* ta kicha'a nda'yu chaara ndava'ani xiniru ndika'aya ta keeru ta kua'anru, chinuru. Kuu sakunura chiru ti.

Una kivi nduna'ari chiva lu'uya tichi ve'era. Keta ñasi'ira tani kicha'a ndatu'unra chiña. Katiña vati na sañara chiri ndava kee maari, vati nu kakuri nandukuri. Una kivi kuiti, tani kicha'a ka'anra tataya chiri kiti ku'u lu'uya vati si na nuuri, vatira kuni ka'nichiri una kivi cha io cha kua'anra ti. “kua'an ña saxinigun”, ni katira chiri. Nuuri sukua ve'e tani keeri ta kua'anri tichi ku'u.

Ya'a inga una kivi, tani keta inñi nda'a ñuu ve'era tataya (ñivi ñuu kuuñi). Ketañi tañi chi se'eñi, ta in uchi uni kuiaña tivaaya. Ioni ta'anra suntu cha'nu cha'nu ndi. Ketañi tañi ta saka'nuñi. Katiñi chira “Vachi ku'andi ti'avintioo chigun vati cha kati yo'o ni kaku se'e ndi vati kuni ka'ni inra tasi chiña. Kiti ku'u se'e ndi kuri chiva lu'ugan. Inra xito kui'na ini kuni ka'nira chi kiti ku'u se'e ndi chinu xaanña ta nani'iña ve'e yo'o tani ki'vi kunuña. Chakan kucha ndiso ndi si'vaya, *paanya*, tiñuu yataya ta xitaya”. Kua'a ndi'i cha tu'añi chiso ta samaniñi tañi chira sakaku ñuu ñivi chiri kiti ku'u kuatiya tari.

Kuyaara tataya, vati si chitora cha in kiti ku'u ña va'a ini kuuri chiva lu'uya. Ndakañi tañi chana kuura sutu kue'e se'eñi, rava kumi chive tichi ku'u, ta in sutu ndutave nakatio, vati sakakura chive. Tiinra sutu cha'nu ndi tiñuya ta ku'aya kuuñi tañi *kumpaara*.

Ri koo lu'u chi in maa ra lu'u nda'vigan

In kuendu lu'u cha koo va'ayo chi ñasi'iyó, ra kuu raigan chiñi kuu ña'agan. *Kuenduya* nanichi “Ra koo lu'u chi in maara lu'u nda'vigan”. Iora chi si'ira. Ña'ni sutura io, ma tu'un maara chi si'ira ti. Taviña yu'a tacha xikorachi. Soko kaña xaan tumaara, kini iora chi si'ira, ña'ni yu'aya cha'anra cha xikora, tichi ku'u cha'anra chakundara chi yu'aya cha'a in yutu vati ti. I'a ya'ara ndui tasa keta ndikora nda ve'era ta katira chi si'ira vatiña kuu cha ki'avi yu'aya, yoni kuni satachi; soko ña tu'ara xikochi ti.

Cha'anra in cha'a, cha'anra inga cha'a, cha'anra cha kuu uni cha'aya. Cha kuu uni cha'a cha cha'anra, chakundara cha'a in yutu vati ka'nu ta kicha'a sikira. Ta cha kuu uni cha'aya nakatio, keta inri ndivi tari ta xi'na cha kicha'a kachi'i yu'u ta'anri tari, soko vati ña chinira lu'uya cha ka'anri chi ta'anri, ndoora saxinira maara. Kicha'a ka'an maara “Ñaa kucha ka'anri ndivi kuatiya tari”. In in kichiyu, ta kicha'a ka'an xe'e maari tari, chi'i yu'u ta'an maari tari”. Vati si ndicha kachi'i yu'u ta'an tari chi te'e yu'uri tari.

Cha kuu uni cha'a cha ketara lu'uya, keta ndiotukuri ndivi kuatiya; soko viti nde'era chani tiin ñu'u chi ku'u io chioya. Vati tika'ni kuuchi. Kicha'a káyu ku'u itiya ta tichi nu kayuya indi nri koo lu'u. Io kavari chiri vati si cha kicha'a kayuri. Nde'era lu'uya tani sakakura chiri. Ki'inra in yutu kuiñi tani tisorachi yati nu yoso maari koo lu'uya. Ndaari kooya, chitori vati si sakakura chiri, ku'aya ni kakuri sava'ara.

Chini chini xiniri tani keeri nu ñu'uya ta *orani* cha koso va'ari, kicha'a satuñuri xini lu'uri, teicha kanari chi maara lu'uya ndakuri.

Su'ani chikari ta kana ndiotukuri chira chi xini lu'uri io ta'anra cha yu'ira. Ingaga cha'a, kana ndiotuku maari koo lu'uya chira. Chakoo tunde'ini *anímara* tani chandikura chiri tani keera ta kua'anra chiri kiti ku'u lu'uya. Ketara in nu io in yavi ta katiri chi xini lu'uri vati si na ki'vira tani kuu chani ki'vira ti.

Nu kua'anra lu'uya ya'ara tui su'a maaru koogan taru kaa ru na'nu ru kuati, tasi ka'an xe'e taru chi ta'anru, ta maara lu'uya si ña chinira sa'an taru. Ta ku'aya kicha'a cha kana ndiotuku maaru koo lu'uya chira chi xini lu'uru ta yu'i yu'ini maara lu'uya ta kicha'a ki'vira tichi yaviya. Nda tíchi yaviya ni ki'vira chiru ta nda cha'a maa yavigan kaa in maru koo cha'nugan vati si'i maaru koo lu'uya kuru. Maaru koo lu'uya kuu se'e maaru koo cha'nuya nakatio. Ketaru tacha kuindaru xiin si'iru ti.

Io yu'ira lu'uya indara. Kicha'a chiko maru koo lu'uya kandaa si'iru ta kicha'a saviiru koo cha'nuya chi se'eru ta chito *Ntíoo* ñaa kucha kati maaru koo cha'nuya vati si kicha'a ka'an xe'eru chi se'eru. Ta in ndavani maaru koo cha'nuya soko nda tichi so'o maara lu'uya ti'iru yaaru. *Oranian*, ni ni'i túni inira lu'uya sa'an maaru kooya taru ti, chitora lu'uyachi nakatio. Kicha'a kati maaru koo cha'nuya vati si cha'aru ti'avintioo chi maara lu'uya vati sakakura chi se'eru. Ini ku'a kicha'a kati tu maaru koo lu'uya. Tu'un cha cha'a taru ti'avintioo chira vati chava katora sa'an cha ka'an maaru kooya taru kuuchi tava in cha samani maaru koo cha'nuya cha kuenda cha sakákura chi se'e lu'uru ti.

Kee maara lu'uya chi maaru koo lu'uya tichi yaviya. Ya'a taru nu kaa ndi'iga maaru koo cha'nugan taru ta chinira cha ka'an taru ti, ta kati taru “Ñaku ña váchi ma tu'un ra'ya, vati kachio chira i'a”, kati taru chi ta'an taru. I'a kucha nuni chitora lu'uya tu'un cha ka'an taru ti. “Ña chite cha ku'aya kuuchi soko viti cha ni'i tuni iniyu cha ka'anri tari cha chite cha kuni sava'ari tarichi”. Kee maara lu'uya chi maru koo lu'u ndiotukuya tíchi yaviya ta keera ta kua'anra ve'era ta katira chi si'ira vati si ña kuu cha xikora yu'aña ta katiña vati siva ku'un maaña va kuxikoñachi.

Cha kuu inga kivigan keera ta kua'anra ta cha'anra chakundara cha'a in yutu nu tu'a maara chakunda. Ta vati viti cha chinira sa'an maaru kiti ku'uya taru. Viti ndicha si kuu vati va ni'i tuni inira chiri kuluku kuati tari. Ketari ndivi kuatiya ta kicha'a ndiotuku ka'an xe'eri

tari “Tura lu'uya ta chitora cha ka'o, va katora vati ikan nu ndaara indi kua'a xu'un kuan”, ni katiri tari ti. Kicha'a kachi'i yu'u ta'an tari ta saviiri chi ta'anri. Tasa ndavan ndikori ta kua'anri tari.

Takan kuu tani katira lu'uya “Chakan kucha kuni katiri ndivi kuatiyachi, taña ni'i tuni iniyu chi tari”. Kicha'a nañura ta nani'ira kua'a su'a xu'un kuan tichi in kii. Tavarachi ta nakoo nuurachi su'a *ora*, vati kati tu'un vati si iochi cha nakoo nuuyo su'a *ora* xu'unya vati tu ñavi suini yokochi kuu sava'a ndikochi kue'e chiyo ti. Nu kuu tiinrachi chisorachi chi si'ira, ta kicha'a nduku tu'unña ma'aya vati ndaa kucha nani'ira xu'unya. “Tichi ku'u nani'ichi” katira ti. Ku'aya ta ndu kukañi tañi.

Cha'nura ta keta kivi chani tanda'ara. Satara in kitira, in *yeguara*, in inara, in chito'o ta kumi ta'an tiñuura. Satañi in *korra* tani chasiñi chiri kiti ku'uya tari. Keta kivi chani nduka'nu tichi ñasi'ira, nduka'nu tichi ínara, nduka'nu tichiri *yeguara*. Nduniñi ni nduka'nu tichi.

In cha'a keeñi ta kua'anñi tichi *korra*. Chatari *yegua* ka'nu tichiya yoso maaña ña'aya tara tivaaya yosora chatari kitira. Iti nuu kua'an maari *yeguaya*, tari kitiya ndoori iti chata. Ta nda chataga ndoori ina vati cha ka'nu ta'an tichiri ti.

Kicha'a chaku'u ini maara lu'uya chani sava'ara chi si'ira, cha kulu'ura, kuenda yu'a cha chikara xikora. Kicha'a chakura tani ndutisi'i ñasi'ira chira, saxiniña vati chakundaara chiña kuchan, vati si ka'nu tichi maaña ta ka'nu tichi *yeguara*, ta saxiniña vati chakundaara chiña. “Ñaa cha'a chakugun chakun vati yu'u ka'nu tichi, ka'nu tichiri *yeguaya* ta ndari inaya ka'nu ta'an tichi chakan kucha chakugun”, ni katiña ña'aya chira ti. Ta kicha'a kaka'an yu'uñi tañi. “Ñavi, chakan tiñu chakui. Chakui vati chaku'un iniu kivi chani kui ñivi nda'vi” katira chiña ti.

Kicha'a ka'an maaru kitiya vati siña kundeegarú kakaru –ta vati si chini maara lu'uya cha ka'anru kiti ku'uya taru–. Kicha'a katiru chi maaru *yeguaya* “Tu sutuyo ta kunira” –takan tu'a maa taru ka'an chi maara lu'uya– “Tu sutuyo ta kunira, katiu chira vati na kunda nuuyo su'a *orani*, vati chi'in tatu xain”. “Ñavi chava vi'i ka'an yo'o”, kati mari *yeguaya*. “Chi sutunio ndisogun ta ka'angun. Yu'u ñu'u se'i, ñu'u se'e si'o. Kuenda ui ndise ta ña'ni cha ka'in tava yo'o”.

Chini maara lu'uya cha ka'anri tari, tani chakuinda nuura ti. Ketañi chani cha'anñi tichi *korrañi*, soko si cha xaa iniñi tañi chi ta'anñi. Tari chito'oya kati chiri inaya “Yu'u ña chite ñaku sutuyo ña kuu cha koo va'ara chi si'o. In tu'un si'o chira taña kuu koo va'ara chiña”, katiru chito'oya ti. “Tuiñi kuu ñasi'i yu'u ta va'a ndaka ña'i chiñi tañi”.

Ka'anru inaya “¡Taxini koogun, ña ka'an yo'o kuenda che'e!”, ni sakaku maru inaya chiñi nakatio. Kati ndiotukuru chito'oya “Viti va nde'egun chava sava'i” chiñi. Cha'anru, tani chakindaaru chiñi tiñuuya iti nuura tivaaya –ni chakundaaru chiñi ku che'e–, ta kicha'a chañuru chiñi tiñuuya, chi in inniñi, vati na nde'e maara lu'uya vati kuu kundaka ña'aru chiñi tiñuuya ti. Ni chini maara tivaaya cha kicha'a ka'an yu'u maaru chito'oya chi maaru inaya, ku'aya chitora yoso kucha koo va'ara chi ñasi'ira ti.

Kuendu ri kini kua'a

In maru ma'a cha'nu cha ña va'a iniru kuuru in kini kua'a, ta io uni ta'anra tivaa, ta ra'ya tra io uni kitira ta uni inara. Rai tivaa xaani kuu ratra, kunira vati ku'un maara ku kaka kuu ratra ti. “Ko'o va ku kaka kuuyo nda cha'a ñuu ñivi, takan va kotoyo ña ku'a kaa. Vati kati tu'un vati nda cha'a ñuu ñiviya io in ñu'u ta ñu'uya kua'an ndi nanduku ndi kati ratra ti. Ko'o ndo ña'ni ta'an tuni chi'iyoy. Nduniyo va ku'un”. Iochi chava tachi ratra úni ita *stíá*, ni tachi ratrachi yu'u in yuta ka'nu ta itaya, va kati yoora va kui xi'na kuii. “Ndaa yoo va kui, itaya va sakoto chi ta'anyo ñaa kucha va kuuya” kati ratra ti. Tachi ratra yukuya inni kivi ta kee ratra ta kua'anra.

Kua'an xi'na kuiigara chani'iya, tasa kua'anra uigan, ta nu kua'anra chika iti ratra ta kéta ratra ve'e in maaru ma'a cha'nugan tani kati ratra chiru ma'aya añña ku'a nuuru ve'eru vati kusu ratra ti”. “Va'a, kuu kusu ndo”, katiru ma'a cha'nuya. Nduku tu'unru ndaa iti kua'an ratra. “Nda cha'a ñuu ñivi kua'an ndi ni kati ratra. Ndanu nde'egun ñu'ugan, nda ndakan kua'an ndi. Va nde'e ndi ñaa kucha io ikan”.

Kicha'a katiru ma'aya chi ratra. “Nde'e ndo, ndoo ndo in chakuaa viti ta ku'u ndo nda yutan. I'a io in ixi lu'uya vati ku'ni ndo ina ndo, vati yu'u tu'a xain kee yuku'u ta koto va tiinri ina ndochi. Ku'ni ta'a ndo kiti ndo vati koto ku'unri tari”. Cha'aru ixi xuuru chira kuatiya tra ti. Chu'ni ratra inara ta chu'ni ta'anra kiti ratra ndi'i; ta vati maaru ma'a cha'nuya in kini kua'a nduiru ta chicha su'a nu'uru induku ti. Sava ñuu ta ni keeru tani chachiru chira chani'iya, chachi ndiotukuru chira uiya, ra ma'ñu nakatio. Ta maara lu'ugaya, ra ndooya, nde'era

vati si kicha'a kachi'i ita ni tachira chi yanira ta ku'aya chitora chani chi'i ndui yanira ti.

Maara lu'ugaya keera ta kua'an ta'annira tani ketara suini ve'e maaru ma'a cha'nuya tani ndaka ta'anra ve'e vati va kee nuu tatura. “Ndaa kua'angun ta”. “Nda cha'a ñuu ñivi kua'in, vati kuniu kote ñaa ku'a kaa ndanu ndi'i ñuu ñiviya”. Inni ku'a katiña ma'a cha'nuya chira lu'uya vati si na ki'inra in maa ixi lu'uya vati ku'nira ínara chi kitira. “Vati kee xain yuku'u ta koto va tiinrichi. Va'a ma'a, tara lu'uya *orani* cha'aña ixi lu'uña chira (ixi xuuña nakatio), cha'mirachi ti. Nduku tu'unru ma'a cha'nuya “Ñaa kucha ndakugun ava ndasi cha'an, xiko ixiyu”, katiru ma'a cha'nuya chira. “Ña'ni, ma'a. Ña saxini yo'o. In tiaka lu'u ndise i'a chava kachi, tani tiveve nu xite ta chakan kucha kini xaan cha'an”. “Va'a tutakan”, katiru chira ti.

Ku'aya kuu chaña ni kixi maara lu'uya ta keera nu ke'e tani nde'era iki maara kuati yanira tani nakatora sa'ma ratra ta kicha'a katira. “Ña ma'a cha'nuya kuña ni chachi chi yaniyu tra. Viti va nde'eña ñaa kucha va sava'i chiña”. Katiñi tañi vati ixi xuu maru ma'a cha'nuya sasaa xini ratra ti ta chakan kuchaña kuu cha sakaku ratra chira, ta vati maara lu'uya ndi'i maa ixiya kicha'a ti'iru nu ñu'u tani kuu chani kakuru, “Ña ku'a va sava'i” katiru.

Ni ndachi maara lu'uya chi inara chi kitira vati na tindeereri tari chira ti. “Va kati xi'ne na sanandotoña chi yaniua tra, tasa va ka'ni nduni ndi chiña cha'nuya”, katira lu'uya ti. “An yo'o kuña ni chachi chira yaniua tra”. “Ñaku, ña va'a kuni xini yo'o ra lu'u”. “Ni nde'i iki ratra ma'a”. Viti kuniu vati va sanandotogun chi ndui yaniu. Vati tu ñava sanandotogun chi ratra va ka'ni inayu chun, kitiyu ta nda mai va ka'ni chun”. “Ñaku kati ndochi ku'aya”. Katiña ti. Ndavaniru inaya chiña. Nanduini maaru ma'a cha'nuya in kini kua'a (ña va'a iniru nakatio). Chicha nu'u cha'nuru induku, kicha'a kani ta'anru chiri inaya. Tani chañuniru kitiya chiña kini kua'aya tani kundee cha kani ta'an taru chiña ti.

Ku'aya sava'ara lu'uya chiña ma'a cha'nuya tani sanandotoña chi nduira yanira. Satakara lu'uya iki ratra, chakirachi nu ñu'u tani chiso kavara ucha cha'a sikichi –vati si ku'aya kuu cha sava'añi tacha kuinda ndikora ndii tra–. Ucha cha'a ni chiso kavara lu'uya siki ikiya, tani kuu cha nandoto ndiko nduira yani chani'ira.

Nduni ratra tiin chiña ma'a kini cha'nuya –tindee ta'an maaru ina chi maaru kitiya taru– tani cha'ni taru chiña. Takan vati iti nu cha'anyo nda cha'a ñuu ñiviya kua'a xaan tundo'o ta ketayo i'a.

Ñuma'na ra chito'o

Ora satan kuuchi tani kichi cha nda'vi ni kunira chito'oya. Maañi ñuuya ku'aya kati tu'unñi tacha keta kue'e kuiñi tavara chito'oya vati ni cha'ara kuenda chira chava kuira ti, chitorachi. Nda'vi xaan ni kunira *ora* satanya, ñani chitagara, ndukui'a kunira ta ndava ni ndayura ti.

Kixira su'a vati kichi ñuma'na nuura, tani ni'ira ñuma'na cha in *pañitu* kua'a, taki su'achi, nu'ni sukura. Nu ndoyora ta saxinira. Tani satakara chiñi kuu ñasi'ira. Io chakoora chiñi, chakoora cha ka'an ndaara chi sutura, katira “Yu'u cha tui ñasi'iyu ta kuu koi chiñi. Ta yo'o cha in tu'un ñasi'igun ta ma mani cha kani ta'ando chi ta'ando. Ña kuu koo va'a ndo ta yu'u io va'i chiñi kuu ñasi'iyu ta tuiga ñi'iya tañi iochi”. Io chakoora cha ka'an ndaara chira kuu sutura.

Kichi tukueaini chira cha na'aya tani satakara chiñi tiñuuya tañi tani ndatu'unra ñuma'na ni ni'ira chiñi ta katira “Ña chite ñaku ni nde'ichi, chi in *pañitu* kua'a suki, soko taki su'a *pañitu* kua'a indi suki; chakan kucha kuniu kote ñaa kucha kuni kati ñuma'naya”.

Ya'a kivi. Ta nda'vi xaa kicha'a kunira ta nu iniya chiniñi cha katira kuu sutuñi (ra chito'oya chiñi tiñuuya chini) ni katira kuu sutuñi chi ñasi'ira “Cha iniya va kuira chito'o vati va sava'agun sui chira”. Chakan kuu *pañitu* kua'aya níñi kuni katichi, chakan kucha kuni kati ñuma'nara chito'oya. Ni cha'anda inira ñuu ñiviya ta ndi'ini tiñuuya chini ta ioni ta'anñi taña chitogañi ñaa kucha katiñi chira chito'oya ti. Kichi tukueaini chira.

Suini cha iniya chi'ira sava'añi; cha'ni sutura chira vati va kuinu suira. Chakan kucha u'i kunio tacha cha'nio chiri kiti ku'u, vati kati

tu'un vati si chiniri tari cha ka'o ta yu'i ta'anri tava yoo ra ñuu ñivi. U'i kuni ndi ka'ani ndi chiri kiti ku'u kuatiya soko cha chachiyo kuuri. Chachi ndi kuñu, soko kua'aga cha io tichi ku'u chachi ndi chani cha'ara *Ntioo* chindi, chani cha'ara ku'a chani tui ñuu ñiviya, tákan ñava ka'ni xao kiti ku'u kuati, vati si u'i ta'anri tava yoorá ñuu ñivi.

Ve ra lu'u uchi kumi kuia

In vera lu'u uchi kumi kuia. Taki cha satinura, cha va'a va'a satinura. Ui se'e maaña ma'a si'ira chakoo, in se'e si'iña ta in se'e raiña. Ui ta'annive tave nakatio. Ña'a tivaa nivi kuu maaña ma'aya tani ndooña chani chi'i iña, chi'ira kuu iña tani kuu chati cha ndoo maaña chi ndui se'e kuatiña ti.

Maara lu'uya kura chani'i, uchi kumi kuiara iora. Ta vati te'e ta'an maa io maañi ñuuya chi se'eñi, vatira kuu se'e chani'iñi ndooro cha kuura tava in sutuñi tacha chi'i iñi tañi. Maayo cha kuuyo rai chitoyo vati ku'aya va kuuchi, vati si yoniga rai io ve'e. Chakan kucha maara lu'uya iora cha satinura ni'i xaan tichi ku'u, takan ñava kumani ndayu chi si'ira ti. Ticha, maaña ma'a cha'nuya chi ku'ara satinuñi ve'e. Ioñi cha xikoñi xita nu ya'vi, tara lu'uya cha satinura tichi ku'u, tava ñivi cha'nu nakatio, soko uchi kumi kuiara iora. Iñorani nducha'nuyo chi tiñuya. I'a ñuu maañi ñuuya ma mani tiñu io chiñi. Tu'a xaan maañi ñuuya satinu.

Xi'naga yoni tachi chive kuati chana sakua'ave tave. Vati, xi'naga kaniru *mastruya* chive tave, ta vati *escuelaya* ma manira sucha cha'an kati maañi cha'nu. Maara ñuuya si itu tu'a ratra satinu. Ku'aya saxini maañi cha'nuya xi'naga, viti tuku ku'a cha sama ndaa *tiempu*.

Kua'a nuni iochi maara lu'uya tichi yaka nunira. In in kuia ta samachi ndakura takan ñava kumani ndayu chiñi. Kuenda "*tarea*" nduku maara lu'uya io, kua'a ndukuya chakoo chira (ku'aya tu'a maañi ka'anchi, nduku chakuindi va'a ku che'e), nduku cha kuu chi si'ira, rai cha satinu tichi ku'u chakuura nakatio. Cheu lu'u ka'an maañi tañi chira *tiempugan*.

In cha'a ta'an ta'an maara lu'uya chi in maara chani'igan. Ña va'a inira cha'nuya tani katira chira lu'uya “taki, taki raikun, ra lu'u”, in rai cha satíñu cha'nu cha kuura ku chakan nakatio, raiga kuura ta ñaviga maara cha'nuya kuchakan, vati rai tivaa xaan ni kuura tacha satíñu cha'nura. “Io yai chun”, katiru chira ti. Soko tu'un cha kuu “raiya” ñavi chati cha “io ñasi'ira”, ni ñavi “rai” chíka “kani ta'an, raña yu'i”, ñavi tákan kuuchi. Rai vati yaara satíñura ta saka'nura chi si'ira ku che'e, chakan kucha kuni kati cha kuu raiya chi maañi ñuuya, tákan ni katiru ra cha'nuya chira lu'uya ti.

“Satiñui vati ña'ni suti io”, katira ta'anra chiru. Keera cha'nuya ta kuanru (soko te'e ta'an maa ka'an taru tacha ñaa kuni sava'a taru chiyo, kava taru ku'a ka'an taru chiyo nakatio). Maara lu'uya ña'ni chani katira chi si'ira. Vati ñani ticha'ara chani katiru chira, vati si saxini maara vati ndaa ka'an va'aru chira kavinira.

Ya'a kivi ta kicha'a cha ku'i maara lu'uya, Ki'in kue'e ka'ni chira ta kicha'a nduchara ma mani cha kuan. Si'u ni ndatu'un che'echi vati si nde'eñachi, vati sachiña chira ti. Nakatio vati va'a va'ara tani tuiira nda cha cháiniya ta kicha'a cha ku'ira. Tava cha kuu íkugan nakatio vati kicha'a maara lu'uya katira chi si'ira vati kuni xaanra kachira *kalu* sundiki, *kalu* iki sundiki kachira kunira ta kati maaña ma'a kuu si'ira chira vati si va ku'unña nda nu ya'vi va kusatañachi, ta kachirachi cha chainiya. Takan sava'aña, keeña ta kuanña nu ya'viya ta sataña iki sundikiya chava kuinu *kalu*. Nu keta chainiya cha io va'a ndayuya, ni chakundañi tañi tani cháchiñi tañichi, soko si ña va'ani kuni maara lu'uya cha nda'vi xaan iora. Ni katira chi si'ira vati si chito va'a va'ara vati si va ku'unra, soko maaña ma'aya ni saxiniña vati ndaa nu io to'o katira chava ku'unra ti; vati si ma maniga chakan io xinira cha ka'anra chiñi. Katiña ma'a si'ira chira vati na sañara cha ka'anra ndi'i che'e, vati yoso va ku'unra chiru to'oya taru taña kuu ni cha ka'anra se'es *stiaya*.

Xaan ndia ndichaña ma'aya chira, io xaanña chakooña ta tu'aña kani chi se'eña. Ta maara lu'uya katira vati si tu takanni va kaniña chira va ku'unra nu ioru to'o ti. Tui maara ñuuya tra chani kee tichi ñuuya ta kuu ratra to'o *santadu* –tui ratra– cha kati cha ndatu'un ingara ta chíni ta'an ratra, chakan maara lu'uya kuni ta'anra ki'ivira kuenda maaru to'o *santaduya* taru. Ta kati maaña ma'aya chira “Soko yoso kunigun cha

ki'vigun ikan se'u, taña kuu ka'angun se'es *stía*". Chakan kucha saxini maaña tacha kicha'a ka'anra chiña ku'aya. Ñani ni'i tuni iniña chani katira chiña "*Ora* va ku'in kuniu vati ñava koo nda'vigun", katira. "Ña kuniu cha nda'yugun vati si va ku'in", kati ndiotukura lu'uya chiña. "Ña kuniu chava nda'yugun. Ña kuniu chava koo nda'vigun vati si va ku'in".

Maara lu'uya, ra tivaaya, cha chitora cha cha ñu'u kue'e chira, ni chítora vati si va kuira. Vati ña va'a inira ti, chítora chava kuira. Chachira chi si'ira chi ku'ara, ingaga cha'a kicha'a kati ndiotukura chiñi kuendaya, ña ma'a si'ira ni saxiniña vati ka'an maara cha lendera "¡taxini koogun ta kachi!", ni nduxaanniña chira ti. Chani kuna'a lu'ugan kicha'a cha io ka'ni chira lu'uya ta kicha'a nduchara ta ndutuunni sukura tivi.

Saxiniña ma'a si'ira vati si ndaa ñaa kue'e lu'uni kuuchi, tani cha nde'eniña chi si'i kue'era, in ña'a ña va'a íni ku ña'ya io va'aña chi tata. Takan kuu ta chande'eña ma'aya chi si'i kue'era lu'uya ta katiña ku'a chani ta'anra. "Ña saxini yo'o *kumadi*", katiña ti. Ko'o vati va tisoyo su'a yuku chira takan na koso va'a ndikora. Va'a xaanña ña'aya cha sava'aña tata, vati se'eñi ña va'a ini ni kuuña, Langua Kua'a ni ka'an maañi ñuu chiña ti. Tui ni nakoto chiña tichi ñuuya. Tata va tiso ña'ya, tata va sandu va'a chiyo ti. Chive kuati, tacha ku'ive tave, su'a xuu xanuni chi su'a sivi lu'uni tava ti'iña so'ove tave tava nduva'a ndikonive tave kati tu'un.

Cha'anña ndi *Chefa Lópeya* chande'eña ve'eña Langa Kua'aya. Taña Langaya ni ti'iña su'a yúkuni chi maave lu'uya ta katiña vati naña saxini xaanña *Chefaya* vati si va koso va'a ndiko se'eñi ti. "Chi yukuya va nduva'a se'o" katiña *kumadiya*. Ya'a ta in ui *ora* ta xaanga ku'i maave ra lu'uya. Cha nde'e ndiotukuña ma'a *Chefaya* chiña Langaya ta katiña vatira *Che'u* lu'uya ni'iga kaara, "Ñaku, ta yo'o va'a xaangun", nduku tu'unña. "Ña saxinigun *kumadi*, io ñaa ni chachira tani sava'chi kue'e chira". Teicha ña chitoniru ndakuru ti, teicha sava'aru tata chive ndakuru soko ña'ni tataya sava'aru chive.

Vati maaru Langa Kua'aya chakoo in taniru cha chika chataru. Suini maaru ra cha'nu ni ta'an ta'an maara lu'uya tichi ku'u kuru chika chataru Langaya, ra tasi ta'an kuru ti. Maara cha'nu tasiya katiru vati tu ñava kuni maru Langa Kua'aya chiru –vati io ta'anru chiru–,

tu ñava kuniru va ka'niru chiru ti. Ñani kati kuitiru chiru, soko inga ku'a ka'anru chiru. Takan kuu ta katiru Langaya vati va ku'aru chi se'e kue'eru, vati tacha vachi kue'e chi kuñu taru, cha'a taru chi se'e kue'e taru chi kue'e. Ku'aya sava'aru chive se'e kue'eru, tiin taru chive tani cha'ni taru chive, nu kuuve kiti ku'u lu'u.

Si'i maara lu'uya nu nde'eña chaña nduva'a se'eña, cha'anña cha nde'eña chi ingara nakoto maaña. Inra chani'i cha ña va'a íni ta'anra. Ña va'a ndeeni kuniña vati si ña nduva'a se'eña. Vati xaanga kicha'a ku'ira lu'uya. Ni kati ingara chani'iya vati ña Langa Kua'aya ni xiko tu'un chi se'e kue'eña, va kui se'egun vati chani ya'a *ora*. “Ndita kaara soko in yutu”, katira ñatataya ti. Nivi'aga tisogara yuku chi maara lu'uya, soko ña'niga chani kuu. Suini chainiya ni chi'ive. Kicha'a ke'ni kuñuve, teicha ta'yuve tani kee in koo lu'u tichi yu'uve, vati *ora* chi'ive, tichi ku'uya, maari kiti ku'u ndiotuku cha io tichi ku'uya kicha'a chachi chive ti.

Kuni chava saa xini maaña ma'a si'ive. Ni nda'yu tiñu iniña, ni kuni ka'ni maaña chiña chi tukueaini. Kicha'a ka'an va'ara chani'i nakoto chiña ta katira: «Kiti ku'u ka'nu, tu ña u'i se'e yo'o chun, ña u'i se'e tu rakan chira». Nakatio, «tura ni cha'niya ta saxinira vati ña u'i se'e yo'o chun, ñava ndu u'i se'e tu rakan chira». Ra ni cha'ni kiti ku'ura ndi Cheu lu'uya, io ta'an in se'e rai lu'ura ti, *Betu* chakunani maara lu'u ndiotukuya. Ta vati io ta'an ta'an mara chani'i nakoto chi si'i maara ndi Cheu lu'uya cha io nda'yu kuiña *Chefaya* ta kunira vati va ka'ni ta'anra chira tivaa kuu se'e maara ni cha'niya vati si ña va'a chani sava'ara.

Ña kua'ani *ora* ni ya'a tani ketaña Langa Kua'aya chande'eña nu chi'i se'e kue'eña. *Ora* ni nde'eña *Chefa Lópeya* chiña cha ketaña, ni ki'inña in *machete* tani kuni ka'andaña chi ña'ya. Kuni ka'anda kuatiña chiña Langaya, vatini cha'ña chi se'e kue'eña chira tásiya, vatiñi kuu si'i kue'e iochi cha kúmiñi tañi chi se'e kue'eñi tíchi ku'u. Ndi'íni ñivi ni chínu cha kenda *machete* chiña *Chefaya* vati naña sava'aña chava ka'andaña chiña Langaya. Ni kuni saa xiniña cha kati cha chi'i se'eña ta chakan kucha va ka'andaña chi *kumadiña*, va ka'anda kuatiña suini chi *kumadiña*. Ñani cha'a maañi ñiviya cha sava'aña che'e, sakunuñi chiña Langaya ve'eña.

Ndooña ma'a *chefaya* chi tukueaini, vatira ndi Cheu lu'uya in tu'un xini maara kuu se'e rai lu'uña. Inga maara chani'i nakoto chiña, ni katira vati si ñava ndooñi chava kunumi nda'añi. Ña Langa Kua'aya kuñani xiko tu'un. Ra ni cha'ni kiti ku'u lu'uve ra lu'uya ra tasi ni ta'an ta'anve iti, ta vati maara cha'nuya io ta'an in se'e raira cha nani *betu*. Ui uni kivi kuchakan, ni kee in nducha lu'u cha'ara tivaa nani *betuya* tani kicha'a ndukatachi cha'ara, ni nduka'vi ndi'i lu'uya cha'ara, tani chinuchi kuñura ta ku'aya ni chi'ira lu'u *betuya*, tindeera cha'nu nakoto chiña *Chefa López* nakatio.

Ra cha'nu sutu maara *betuya*, rani cha'ni chira ndi Cheu lu'uya, ra ni kuu tani maña Langa Kua'aya, ni kúni saa ta'an xinira. Ku'aya kuuchi. Chakan kucha kuu katio vati ñuu ñivi ñuu kua'a ndi'i cha taki iochi soko kua'a ta'an ndi'i cha kini io tichi ñuuya.

Tu'un in maa ña ña'a nda'vi kukagan

Kuia cha vitiniya, nu ya'a kuia chani kayu ñuu, chakoo inña ña'a cha taki su'a satĩñu. Sava'aña itu, tachiña ndúti. Ña'a chito satĩñu kuña. Ña'a kuka xaan kuuña. *María Leonarda Lópe* chaku naniña. In cha'a maara kuu ku'aña ra *Gregoriu Lópe* keera ta kua'anra chi ñasi'ira nda ñua si'i. Iti kua'annira, tani chi'i ñasi'ira ti. Nda'yu xaanra *Gregoriu Lópeya*. Tani tachira tu'un chi ku'ara. Kee ña'ya ta kua'anña va nde'eña nu kuu che'e. “Ña nda'yugun ku'a”. Ña saxiniun *Gregoriu Lópe* vati *María Leonarda Lópe*, ñata kuiña.

Vati ña'a io xu'un kuña nakatio ta ña'ni se'eña chakoo. Ma tu'un maaña kuuña tanu chi'i ñasi'i ku'aña ndooñi cha ma tu'un xini maañi. Chakoo ta'an kiniña, ta xita lenche cha'aña kachiri tari, ndayu ndi'i, kua'a ndi'iga cha kuati su'a. Nda yu'u ñuu chakoo maañi. Ña'a kuka xaan ni kuuña ña'aya, kua'a, soko kua'a kiniña ni chakoo ti.

Sakuisoña nduti ta cha'aña chiri tari. Ku'aya ndu kukaña *María Leonarda Lópeya*, vati si tui kiniña ni chakoo. Keeña ta kua'anña tichi ñuu chandakaña xita lenche cha kuuchi kiniña. Ta sakuisoña nduti ta cha'aña kachiri tari. Suini maari kiniya cha'niña ta sakachi ndikoña suini kuñu ta'anri tari chiri. Ndayu va'a cha'aña cha kachi ri'a tari. Nakatio, vati ndutiya nini xaanchi chi maa ndiu'u ñuu, ta ña'ya chi kini sakachiñachi.

Nu ya'a kuiaya ndu cha'nugaña, –in ña'a kumi xiko kuia kuuña kivi cha kicha'a sakua'anuña kini–. In cha'a ni ki'in kue'e ka'ni chiña. Vati ña'a nda'vi xaan ni kuuña inga kivi, chiri kiniya ndu kukaña. “Ta viti, ñaa va sava'i chi ndi'i xu'unya”, ni katiña ti. Nuni ki'aviri kiniya

kua'a xu'uña ni chakoo nakatio, kua'a su'a xu'un kuichiña, ni sakutuña ui uni kii chi xu'un kuichi. Ta vati ni'i xaan cha ku'iña, ta ña'ni se'eña ni chakoo chani kuuña ña'a tivaa, ta kicha'a nduku tu'un maaña chiña “Ñaa va sava'i chi ndi'i xu'unya”.

Ta vati io in *burru* lu'uña, tisoña tayuri, tisoña kii xu'un kuichiya chatari ta keeña ta kua'anña chio nu io in mini. Ketaña i'a, sanuuña kiiya chatari kiti ku'uya ta *ora* va savitaña xu'unya tichi Mini *Tambo* ni katiña: «Maun ni cha'a, maun na ki'in ndiko», ku'aya ni katiña chi miniya ti, chiña si'i Ñuu Ñivi ni katiña ku'aya, ta vati si'i ñu'uya ni cha'a xu'unya chiña, suini maa ñu'uya na ki'i ndikochi vati kachi. Savitaña ndi'i kii xu'un kuichiya tani ndoochi tichi míni io chio kua'anyo iti Kasa Ndo'o ndava nda viti.

Ra kue'e

Tiempugan chakoo tu ra'ya tra cha uni ta'anra cha yanira. Ta nde'e ratra cha nu ñu'u ñuu ñiviya chi'i xaanñi tañi. Ña chito ratra, ña ni'i tuni ini ratra ñaa kucha cha'nichi ñi'ya tañi an yoora kura cha'ni chiñi ti. Ndi'i nu cha'an ratra, ni'i tu'un ratra vati “ni chi'ira lu'u”, “ni chi'ira chani'i”, “ni chi'i si'u” an “ni chi'i suti”. Ta kati maara uni yaniya, “Yooñi kuñi cha'niya ta ñaa ku'a cha chi'iñi ñiviya”. Io yoo cha'ni chiñi an io ñaa ku'a chi'iñi tañi, kati ratra ti.

Ta vati si nivi tivaa xaan ratra ta chakan ña ni'i tuni inirachi ta nduku tu'un ratra “Yoo cha'ni chiñi ñiviya”. Ta kicha'a katiñi tañi vati si kue'e ku maara cha'niya, cha kuu kue'eya cha'ni chi ndi'iñi chi'i, ta vati maara kuatiya ña chito va'a ratra, an kuura in ñivi an kuura in tati an ñaa kucha kuura cha'niya.

Takan kuu tani kee ratra tani kua'an maa ratra chikara. Chika ratra ta chikara, tani nde'era chi inña ma'a cha'nu tani nduku tu'un ratra ti “Ma'a cha'nu, yo'o chitogun yoo kucha kuu kue'e ra cha'ni chiñi ñivi vati ku'a cha kua'an cha'nu ndi, ku'a cha kua'an kuu ndi in rai, nde'e ndi cha chi'i xaanñi ñivi, chi'ira kuati, chi'ira chani'i ta ndi'i kuñi ñivi ñuu ñiviya chi'i ta chakan kucha saxini xaan ndi, kuni ndi koto ndi ñaa kucha kuuchi”.

Takan kuu tani káti maaña ma'a cha'nuya vati na ku'un ratra ku'a cha chika iti, tava nani'i ta'an ratra chi in maara chani'iya. Ra'ya, kura chito, ra'ya va kati ndaa kucha va nani'in ndo chira kuu kue'eya, ni katiña ma'a cha'nuya chira tra ti (vati kue'e nanira cha'ni chiñi ñiviya).

Kua'a chika ratra, ta chakani su'a tani nde'e ratra chi in maara chani'iya ta kuyaa ratra vati va nde'e ratra chira kuu kue'eya, i'a kucha

va koto ratra ñaa kucha cha'ni xaan chi maañi ñiviya ti. Nde'e ratra chira cha'ni'ia ta nduku tu'unra “Chiniun ra chani'i, yo'o kua'a cha chitogun, kua'a cha cha nde'egun... yo'o chito ñaa kucha cha'ni chiñi kuu ñivi, chi ñuu vati ndiu'u, ku'a cha kua'an cha'nu ndi, chito ndi cha chi'iñi ñivi taña chito ndi ñaku chi'iñi tañi”.

Kicha'a katira chani'ia chi ratra vati “Ndanu nde'o ndanu kani xaangan, ndanu inda yutu ka'nu xaangan, ndanu inda yutu chichagan cha taa maachi *historiachi*, íkan kucha va nani'in ndo chira kuu kue'eya. Ikan iora. Soko kani xaan ni sana'ara chani'ia, ta savi'inia nde'ochi ti.

Nduni ratra ni kuyaa, vati si viti ndicha va kuu nakoto ratra chi maara kuu kue'eya ra cha'ni chiñi ñivi tichi ñuuya. Chika ratra ta chikara kani xaan, vati chio kana nikandi ni sana'ara chani'ia cha inda yutuya, vati si chioya, ndichi yutu ka'nuya.

Takan chito ratra vati. “Ikan io maara kuu kue'eya, ra'ya kura cha'ni xaan chiñi ñivi tichi ñuuya, chive kuati, chira chani'i ta íkan kunu va nani'io chira”. Yaa su'a ratra vati siva kuu ka'ni ratra chira kue'eya, takan ñava kuiga ñivi ti. Kua'a chika ratra taña ketara ndanu inda yutuya; ta *orani* keta ratra ioni ta'anra, vati ka'nu xaan maa yutu vatiya, taki su'a chakichi sokochi. Ndi'i ku'a nu io cha'achi kachi su'a kaa ta taki su'a ita vixi cha'an io cha'achi ti, ita viu ita taki. Ndava naa kaa cha'a yutuya. I'a io kue'eya “Ko'o vati nduniyo va nanduku, ta *ora* va nani'io va tion tava ka'niyo chira kuu kue'eya”.

Ni nata'vi ratra. Ta vati cha'a maa yutuya ka'nu xaanchi ta chakan kucha chava kaka ratra cha'achi ti. Maara chani'ia kua'an xi'na, soko ni katira chi ndi'iga rakan tra “Ndi'o kua'an ndo chioya ta yu'u va ku'i inga chioya”, ni katira ti. “Tu ndio'o tava nde'e xi'na kuii ndo chira kuu kue'eya, va ka'an ndochi vati ticha nduni ta'anyo tava tiinyo tava ka'niyo chira; takan ñava kuiga ñi kuu ñiviya. Tatu yu'u tani nde'e chira, va ka'in chindo tava ku tindee ndochi.

Takan sava'a ratra. Kee ratra ta kua'anra (uira in chio ta ingara inga chio) nduira kuátiya ta in maara chani'ia. Kua'a ni chika ratra ti, ui uni *minutu*, vati si yutuya, ka'nu xaanchi. Nivi kua'a va kaka ratra, ta maara lu'ugaya nde'era in yavi ka'nu cha'a yutu vatiya ta kuu cha kanara vati si cha nani'ira in yavi katira “¡Na'an ndo na nde'e ndo!”, kana chaara ti. Keta ingara ra uiya tani nde'e ratra yaviya cha ka'nu

xaanchi ndaachi cha'a yutuya. Ni ka'an ratra chira chani'iya, keta ra'ya, ta kati ratra vati si i'a io maara cha'ni chiñi ñiviya ti.

“Viti va nde'eyo yooru kura”. Va nde'e va'a va'a ndo, vati tuva keera tava tiinyo soko chito ndo ñaa kucha va sava'ayo: va ka'niyo chira, takan va ndi'i tu'un cha chi'ñi kuu ñiviya.

Takan kuu vati ka'nu xaa yavi ndaa cha'a maa yutuya ta kunu su'achi, ki'vi ratra tara lu'ugaya ni nde'era kua'a su'a xu'un kuan, xu'un taki, xu'un ku'ichi ta io ni ta'an ratra “¡Ñaa kue'e ñaa koo i'a!” Ña'ni cha io, xu'un kuan kucha io”, ni katira lu'ugaya chi ratra ti.

Ioni kuyaa tra tani kati maara chani'iya “¡Yati ndo tava tavayochi! tava nata'viyochi úni ku'a soko in nuu in nuu va ki'inyo, takan ña'ni tisi'i va koo ta yoni va kani ta'an. Soko na ku'un xi'nara yani lu'uyoa vati na kusatara ndayu kachio. Ñuunu yatigaya na ku'unra, nuni ya'ayo, takan na satara ndayu. Va kachi xi'nayo, vati chi'i soko xaanyo. “Satagun ndayu, keton tava kachiyo. Ndi'i tasa va nata'vi xu'un kuanya”. “Va'a”, katira. “Ticha ndi'ura chani'i va ndoo ndi vati va kúmi ndi xu'unya. Ña'ni kue'e io i'a ku'a cha katira chani'gancho. Ña'ni ñivi ña'ni cha io i'a, ni tati ni ña'ni cha io. Xu'un kucha ioya, xu'un kuan kua'a io i'a.

Kuu chani kua'anra lu'uya vati va kuita ndayu. Ndanu ni ya'a ratra. Uni ko'o ndayuya satara, cha kuu chi in in ratra. Satara úni nduta vichiya, (inchi viu kaa ta uiga chakan indi chaña va'achi). Mara lu'uya kicha'a saxinira kuenda chava nata'vi xu'unya, ña ndooru va'a ti, vati katira vati maara yani chani'ira ña va'a ku'a cha ka'anra chati cha uni ku'a va nata'vi xu'unya. Vati maara lu'ugaya iocha ta'an ndi'i xu'un kuanya, an ndui maara lu'u vi'igaya tra ti; soko ña va'a chava ta'anra yani chani'iya cha in nuuni. Ku'aya vatira lu'ugaya ña ndooru tu'un ta katira vátira yáni chani'ira ña va'a ku'a cha ka'anra. “Yu'u kura ni nani'i xu'unya. Taña ndoi tu'un ku'a cha ka'an yaniu”, kati maara lu'ugaya ti.

Tara chani'iya, saxini ndiotukura, cha kuenda maa ratra, ta katira chi ingara “Na keta yaniyo, tava tio chira tava ka'nio chira, vati takan va keta xu'unya chiyo. Maayo va ki'in ndi'i xu'unya tava ndu kukayo”. Ra yani chani'iya tara uigan cha ndatu'un ta'an ratra kuenda che'e. Vati ku'aya kua'aga xu'un kuanya va ta'an ratra.

Takan kuu vati *orani* ketara xatuya, tiin duiira chani'iya chira ta kuu cha cha'ni ratra chira; ta vati maara lu'ugaya ndisora ui ndúta vixi káni kaa takan kuu ta chi'i ratra chi ti, cha ñata nata'vi xu'unya nakatio. Chachira tani chi'i ratra nduta kiniya tani sava'chi kue'e chi ndui ratra, ta kuu cha ndua ndui ta'anra chani'iya tra xiinra lu'ugaya.

Nduni ta'an ratra ni chi'i. Chakan kucha ni kati maara chani'i ni ta'an ta'an ratra iti “Chiton ndo, ndakan nu kani xaan nde'o, ndanu inda yutu chichagan, yutu ka'nu xaangan, cha taa maachi *historiachi*; ikan va nani'i ndo chira kuu kue'eya”. ku'aya ndi'i kuenduya, vati si chira kuu kue'eya nanduku ratra, si i'a nani'ira chira kuu kue'eya, ikan iora kuu kue'ya ti. Ku'aya ndi'i kuenduya.

Ña tivaa kocholita

Inña tivaa cha kuuña ita nu ñuu, ioña chira kuu sutuña. Ra cha'nuya, ña'ni ñasi'ira io, kunira vati va tanda'ara suini chi se'e si'ira “Kuniu vati va tanda'ayo se'u, ta vati yoni va ndoo chi tayui, ña kuniu vati va ndoo inga ñivichi, maun kuniu vati va ndoo ndíko”. Ta kuu cha kati maaña tivaaya chira, “Ñava ka'angun ku'ayachi, vati yoso saxini yo'o vati va tanda'i suini chi suti, ña va'a ku'a cha ka'angunchi”. Ta vati tu'a xaan maaña lu'uya cha'an *misa*, katiña chira sutu tara sutuya ni kati tu'un ñaa ku'a va katiña chira cha'nu sutuña ti. “Kati chi sutugun vati va tanda'agun chira, soko va kátíun chira vati kuniun in cha kuniun vati va ku'arachi chun katiun. Na nandukura in sa'ma yoo, in sa'ma nikandi. Vati tu ña'ni che'e ñava tanda'agun chira, katiun chira”.

Ta vati kuka xaan maara cha'nuya, kuu vati ni ni'ira sa'ma cha chika maaña lu'uya chira. Vati ku'a cha kátíña cha kuu “sa'ma yoo sa'ma nikandi”, sa'ma chito'yo ku che'e ti, sa'ma chakundichi maru ni kuu to'o inga *tiempu* ku che'e ti. Kuu cha ni'i maara cha'nu sutuña sa'maya, cha kuu inga kiviya cha io va'a sa'maya chiru. Chinu maaña tivaaya chira sutu tacha katiña chira “Cha io sa'maya chi suti, ta viti ñava sava'i”. “Ña saxini yo'o se'u, ña kuyu'igun. Kati yo'o chira vati si va tanda'agun chira, tasa va kichigun veñu'uya vati va ndatu'unyo su'a”.

Katiña vati si va'a va tanda'aña chira, ta vati si cha ndatu'un maara sutu veñu'uya ñaa ku'a va sava'aña *ora* va ketaña veñu'u. Tisova'añi tañi ta keta kivi chava tanda'añi. Ta vati tui ñivi ni chakoo, *ora*, sava *misa* tava keeña tava kunuña ndava nda nuva kundeeña, ta vati in ina lu'u va nanduiña ti.

Cha'anña *misa* chi maara cha'nu sutuña, ta vati tui su'a io, naaniña ma'ñuñi ñiviya ta chinuña ndava nda nuni kundeeña nda tichi ku'u. Chinu ta kua'anña tani sana xini maara cha'nu sutuña “Ndaa kua'a se'i”, katiñi tañi chira ti. Chinura chandikura chiña. Nde'eña lu'uya vati kua'anra ndikura chiña, chi to'o *santadura*; soko ña kuu chaku sata'an ratra chiña ti. Ka'nu xaan in xitiutu io chioya, tani chakuindi xe'eña tichi yavi yutuya tani nanduiniña in ina lu'u. Ni ya'ara cha'nuya chio nu indi xe'eña chi to'o *santadura* taña nde'ega ratra chiña ti, vati ina lu'u nanduiña.

Chiko koo ndikora cha'nu kukaya, nde'era chi ina lu'uya tichi xitiutuya, soko ñani ticha'ara chiri. Ña'ni cha kini saxinira. Samari chiri tichi inga xiti yutu tani ndoo taxiri ikan. Io chi'i mara cha'nuya tisi'i, soko si cha'nda inira se'era *orani* nandukura chiña taña kuuga cha nani'ira chiña ti.

Ku'aya ta cha'anña *misa*. Taki su'a ña'a tivaa kuu ndikoña ta cha'anña *misa*. Ndi'ichi ta keta ndikoña tichi ku'uya ta chakuindi xe'e ndikoña tichi xiti yutuya. Chioya io inra tivaa, cha va'a va'a su'a kaara ta katira “¡Ava taki ña'aya! ndaa kucha ioña nii”. Ni ndikura chiña in cha'a taña kuu cha kusata'anra chiña, nandui ndiotukuniña in ina lu'u, chakuindi xe'eña taña kuuga cha nde'era tivaaya chiña.

Io ta'anra lu'uya chikara, nda'vi xaan kicha'a kunira –vati si io ta'an *anima* lu'ura–. Ni katira chi si'ira vati ni nde'era chi in maaña lu'ugan cha taki xaanña ta io kunira chiña ti. “Yoso sava'i ta kuniñachi”. “Soko ndaa va nani'igun chiña se'u, cha chanandukugun chiña ta yoniña nani'igun”.

Takan kuu vati ndi'i kivi ta cha'anra *misa*. Vati kunira nde'era chiña. In cha'a ni ta'an ta'anñi chi ta'anñi –maaña lu'uya chi maara lu'uya nakatio–. Ta vati cha io cha ku'unña, chinuña nda tichi ku'u ta chandikura chiña, ta ña nde'egara chiña ti. Nandui ndiotukuña in ina lu'u. Nu chiko koo ndikora lu'uya nda ve'era, nde'era chiri ina lu'uya, ni chata'an inira chiri tani chisora chiri iti ve'era.

Si'u kati ñaa ni nde'i si ni nde'i chiña tivaa, ni chandikuyu chiña taña kuuga nde'i ndaa chio ni kua'anña. Cha cha vachi ndike ni nani'i chiri ina lu'uya ta kuniu vati kuenda chani nde'i chiña ña'aya ta vati kuni xain chiña, cha kati ñakan va ndoori ina lu'uyachi. Tichi ko'o va

kachiri ku'a cha chachi yoo. Va ko'o ta'anri si'va tava cha chi'i yoo, ta ku'aya kicha'a chachi maru ina lu'uya ndanu tayu ti.

“Ñaava kunaniri ina lu'ugun ta”. “Kocholita va kunaniri”. “Ñaku”. “Cha kati si'va, vati cha ta'an xaan inniri si'va, ku'aya va tai siviri”. Xiinra lu'uya kicha'a kixiri ina lu'uya ti. Nda'vi xaan kúnira *ora* ndoyora, vati si ña chitora ndaa kunu va nani'ira chiña lu'u cha'an *misaya*. Ndoyo ndiotukura cha kuu inga kiviya ta keera ta kua'anra *misa*, ta *ora* ni keta ndikora ve'era nde'era chiña lu'uya, cha cha kaaña nu chitora. Maari ina lu'uya kuu maaña lu'uya ta nandui ndikoña in ña'a taki.

Kuati kanda kuenda ñu'u

Va ndatu'in su'a kuenda kuati kanda tíchi ñuuya cha kati ñu'u inga kivi.

Maaru tuunya taru kuenda monto ñu'u chakoo chitaru tani ñaa chini ñu'u taru chi ti, ña kuni taru ku'a taruchi chira ñuu, kuenda *hectárea* ñu'uya chakoochi chi taru chani ña nakotoga taruchi cha *tonto* kua'achi io, tani ña satĩnuga taru chi. Io ndasi chakoo taru chi maara ñuuya tra, io kini chakoo taru cha ndava ndo'o ratra ndaku taru. Ni kenda taru ndi'i ñu'u ndi vati inga kivi chi ñuu ni kuuchi, kuuchi chira sutu cha'nu ndi, chira chani'i tra.

Ii ñu'uya tachi inga *tiempu*, ndani ketaru kuu tuunya taru. Kuniru vati va ko'o taru niñi maañi ñuuya ta kuu vati ni chi'i taru chi, ndani chitu taru, ndi'i kivi ta kachi'i maañi ñuuya, ndi'iñi va ka'ni taru kavini taru nda Ñuu Okoya soko ñani kuu cha sava'a taru. Yoni saka'nu chiñi, ña'ni ya'vi ndaa ndi chi taru. Kati tu'un vati tacha ndatu'un maaru kuu tuunya taru chi maara chani'iya tra sucha chachi taru ta ka'an taru chi ratra ti. Iti nuu ratra ta chachi taru sucha, vati cha kuenda ndiu'u ka'nu rai kuu ra'ya tra vatira to'o kuu ratra. In maara chani'igan ni ndatu'un che'echi. Kua'a ni chakundaa taru chi maara chani'igan tra, io kini chakoo taru chi ratra. Kua'a tundo'o ni ya'a ratra inga kivi.

Kini xaan chakoo taru chira ñuuya tra, kati taru vati ndiu'u ñívi ñuu ña'ni ya'vi ndaa ndi ti, ka'nuga kuu maa taru ta ñavigara *Ntioo* ta kicha'a chani chakundaa taru ku'a cha kuni maa taru sava'a taru chindi.

Maara sutu cha'nuyu ni ndatu'unchi ñaa ku'a ni cha'ni taru chi mao ñuu inga kivi. Maara chani'iya tra ndatu'un vati tuku ku'a sava'ara *Ntioo* chiru kuu tuunya taru, takan tu'a maa ratra ka'an, chakan kucha

kini xaan ni chakoo taru chi ñivi ñuu. Kani taru chi ndi teicha kani taru chi se'e taru teicha sutu ndi kuu taru ta káni taru chi ndi. Ndani ndi'i ini ndi nakatio tani kicha'a káni ta'an ndi chi taru, ta vati iochi cha sakaku ndi chi ta'an ndi, cha kati cha kui'na xaan ini taru chakoo taru chindi, cha kati cha xaan kuni taru chi maa ndiu'u ñivi ñuu.

Ña'ni cha xaan chakoo chi ndi chakan kucha ñaa kuu va'a cha kani ta'an ndi. Ña'ni ndeeni tundeíni chi ndi cha ku'aya, soko chakoochi cha nde'e ndi ñava sava'a ndi. Maara ñuuya tra io kuni ratra ñu'uya vati satiñu ratra chi, ñavi chava ndu kuka ratra chana kuu tachi ratra chana kuu sava'a ratra itu ta ku'aya koo ndayu kachi ratra chi se'era. Cha ku'a cha io maañi ñuuya vati ña tu'añi cha ndu kukañi, ña io xaanñi cha kua'iñi chi xu'un nakatio; ta vati kati maara chani'iya tra vati ñuu ñiviya ñuu ñivi nuu kuuchi, vati nda tuchi'i nda Ñuu Ndií va kuu ve'e ndi, inga ñuu ñivi. Chakan maara ñuu ña'ni xaan cha kua'i ratra chi xu'un, cha kachini ratra ndukura, vati si ndatu'un ratra vati ñu'uya ñu'u nuuni kuuchi. Ku'aya iochi chi xini ratra.

Soko ñavi cha kati cha saxini ratra ku'aya tava nakooyo chira ñuuya tichi tunda'vi. Chakoo tama ndayu, ni chi'ive kuati chi soko, ña'ni xita, ña'ni cha kuu ndayugan, tika'a chiti chachiñi ña'a ka'nu tichi. Takan vati suku ratra tika'a kuatiya tava kachiñi tañi, (ñavi chava kachiñi nakatio chava ti'iviniñi takan na koo su'a sivi lu'u kúñuñi), vati si ña'ni ndayu chakoo.

Iora io tutita cha'a xa'va, i'a tu'a maa ratra tachi cha'a titaya. Ra kuu tayya masi ña'ni yuta chira soko kandaa xa'va ndu kachi sava'ara ta tachi ratra cha'a tita tichi xa'va kini kaaya, ku'aya ni tachi ratra tutitaya inga kivi. Ku'aya sakachi ratra chi se'era, tita kuii va sakuisoñi tava kachi se'eñi. Kuiichi tava sakuisoñi tava kachiñi chi. Asi chachiñi tañi tita kuiiya.

Takan io titaya cha nditachi, tichi ve'eñi, ndatu'un maara chani'i. Nda pali chakoo suku ve'eñi cha kati cha ndita vatu titaya, soko si ña'ni xita io, ña'ni cha kuu ndayuya. Ioñi io kini kuati –ioniñi ña ndi'iñi–, chakan kucha kuu cha kachiñi in in sui tacha chinuchi ndakuñi, cha'añi na kachive kuati se'eñi.

Kua'a tundo'o vati nda'vi xaan ni kuu inga kivi. Tui cha'anda ini ñuu ñiviya, kuiñi kuniñi tañi ta ñaviga chakooñi ñuu ñiviya. Maaru kuu

tuungan taru, cha kati cha ndasi su'a kuni taru (ñavi cha kuni ndicha taru tindee taru chiñi, cha kati cha ndasi kuni *anima* taru) kicha'a taru sacha taru yachi kuati nuni chiñi, vati kua'a su'a nuniya kumi taru cha kuu chi sundiki taru ti. Va'aga chachi sundiki taru ta ñaviga maave kuati se'eñi tañi. Takan chakoo taru chi maañi ñivi ñuu inga *tiempu*, ndatu'un maara sutu cha'nu ndi.

Ku'a yuku kicha'a ya'a maañi ñuuya, soko cha kati cha chi'i xaanñi soko xita ndusaka ñiñi. In maaru tuunya kicha'a cha kaniru chiñi ña'a ka'nu tichiya ti, kani tiñu iniru chiñi, vati katiru vati na kuiñi yuku va'añi ta naña ndusakañi. Kui'na kee antaya ni kuu ru'a. Inga maara tuungan, va'a ñivi kuura, ni katira chiru vati naña sava'aru ku'aya chiñi ñuuya.

Ta vati si io ta'anñi cha kati cha ña'ni cha kachiñi, kicha'a cha ndusakañi “chu'u, chu'u,” taru se'e antayaya, kicha'a kaniru chiñi ñuuya. Tui taru ni sava'achi, ta viti ña kuu cha naachi xiniyo ta ndoochi ndava nda tichi *anima* lu'u. Ña kuu chava naachi xiniyo, masi chinu kuia ta kuni taru vati va nda'va taruchi tichi xiniyo.

Tuiñi tañi ni chi'i, vati si ña'ni ni nduta ko'oñi tañi. Tu'un kui'na ini kuu che'e, ña ni'i túni iniyuchi ñaku ndukui'na ini taru chiñi ñuuya Ndiu'u chito ndi saka'nu ndi, maa taru ña chito taru saka'nu taru chindi. Takan ni kuu inga kivi, in cha nda'vi kunio. Kini xaan chakooru tuunya taru chiñi ñuu, ña'ni ya'vi ndaa ndi chi taru.

Maa ndiu'u ñuu io io ndi chi ta'an ndi. Takan sakua'nu ndi chi se'e ndi. Nivi chatiñu ndi tu'un cha'nuya chani chakoo chira chani'i, soko viti kati ndi chira kuatiya “ña sañando chindo se'u”.

Nivi io tu'un taki chi ndiu'u ñivi ñuu, va katiu ui unichi: “Tu ndicha vati raikun saka'nu si'un sutun”. “Tacha ka'an si'un sutun, kasi yavi yu'un”; nakatio, vati ii si'o suto, tava taso'oyo cha ka'anñi tañi. “Saka'nu chi ndi'i ñivi ta'un iti”, nakatio inga ku'a, te'e va nde'eñi vati se'e ñivi va'a kuun. “Ru tu'un kani ta'o, kue'e kuio ku rukan”. Ña va'a kanita'anyo, vati si kuu kuiyo chiru tu'un káni ta'anyo, ñavi chava ka'ni ratra cho, kuu kui ta'anyo chi tisi'iya. “Ñavi yu'u yu'i, xu'un yu'i”; nakatio inga ku'a vati, ña kani ta'anyo vati si ña'ni xu'unyo io. Ñavi chati cha yu'iyu, xu'un yu'i, vati si ña'nichi io cho.

“Ñuu ñiviya ñuu ñivi nuu kuuchi”, kati ratra, “ñuu ñivi nuu nakatio”. Ñu'uya kuuchi “Ñu'u kuati, ñu'u tisi'i, ñu'u kanita'an”.

“Tu'un tindee ta'o kuu che'e”, nakatio tu'un cha tindeeyo chi ta'anyo, cha naña sáña ta'anyo chi ta'anyo kuuchi. “Viti ta'an yo'o che'e, yutan ta'an tu yu'uchi”, viti kuu cha ta'an yo'ochi, yutan kuu ta'an ta'an tu yu'uchi nakatio vati ndi'iyó kuu koo tundo'o ve'eyo nda cha kuu kui in ñiviyo. Takan iochi vati kati tu'un ndi chi ta'an ndi chi tu'un takiya tachi.

Ndusoo ra Yuku Saa kuenda chani sama tiñu nda Ñuu Oko

Ni ndatu'unra xito cha'nuichi ra *Nachu Lópe* kuenda in chani kuu Ñuu Okoya “cha ñata kayu ñuu kuu che'e ti” (vati ñuuya kayuchi kuia *mil* iin *cientu* uchi in). Si'i cha'nura ni ndatu'un che'e chira ña *Manuela Rui*. Ni katiña chira vati in cha'a ni ndukuiti ndi'ira kuura to'o ñuuyoa. Vati ni chakoora kuu, *juesi*, ra *vizca* tara *mayoo*.

Ndukuiti ratra vati va sama tiñu, vati kuiti xaan chakoo maara ñuuya tra xi'naga vati tacha kana tiñu chira kuiti chakoo ratra ti. Chakoo in ve'e ka'nu nu tu'a maa ratra nataka. In ve'e íta ka'nu, ve'e soko ita ka'an maa ratrachi. I'a nataka ratra, nu io nu siki taru nu kuu *canchaya* i'a ni chakuinda ve'eya.

Kaa ui kuiti kuuchi, tani ke'ni in tacha xini ve'eya tani tiin ñu'uchi. Tani ndava ñu'uya ndanu inda in tikua, iti *barri flore*. Ndi'i ratra kachinu, yoni maara to'oya tra ni kayu ti. Ñi ña'a ñi inda ta'an i'a sava'añi tañi nduta ñii ta kicha'a nda'vañi tañi ve'e itaya. Chi ñii ndu'u nda'vañi tañichi.

Ndatu'unra xito cha'nuya vati *ora* cha nda'vañi tañi ñu'uya, ma maa *oraya*, ke'ni kiti ku'u kuati iti antivi. Uni koo kaa, ui sa'va, in kuyoti ni ke'ni, in yakui cha uni ta'an nu su'mari. Ni chi'i inri kooya vati inña ña'a cha'a yuku kuña ta ndooña vati ni chi'ña i'a. Ndi'igari kiti ku'u kuatiya chinuri tiku ve'e. Vati tayña ña'aya ti, ña'a tay kuuña, ni kani ta'an ta'anña ta sakakuña chira to'o ñuuyoa. Nda in *Ntioo* vati ña'ni chani ta'an ratra. Yoni ni kayu. Ma tu'un maaña ña'a cha'a yukuya ni chi'i, vati ni kani ta'anña chira Yuku Saa ta sakakuña chira to'o Ñuu Okoya ti.

Ku ku'un iniyo vati ndi'i maara nda'a ñuuya tra chakoo cha tindeera chira Ñuu Okoya. Ra tay Yuku Saaya ndu kui'na ini ratra vati maara ñuuyoa tra va sáma ratra tiñu ñuuyo ti. In ndaa *eneru* kuu che'e, chava sama tiñuya. Ña ñu'u inira *Nachu López* ñaa kuia kuuchi, soko “kuu xi'na chani kayu ve'e itaya tasa ni kayu ñuu”, ni katira. Uni yoo cha tanda'a si'i cha'nui ña *Manuela* tani kuu che'e, *tiempuya* ni kayu Ve'e Tiñuya.

Tu'un cha ke'nira ke'ni iti antivi tui maara ñuuya ndatu'unchi ku'aya. Nakatio, inga ndiotukura ni ndatu'unchi vati cha kuura ra lu'u, sutura ndatu'un in cha ndatu'unra chira ti. *Tiempugan* ña'ni ñu'u io, *tiempu* ti savi kuuchi, ni'i xaan tacha, tani ke'ni tachaya nu ke'e. Savi xaan kuun, ta “ndai chi sutu cha'nui, vati cha'mira in xanu inu ta kaara tichi tihua *corredoo*. Ke'ni in vera lu'u iti antivi, ke'nive ma maa nu ke'e, ndiini kaave ke'nive, ni chi'ive; ke'ni ta'an in kaa nu kaave”.

“Ndoyo sutu cha'nui tichi tihuara ta keera ta kua'anra nu kaara lu'uya. Chakira kaaya nu kaa maara lu'uya, vati cha kani ke'ni che'e chanu kaara lu'uya. Ikanni chika ra'ya tani ke'ni ta'anni inga tacha ta chisochi chira lu'uya ta chiso ta'annichi chi kaa ke'ni iti antiviya. Kua'anra lu'uya ta kua'an ta'an kaara. Vati ndatu'un si'i ndi vati tacha tacha ku'aya ra savi kura kani ta'an, chi *machete* ratra ti.

Ui uni maara saviya tra io: iora “Savi Va'a”, iora “Savi Xaan”; iora “Savi Kuati”, iora “Savi Iti”, iora “Savi Na'nu”, iora “Savi Yuu”, iora “Savi Kuia” ta iora “Savi Tati”.

Inga tayu chaa ñivi ñuu

Tichi yoo *mayu* ni kuu che'e kuia *mil* iin *cientu* uchi in, ndiu'u ra ñuu Ñuu Okoya, sava'a ndi inga tayu chaa, nakatio vati: “inga tayu ñuu, inga *gobiernu* ñi ñuu”, Tayuya, kuni katichi “nu kundayo, in *gobiernu*, ra kumi tiñu, ra ve'e tiñu”, ku'aya ni'i tuni ini ndichi. Ni chakoso va'a ndiko inga tayu chaa, inga *gobiernu* ñuu inga *gobiernu* maandiu'u ñuu, in tayu ka'nu in maaña ma'a cha'nugan ni saxiniña vati va sa in ndikoña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu ti, *María Benita Mejía* chakunaniña ña'ya, cha kuu se'eñra tay, ra kuu rai, ra ka'an maañi rai tay. Ña i'a ni ka'anñi tañi chiña ti, Ña i'a ni kuuña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu; che'e kuni katichi “ña ñuu i'a”, ni'i tuni ini ndiotukuyochi tava “ña'a ndaka ña'a”.

Nataka ndi chira chani'i ñuu ndi, ra chito va'a va'a *costumbre* cha'nu, ndatu'un ndi kuenda cha koo inga tayu chaa ñivi ñuu, inga *gobiernu*, inga *gobiernu* ñuu, inga *gobiernu* maandiu'u ñuu, in ñuu ñivi siin, chakuu chi maani ndi, ku'a cha kuuchi inga kivi, tava inga nikandi. Ta inña ña'a va kundaka ña'a, ku'a cha chakoochi inga *tiempu*; ku'a cha kuuchi inga *tiempu* chani tui ñuu, ni kati ratra ti.

Ña *María Benitaya* ni kuuña, ña ma'a ka'nu Ñuu Oko, si'i ñuu kuuña, ña i'a ni kuu ta'anña chi ndi'iñi nda'a ñuuya. Nduku ratra in ve'e ka'nu vati va kuuchi “ve'e tiñu”. In maara tatagan ra *Domingu Ortíz* ni kuura “sutu ñuu” ni sava'aña ña i'aya, sutu ñuuyo kuura nakatio. Sava'ara in “ya'vi ñu'u” tani tachirachi chi “tatu” ndi'i ñuura nda'a ñuuya, vati na koto ratra kuenda inga tayu chaaya.

Ndi'i maara nda'a ñuuya, ndi'i kuui ratra, ni ki'in kuendara tayu chaa Ñuu Okoya, mási ti'aviñi tañi ya'vi ñu'uya soko ña'ni ta'an ti.

Taki ña'a kuuña ma'a cha'nuya, in ña'a cha tu'a ka'an cha'a maara ñuuya tra, ndi'i kuii kuati ki'vi ratra ta sakakuña chi ratra, si'i cha'nu cha'nuni –ña *Juana Tirora Lópe*– ni ndatu'unña chati katiña: “chakoo in ña ña'a kuia cha chakooyu in ña'a taki xaan ni kuuña. Taki xaanña ña'aya ta chakoo xaan tundeini chiña. Ña kuu va'a ka'anña se'es *tía*, tacha ka'anña chi maaru tuungan taru katiña “*pur favor*”, soko si in ña'a nditi xaan xini ni kuuña. Taki taaña chi *máquina*”. Takan ndatu'un si'i cha'nu cha'nui kuendaña ña'aya cha saka'nu xaan maañi Ñuu Okoya chiña ti, chakoo inña ña'a cha tundeini xaan *animaña*, ta tacha taaña chi *máquinaya* chakita'nu cha'aña, tacha chakundaña, tisoña cha'aña nu'si'inña ta kicha'a taaña tutu –taki xaan ña'a ni kuuña– Sakakuña chira ki'vi tichi ve'e kaa ndaku maara tuungan tra –takan ni chakooña– ndatu'un, ndiotukuñi, vati va'a va'a kaaña ma'aya. Ni kanita'anña cha kati maañi ñuuya. Ndavani kati si'i cha'nu cha'nuyu siviña ña'aya: “*María Benita*” ta katiña vati yoniga io tava *María Benita*, yoniga io tava ña *María Benita* ti.

Sutu cha'nui ni ndatu'un chi ndi vatiña ma'aya ni cha'anña siki yúku ñuu kaa vati ni kátiña ndaa ndi'i ku'a va ndoo ñuu. Siki yuku Ñuu Kaaya io inga ñuu ñivi ñuu. Vati ku'a ka'an yoo ka'an ñi'ya tañi, inni ku'a ka'anyo chi ñi'ya tañi, inni *costumbreyo* chiñi. I'a ni cha'anña chi ndi'ira to'o tra, i'a chakuindaña vati –ni katiña ndaa ku'a va ndoo ñuu, cha kuu tayu ñuuya– I'ani ka'anña ndusu tunda'vi, ku'a chani sava'aña si'i xi'na kuiiyo, ni katiña ñaa ku'a va ndoo tayu ñuuya, vati ndatu'un ndiotuku ingara chani'i vati kuiya, ni kuni ratra váti va sa in ratra ndi'i ñuu ñivi ñuu, ra tukuati, ra to'o yui, ra nda'a ñuugan, tava kundáka ña'a ña ma'a ka'nu Ñuu Okoya chi ratra. I'ani ka'anña in tunda'vi ñaa ku'a va ndoo tayu chaaya.

Sutu cha'nui ni ndatu'unchi ku'a ni cha'anña chi sa'maña. Cha kundichiña sa'ma tava inga kivi, chi xiku *lestu* kua'aña, ta chi che'e yu'a tixindaña cha ka'an maañi cha kuu che'e kua'aya, taku cha tu'a maañi ñuuya chakundichi. Maaña ma'aya, ña kuu ña i'aya, cha kundichiña sa'maya, che'e kua'aña, che'e yu'a tixindaña ta xiku *lestu* kua'aña. Ku'aya cha'anña chi sa'maña, ku'a cha chika, ña si'i xi'na kuiiñi ñuu. Siki yuku ñuu kaaya chakuindaña tani ka'anña in tunda'vi, ndaa ku'a kucha va ndoo ñuu, ndaa ku'a kucha va ndoo tayuña cha kuu tayu

chaaya nakatio. Ku'aya sava'ña tani chiko koo ndikoña. Ni in cha ndatu'i i'a ña ndaachi nu tutu.

Ni ndatu'unra chani'iya vati ni nanduku ratra in ve'e ka'nu vati va kuuchi ve'e tiñu ratra ti. Nivi io ve'eya ndava nda viti. Ndatu'un ndiotuku ratra vati kivi chani kuni ki'viru *zapatista* tichi ñuuya ni tixe'e ta'an maaru tuunya taru chi ñasi'i taru tichi ve'eya, niñu niñu ni nakuatu taru cha naña ki'viru *zapatistaya* taru tichi ñuuya ti, ni yu'i xaan taru, ni yu'i xaan maaru tuunya taru.

In maara chani'igan ni ndatu'unchi vati sutura kura ni nde'e ndi'i cha kuuya. Ndatu'un ndiotukura vati kivi chani ki'in kuendaña ma'a ka'nuya tiñu ñuu, tiso ratra ñivi chani kumi chiña, ñivi chava kumi ve'e tiñuña, ta cha kuu ketayo ndanu ndaaña (cha kuu tayuña nakatio), ui uni ñivi va nde'e nuva ki'viyo ti, ioni kumi ratra nu chakoo tayuña, io io ni kuu nu chakunda ña ma'aya.

Kati xi'na ndio'o ñaa ku'a chakoo chani satiñu ra'ya tra, vati ioni kuni ratra cha koo tayu ñuuya, na koo taxi *anima* ratra, naña koo xaanga kuati ñuuya. Vati ndi'i ini ratra chira tuun io ñuuyoa, ra tatu kura ni chande'e chira nda'a ñuu, vati saxini maa ratra vati va koo inga tayu chaa ñivi ñuu Ñuu Okoya.

Ndi'i kuii maara nda'a ñuuya tra tani ki'in kuendara tiñu cha kuenda ña i'aya ta kusiiini ratra, ña ticha'a ratra kuenda ya'vi ñu'uya chava ti'avi ratrachi. Ku'aya ndatu'un ratra, cha chakoo ñivi kumi chiña ma'aya, ñaa ku'a ni cha'anña siki yuku ñuu kaa, chani ka'anña tunda'vi, cha tavaña chira ñuu tichi ve'e kaa, chani káni ta'anña chira tuun, che'eni kucha ni ndatu'un ratra chi, cha kati ñu'u kanda kuatiya ti, ña tu'a ratra ka'an kuenda *Revolución*ya, kuia kayu ñuu tu'a maa ratra ka'anchi. Chakoo kuati, chakoo cha cha'mi ratra ve'e ita ñivi ñuu. Cha kati ñu'u ni kani ta'an ratra. Kendara tuunya tra ñu'u ndi. Kuxaa ratra chindi, ndu kui'na ini ratra, kua'a ndi'i chani sava'a ratra chindi.

Inga ndiotuku chani kuu vati kenda ratra tuñii chi maara ñuuya, vati inga kivi ni kati sutu cha'nuichi. Xi'naga, *tiempu* cha'nu, chira ñuu ni kuu tuñiia, ma mani maara ñuu tava ñii, kuuchi ta in xu'un chi yooru ñuu inga kivi, samañi ñii chiñi nda'a ñuuya. Ni kanda kuatiya cha kati cha kenda ratra ñu'u chira ñuu, cha kati chani kenda tuñii, cha

kati cha kini chakooru tuunya chira ñuu, cha io ratra cha xaanra chira ñuu; chakan kucha ni kanda kuati.

Chakoo in maara cha'nugan ta chakunanira *Manuel Centurión*, nda Ñuu ko'yo keera ta vachira kuendara *Maderu*. Ketara Ñuu Okoya. Ndi'i maara ñuuya kicha'a tiso ratra kuati maara tuunya chati cha kui'na xaan ini ratra iora chi maara ñuuya *tiempua*. Ni katira *Centurión* vati si va ni'i ndiko ratra ndi'i ñu'u, ñu'u chani kendara kuu tuunya tra. Ndatu'unra kuenda in tutu nani *Plan San Lui* tani chikara su'a xu'un chindi, soko ña'ni xu'un maara ñuuya chakoo *tiempuya*, vati si nda'vi xaan ratra.

Soko, ndatu xaan ndiotuku ratra vati kuiaya chakoo ta'an inña ma'a ñuu cha kuka xaanña, ña *barri chiku* Ñuu Okoya ni kuuña ti. Ni ndu kukaña vati nuni sataña ta tiva'añachi. Ta xiko ndikoña nuniya ti ka'ni, takan kuu ta ndu kukaña ña'aya. *Lea Roja* ni ka'anñi chiña ti, masi *Andrea* an *Aúrea Rojas* kuu sivi va'aña. Chakooña chani cha'a nuuña uchi *mil* chindi chana ku'a ndi chira *Centurionya*, takan na tindeera cha kuenda ñu'u tana tindee ta'anra cha kuenda inga tayu ñuuya.

Ndi'i kuui maara ñuuya ni tindee cha kuenda tayu ñuuya. Tani katira *Manuelya* “tuva kuiñi ñu'u ndochi, yuku ui va kuindi”. Ra tata *Domingu Órtiya* kicha'a sava'ara cha natakañi ñivi ñuuya, vatira kuu *kale* ñuu ra ndi *Pedru Orti* ndiotukuya chinura chakooru nda Ñuu Kaa ti. Chito maaru tuunya chani nataka ñivi ñuu sava'ara tata *Mingu Órtiya* ta tachi taru cha tiin tiñu chira, nduku tu'un taru ñaa kucha kuni kati ndi'i cha ndakura chi ñiviya, tani sana'ma taru chira ti.

Ni chito maara ñuuya chani sana'ma taru chira tataya ta chande'e tiñu chira *Manuelya* nda Yuku Ui. Soko yoniga ra'ya cha kua'anra, sokoni ka'an ta'an ratra chiru *Enrique Añorve*, ru kuu nuu chiñi Yuku Uiya. Tachi ru'a chira *Cristóbal Cortés* vati tindeera chira tata *Órtiya* tani ketara to'oya tra cha'un uni ndaa yoo *Mayu ora* i'ni i'ni keta ratra nda Ñuu Okoya ti. Kee ratra ta kua'anra ndo iti nda ve'e *kuarte*. Yoniru tuunya io ta keta ratra, ta chakana tiñu chiru.

Ketaru soko chi in cha xaan xiinru, vati si cha chitoru chani sava'aru. Kati ratra chiru “kuni ndi vati va sava'un tu'un chani ndooyo. Kuni ndi vati va tavagun chira tata *Ortiz* tichi ve'e kaa”. “Ña chite ñaa cha ka'an ndi'ochi”, ni katiru tuunya chi ratra ti. Xaanru ni kuu, tavaru

cha xaa indi xiinru tani cha'niru chira *Cortés* ta cha'ni ndiotukuru chi ingara nda'vi inda chioya. Ioni ta'anra ñuuya tra tani cha'anda ta'an ratra chi taru. In maara tata indaya ioní ndu tisi'ira, cha'anra vati va ka'anda savara chi in maaru tuun inda xiin maru *presidenteya*. Kuu vati ni cha'andara in soko in maaru tuuya. Ndi'igara ñuuya kicha'a ta'an ratra cha'anda kuati ratra chi taru ti. Kicha'a cha'anda tiñu ini ratra chiru taru chi ndi'i kuu tisi'i kee ndava nda tichi *anima*, ta vati kua'a tundo'o cha saya'a taru chi maara ñuuya tra.

Ra ñuu rani ketaya cha'anda ratra xuu taru tani ti'i ratrachi yu'u taru ti, suini xuu taru ni chakuindi yu'u taru. In *costumbre* maara ñuuya ni kuu che'e, kuni katichi vati "xanu taru kuuchi". Tava ratra chira tata *Domingu Órtiya* ve'e kaa, ta kati ratra chira "*Mingu*, yo'o vati kuun xini chira ñuuya i'a ta vati ni sana'ma ta'an ratra chun, ko'o ve'e ndi'ira kukagan. Ndi'i ratra va ka'niyo. Va ki'o ndi'i se'e ratra tava kaniyo chira kuatiya tra nda nu ñu'u". Ni katira tata *Órtiya* "Nda'vi ñiviyo" (kuenda maañi ñuuya ka'anra nakatio). kua'a chani sava'ayo "¡va'a takanni!". Ni saxinira.

Suini kiviya ni ya'a maaru tuunya taru nuni ndu kuiti maañi ñuuya. Inni ya'ani taru *ora* ni nde'e taru cha io chi'íni tañi tisi'iru taru ti. Ndi'iga maaru tuungan taru ni nataka. Sakuiti taru nda ui xiko uchi *mil* xu'un ta cha'an taru cha samani taruchi chiru *Enrique Añorve*. Chana nduku taru chiru nda Yuku Ui. Ni ndatu'un taru ku'a ni chakoo kuatiya, ni kuu vati ni sanda'vi ña'a taru, ku'a chani kuni maaru taru ni kati taru chiru *Enrique Añorveya*.

Ticha ndiu'u, ni nataka ndi chira chani'i vi'iga, ra chito va'a va'a *costumbre*. Nivi iochi xiniñi *tiempuya*, va kuu vati va kuinu inga tayu chaa ku'a cha kati maa tu'un cha'nuya. Katichi, vati in maaña ña'agan va kundakaña'aña ñuu, ku'a cha sava'añi ni kuu si'i xi'na kuu maañi ñuuya tañi ti. Katiñi vati si ñaaga vachi viti, va kuu vati va kunu'ni tu'un tava ndaaña *María Benita Mejía* tiñu, cha kuu se'era kuu rai. Tiinña tiñuya chi tusii ini vati va kuuña Ña i'a ñuu ti. Va kuuña ña ma'a ka'nu Ñuu Okoya, vati va sa inña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu. Tava ti'aviñi tañi ya'vi ñu'u chira ñuuyoa tra.

Kuni saka'a yu'ma kutu kuichi vixi chiñi. Nda'a ita ta nda'a ita taki vixi cha'an ta chakiñi tañi cha'aña *María Benitaya*. Siki yuu xu'un va'a

ndisoña, xiku tavi ndichiña, sa'ma taki ndichiña, io io ndichiñachi ti, ku'a chani chakoochi inga kivi.

Chisoñi tañi kii nduta kuan vati va kuiñi ñu'uñichi, chava “ndoo nda'añi ti”. Ku'a ni chakoochi inga nikandi, ku'a chani kuuchi inga chinu ka'ni chaíni antivi inga kivi, va ndoo nda'añi, vati va kicha'a ndiko in kuia chaa chiñi, xi'na cha kicha'a cha chani nuu xiniñi. Xi'na cha kicha'a ti'iñi *cortesía* chiña ma'aya. Yaa sii ta yaa sii kuu cha katiña ma'a ka'nuya. Ndi'i cha ndakuñi tañi ku'a cha chakoochi chiñi inga *tiempu* cha'nu. Yoso, cha ñava sava'a ndi ku'aya, ta chito va'a va'a ndi vati nda siki antivi ni kichi tu'unya chava kaku ndiko tayu chaa ñivi ñuuya tañi.

Kati tu'un vati se'eñi tay ni kuuña ma'aya. Ñi taygan se'era kuu raigan kuuñi ta ndi'i maañi tayya chakoo ndatu ndaañi tañi. Ra raiya tra ma mani rai tay ni kuu ratra, kua'aga ndaa ya'vi ra'ya tra ta ñaviga ra tasigan. Ra tayya tra kuu ratra in savi in tachagan. Rani sava'a ñuuyoa “ñavira xita” ni kuu ratra ku'a cha tu'a maara chani'i ka'an, ñávira ñuu ñivi kuu ratra. Ma mani rai tay, tani kani ta'an ratra chira Yuku Saa cha kati tuñii, cha kati in yuta, cha kati ñu'u nu tui ñuuyo. Oko rai tay ni kuu ratra tani kanita'an ratra chi ndatu ndaara. Kuu ratra savi, kuu ratra savi xaan, kuu ratra tacha, kuu ratra cha ka'an savi, kuu ratra táti, kuu ratra savi tati, ta ndi'i kuui cha io nu ñu'u ñuu ñiviya. Se'eñi tayya tañi ni kuuña ma'a ka'nuya.

Kati tu'un vatira chani'i chakuindi ta'an nu chakundaña ni kuu si'iyoa, ma manira ña va'a ini ni kuu ratra ti, chakoo cha chakunda ratra ndatu, ta váti ra'ya tra kura chito vi'iga ta iora cha in cha yatiga chira tata savi, nda antivi, ra'ya ra kuu Sutu-Mániyo. Tui ratra chakoo cha ña va'a íni ratra *tiempugan*, ndi'i maara chani'iya chakoo ndatu ndaa ratra, tui ratra chakunda ndatuya tachi; iora kua'aga cha kuura, ta iora ña kua'ani cha kuura, tuira ni kuu rai tay, chakan kucha cha kunda ratra xiin tayuña ni kuu ña i'a ñuuya.

Yoni chito ñaa kucha ni kuu chira tataya tra, kati tu'un váti ni chinu ratra cha sakaku ratra ñuu ñivi chira. Vati ña'ni cha xaan chakoo cha kani ta'an ratra chiru to'o ketaya. Chito ndi vatira tata *Minguya* –ku'aya ni ka'an ratra chira–. Ra chani'i ni sava'a tayu ñuuya, ra'ya kura ni tiso va'a ndiko tiñu kivi chani natakara chani'i ñuuyoa. Cha io

ta'an maara kuura to'o ñuuyoa, soko si ni tisorachi cha'a tayu maaña ma'a ka'nuya. Takan chakoochi. Chakooru kuu xini chira chani'iya tra, ta chakoo ta'an inra sutu ñuu ra ni tiso va'a ndi'i tíñu maaña ma'a ka'nuya. Ku'aya ni saxini maa ratra chava koso va'a ndi'i tíñu ñuuya inga *tiempu*.

Keta maaru tuunya taru nda Yuku Ui tani sata taru chiru *Añorveya* chi xu'un cha sakuiti taru chi tuun ta'an taru, ndava ni katiru *Añorveya* chi maaru tuunya taru ti vati naña ku'un taru chio itiya, vati si ña va'a i'a, chioya vachira ñuuya tra ni katiru ti, na kaka taru inga chio. Xiko tu'unru chi maara ñuuya tra nakatio, sata maaru tuunya taru chiru chi xu'unru taru. Ndava ni káti ru'a chiru taru vati na “¡Naku'a taru tichi ñuuya ti!”, vati si io ni kuyaaru chi xu'un ni cha'a maaru tuunya taru chiru. Che'e kuu *historia* kuenda tayuñi ñuu chakoo tichi yoo *mayu* kuiaa *mil* iin *cientu* uchi in.

Sutura tata ni ndatu'un ndi'i *historiayachi* chakuindira nuni kanda kuatiya chakan kucha nde'era ndi'i ku'a cha kanda tíñu kuenda tayuñi ñuuya cha nduna'a uchi in kivini. Rai tivaa xaan ni kuura kuiaya ti, *Juan Pedro López* chaku nanira, nduta ni saya'ara nu chakoo kuatiya. Ndi'i cha ndatu'ia ña'nichi ndaa nu tutu, tu'un cha ndatu'un maañi ñuu kuu che'e. Vati ndatu'unra ni kuu sutura tataya, ra ndii *Juan Pedru*, ni katira vati maaru *Juan José Bañuya*, ru tuun ni kuu xini chi maaru tuun kukaya taru nakatio, ña'ni cha kuuru, ña'ni tíñu ka'nu kuuru nu kanda kuatiya, soko *orani* cha'anru nda Yuku Uiya ni sataru tíñu kuuru chi ui xiko uchi *mil* ni cha'a maaru tuunya taru chiru ti. Takan vatiru kukaya ni kuuru in chito'oyo chi taru, vati si kanita'anru kuenda maa taru; soko cha kuenda maañi ñuuya kui'na ni kuu ru'a chindi ti.

Ndatu'un maara chani'iya tra vati ketaru tuunya taru chi to'o, ta kicha'a chata kaa taru chi ndi'i maara ñuuya tra, ndave kuáti chi'li ni cha'ni taru ti, tui se'e ndi ni cha'ni taru, tui maañi ñuuya ni chi'i sava'a taru, tuiñi ni cha'ni taru nakatio. Tuiru ñuuya tra ni chinu vati si ña'ni cha xaan kumi ratra cha kani ta'an ta'an ratra chi taru ti. Chi'ira kuu rai, chi'iñi kuu ña'agan, chi'ive kuati chi'li, ndave lee kuati ni chi'i sava'a taru. Tui maara ñuuya tra ni chata kaa taru, nda kuchi ndito taru chi ratra ti. Ndatu'unra chani'ya tra vati kicha'a kanda'yu chaa taru “*no hay mejor indio que el indio muerto*”, Takan kicha'a ka'an taru.

Cha kuenda maaña ma'a ka'nuya, yoniga ka'an tu'un ña'ya, ñaani kuuchi ña i'aya in nu tutu katichi vati chakooña su'aga kuia ti, ku'a cha saxini mai vati ni saka'nu taru chiña vati cha kati cha ka'nu tiñu ni kuuña, ku'aya saxini mai, ni saka'nu taru chiña, inga ku'a cha kuu saxini ndiotukuyo vati masi maara chani'igan tra ni sakaku chiña. Kuia chani chakoo tayuya maara ñuuya ni kuni ratra vati va ka'ni ratra chi ndi'i kuii maaru tuunya taru ti, vati si kui'na xaan ini taru chi maara ñuuya tra, ingaga ratra ñani cha'a cha kui taru.

Kuni ratra vati va ka'nira chi ndi'i kuii maaru tuunya taru, nda se'eru kukaya taru ti, ni kuni ratra vati va sandi'i ratra tata taru takan ña'niga chava ka'ni taru chindi, vati si kini xaan chakoo taru chi maa ndiu'u ñuu, –takan ndatu'un maara chani'i ñuuya tra–; Soko maara ndi tata *Minguya* ni káti vati naña va sava'a ndi ku'aya, vati tuva sava'a ndichi, kua'aga chava sava'a taru chindi.

Chakan kucha ña kuniga ratra, vati si maa ndiu'ura ñuu kura rai ndicha, tu'un cha kuu “raiya” ña kuni katichi vati koo ndi cha xaan ndi chi ta'an ndi, ñavi chava katio vati raiga kuuyo tacha cha'niyo chiñi kuu ñiviya. Tu'un cha kuni taki cha kuu “raiya” tu'un cha saka'nuyo kuu che'e, saka'nuyo chi si'o chi suto, chi yaniyo. Vati nivi io in tu'un cha'nu chati katichi “tu ndicha vati raikun, saka'nu si'un sutun”.

Soko maa ratra, ra tata ñuuya tra, ni kunira vati va ka'ni ratra chi ndi'i kuii maaru tuunya taru, cha kati cha su'un taru cha kati cha kini xaan ni chakoo taru chira ñuuya tra. Kuni ndi vati va ndoo maani ndi i'a ñuu ndi, kavini ndi vati va kaku ndiko in tayuñi ñuu. Ñavi chati cha iora kuu tuunya tra nu Ñuu Okoya ni chakoo kuati ñavi takan kuuchi, cha kati cha kini xaan ni chakoo ratra chi maara ñuu nda'viya tra chakan kucha kanda kuati.

Ra *Maderu*, rani kichi íti *Guerreru*, ra'ya kura ni tindeecho, kati suu cha'nui. Ku'aya ni ndatu'unra, ku'aya katira: Ra *Maderu*, rani kee iti *Guerreru* –vati ñuu kaa xiin ñuu Ñuu Nduaya kuu ñuu *Guerreru*–, chioya kichira, ku'aya ndatu'unra chani'i tra. Ketara *Maderu*, ta ni katira vati va tindeera chindi, va kuu chava ni'i ndiko ndi ñu'u satiñu ndi.

Ku'aya kuu chani chinu tayuya tava inga kivi, vati cha saxini ta'an maa ratra chava sava'a ratra in tayu ñuuya. Ni nataka ratra inga cha'a

ta sava'a ratra inga tayu chaa chava kundakaña'a inña ma'a ka'nu, cha kuu se'era kuu rai, cha kuu se'era tay, ra kuu rai tay. Ña ña'aya tayña ti, ku'a cha ka'an maañi, ku'a cha ni'i tunu ini maa ndiu'u ñuuchi. Rai ni kuura taygan tra, ra ña va'a ini, se'era chani'i ñuu, nakatio, vati si in ña'a tay ni kuuña.

Chito va'a va'aña *María Benitaya* ñaa kucha ni kuuña, ñaviñi nduta ñaviñi xita kuuña, se'era tay chiña. Chakan kucha, tacha kuuyo ku'aya, chitoyo vati iochi cha sakakuyo chi ñiviyo, sava'ayo cha va'a chi ñuuyo. Chakan kucha ni saxiniña vati nini xaan cha koo inga tayuñi ñuu, ni chito va'a va'añachi, chakan kucha ni kanita'anña chi ndi'i cha ña va'a chakooya.

Maara sutu cha'nu ndi ni ndatu'un vati si keta inga rai tani tindee chi ratra, ñivira *Maderu* keta, soko ku'a cha ka'anchi in nu tutu, ta ku'a cha ndatu'un maañi ñuuya, si ndicha kichi ratra sokora ñuu tava Ñuura *Jesuu* ni kee ratra, ndi'i rani kuu xini chi maara nda'a ñuuya tra ti, ndi'i maara ñuuya tra ni nataka.

Cha ka'anga maañi kuendara ni kumi chiña ma'a ka'nuya, ra rai ni kumi chiña ña'ya, ni kuu ratra tava in to'o cha kumi chi Ña i'aya, ticha chakundaña tiñu ñuu. Ni kavini maa ratra vati si inni ñuu va kuuyo: chira nda'a ñuugan, chira to'o yuigan, chira tukuatigan; takan vati inni ñuu va kuuchi, ndatu'un maara chani'i vati inni sutuyo chira savi, “inni ñivi kuo”, inni tata vachiyo, vati se'e savi kuuyo.

Ku'a cha kuuchi chi xitoyu, vati sutu cha'nui ni ndatu'un xaan chi ratra, ni kati ratrachi. In *costumbre* kuuchi, maara xite tra maa si'u tu'a cha natakañi tañi *ora* ndi'i kuxini ndi. Ta kicha'añi tañi katiñi “Ni kati suti vati te'e ni chakoochi inga *tiempu*”, kua'an tu maayo nduku tu'unyo su'aga, ta kua'anñi tañi katiñicho. Suaga cha kúniu katiu chi ndo chani ndatu'un sutu cha'nuichi: vati ma maniñi ña'a kuñi kuu xini chiyo ñuuyo ti.

Vati ku'a chani tui ñuuya kati sutu cha'nui, oko rai tay kura ni sava'a ñuuya. Oko rai tay. Ta keta ta'an inña ña'a chani kuu xini chi ratra. Ñavi tava yoo, ña'a tay ni kuuña, ña i'a ni kuu ta'anña ti. Nakatio, vati ña ña'aya ni kuu ña i'a ra rai tayya tra. In *costumbre* kuu che'e, vati inña ña'a ni chakoo chani kuu xini chi ratra, kivi chani tui ñuuya. Ta kivi chani kuni ratra cha koo inga tayu chaa inga ña ña'aya ni kuu

ndiotuku xiini chi maara ñuuya. Ñavi takanni kuuchi. Kuuñi ña'aya in cha ii chira to'o Ñuu Okoya tra.

Nu ya'a che'e kataru *zapatista* nanduku taru chiru *Juan José Bañu*, nu kuu Ndúta Sa'va chakoo ru'a taru, chio nu cha'anyo ndu'a tuyoo, yu'u ñuu Ñuu Okoya kuu che'e, chio *barri Zapote*. Ui yoo chakooru taru i'a. Inña ma'a cha'nu ni ndatu'unchi vati in cha'a cha'an si'iña chanaaña xita chi sutuña, tichi in kii ndisoña xitaya ti. Ni ta'an ta'anña chiru *zapatistaya* taru chio nu katiua, chio Nduta Sa'vaya. Ku'a yuku vachi taru, ma mani ñivi ñuu kuu taru, yuma yuma chika taru, chi sa'ma la'anda taru. Ioni yu'iña ma'a cha'nuya, ta kicha'a kati taru chiña vati naña kuyu'iña vati ñavi chi ñakan vachi nanduku taru ti, chi *Juan José Bañu* vachi ndi nanduku ndi ni kati taru chiña. Vati tui maañi ñuugan chakoo cha chakoso xiniñi nda'a vichi tu ñavi cha'ni taru chiñi tañi. Ku'aya chito taru vati kuenda maaru *zapatistaya* ioñi ku che'e.

Ndatu'unña ma'aya vati nda'a tuyachi an nda'a *toronjil* chakoso xini tuxini ratra. Ñani kuu cha katianchi ndaa chio kura chakuindi xini yukuya, ndaa ratra chakuindi xini nda'a vichiya. Chi maañi ñuuya chakoo che'e ku'aya. Maara ñuuya kura chakuindi xini tuxini ratra nda'a tuyachi an nda'a *toronjil*, yutu vati cha io ñuu ndi ku yutu vatiya. Maaña ma'aya katiña vatira *zapatistaya* tra kuura chakuindi yuku xiniya. Takan kuni katichi vatira ndiso vichiya kuenda *zapatista* io ratra ti, ña cha'ni taru chi ratra cha takan.

Ña ma'a *Virginia Mendoza* kuña ni nde'e chiru *zapatista*. Chio Ndúta Sa'vaya kua'anña tani nde'eña chi taru. Xita va naaña chi iña kua'anña. Nde'eña cha vachi taru chio Nduta Sa'vaya. Ui yoo chakoo taru i'a, ni katiña. Vati xi'naga ña'ni sa'ma maañi ñuuya chakoo, nda'vi nda'vi chakooñi tañi. Chakoo che'e lu'uñi soko ña tu'añi chaku namichi, vati koto va ta'andachi ti.

Maaru ni kuu xini chi maaru *zapatistaya* ni katiru chiña: “*Margarita...* (ñavisiviña kuuchisoko ku'ayani katiru chiña). “*Margarita*. Ña kuyu'igun, vati ñavi cho'o nanduku ndi. Chi *Juan José Bañu* vachi ndi nanduku ndi. Ña kuyu'igun, ña'ni chava ta'angun. Kuni ndi vati va ku'angun xita ndíson chindi”, ni kenda taru xita ndisoña tichi kiiña. Keeña ta kua'anña chinuña cha yoniga ni nde'e chiña, vati si ni yu'i xaanña. Ndava nda che'eña ni nakooña ti. Chinu tiñu iniña ndava nu kuu chiña, vati ndiso taru cha

xaan. Ma mani ñivi ñuu inga chio kuu maaru *zapatistaya* taru. Yuma yuma su'a chika taru, ma mani rai kini kaa.

Tui taru chika. Kivi cha keta ru'a taru keta ta'an in maaru kuu xinigan chi taru ti *Andreu Almazán* ni kuu xini sivi ru'a. Katiru chiñi Ñuu Kaaya vati va ku'añi ndayu kachi taru. Vati tu ñava sava'añichi va ka'ni ndi'i taru chiñi ti, va sandi'i taru chiñi Ñuu Kaaya. Takan kuu tani cha'añi tañi ndayu kachi taru.

Chakuaa kichi kani ta'an taru tichi Ñuu Okoya tani sava'a maaru tuun ñuuyoa ui uni nu kuu chava kaku taru. Chakoo in maaru tuungan cha nániru *Zacaría Pére*. Nda'yu chaaniru ra cha'nuya chikaru “¡Ña kuyu'indo!”. “*Don chaka*” ka'anru taru chiru, in maru tuun ñuuyoa ni kuu ru'a cha cha'aru tundeini ni chi maaru tuun ñuuyoa taru.

Tui maara ñuuya iochi cha kunda naa ta'an ratra chi maaru tuunya taru, vati tu ñavi, cha'ni ta'an taru chi ratra ti. *Ora* nde'e ratra chi maaru *zapatistaya* taru iochi chava kuindi xini ratra nda'a tuyachi an ñaaga nda'a vichi takan na nde'e taru vati si *zapatista* kuu ratra.

Kua'a tundo'o chakooñi. Chakuaa ni kichi kanita'an taru. Ui uni nu chakoo cha kaku maru tuunya taru yu'u ñuu Ñuu Okoya, ta kati tu'un vati ndi'i taru sakuiti chi ñasi'i taru (chi se'e si'i taru, chi ñasi'i taru) nuni kuuchi ve'e tiñu ña ma'a ka'nu ñuuya. I'a ni sakuiti taru chi maaru ñasi'i taru, vati chi maañi ñuuya niña ticha'a taru chiñi. Niñu niñu ni nakuatu maaru ña'a tuunya taru vati naña va kuu cha ki'vi maaru *zapatistaya* taru tichi Ñuu Okoya ti.

Ra chani'i ni kuu sutura tata ni ndatu'un che'echi ni katira vati su'a kuiiga tava ku'a kuenda ratra Ñuu Okoya, vati io cha ndu i'ni tuchii chatiñu ratra ti. Maara chani'iya ni ndatu'unra vati nduta ni saya'ara chi taru nu chakoo kuatiya, chakan kucha chitora ndi'i ku'a cha chakoo chani kani ta'an taru.

Ra Chakaya chíkani ra'ya kanda'yu chaara xini taru “¡Ña kuyu'in doo!”. Tundeinini chika ra'ya cha'ara chiru taru. Soko io cha ndi'i íni ratra kuatiya, maaru tuunya taru, kati vatiru *zapatistaya* taru kuni kuaku ndaa taru chiñi ña'a ñuuya ti, chi ñasi'i maa taru nii, vati chi maañi ñuuya ña'ni cha ndakuru *zapatistaya* taru chiñi tacha chakuindi xiniñi vichi. Maaru *zapatistaya* taru nda “ñu'u ka'andi” saka'andi taru cha sayu'iga taru chi maaru tuun ñuuyoa taru ti.

Tui maañi ñuuya ni chakoo yu'u ñuu. I'a chakoo ve'e kuta ñi'ya tañi (ve'e itañi). Ndi'i ve'eñi ni cha'mi maaru *zapatistaya* taru. Ndi'i ve'eya ni cha'mi taru vati saxini taru vati chi maaru tuunya taru ndaa naa maara ñuuya tra. Takan ndoochi vati maañi ñuuya nakotoñi kuia cha chakoo kuatiya “kuia ni kayu ñuu”.

Ndusu kivi chava naa ñuu ñivi

Va koo chava koo, va koochi kivi chava naa ñuu ñivi, kivi chava naa nu ñu'u ñuu ñiviya, katiñi tañi ku'a cha ka'an ñuuñi vati: va naa ñuu ñivi.

Ndatu'unñi vati, xi'naga, kua'a xaan *tiempu* ni taan ti. In maara xito cha'nu ndi, in maara xite ta in maa si'u indiñi satiñuñi tichi ku'u. Ni kicha'a cha taan, nduini taan ti, tito titoni kicha'a cha taan, ña kuuni cha kakañi, yoso in kisi yuañi nu ñu'u tani ta'vichi. Ui uni kuia chani tan ñuuya, tava kuia *mil* iin *cientu* uni xiko cha'un uni cha kicha'a ka'anñi chava naa ñuu ñiviya. Tuiñi tañi ni chinu Ñuu Okoya, nakooñi ve'eñi, chinuñi inga chio, ñi ña chito ndusu ku'a cha ka'an maara chani'ia tra chava naa ñuu ñiviya ku ñi'ya.

In *flecha* ndíso ñivi ke'niri nda tichi xa'va chio kua'an Ñua Si'i, ndatu'un si'u. Tuiñi tañi ni chi'i, ndáva nda tichi xa'va ni ke'niñi. In chani taanya ni kee kooyo veñu'u io ma'ñu ñuuya (veñu'u ka'nuya nakatio). Inga chani taanya ni ndua veñu'u *santa kruu* (veñu'ura *santa kruuya*). Ni'i xaan taan ñuu ndi. Ni ndatu'un inra chani'ichi, –maara kura ni kati kuiaya chi–, ni taan tani chakoo savi kuia chani “kui *kale* ñuu”, katira chi. “Kui *kale* ñuu kuia *mil* iin *cientu* uni xiko uchi uni tani kuu ndiotuki *kale* kuia *mil* iin *cientu* uni xiko uchi kumi”. Ta siin kati ndiotuku, maa si'uchi vati tuiñi naa cha chini tuni xiniñi, tuiñi ni yu'i, vati si chava naa ñuu ñiviya ti, chava naa nu ñu'u ñuu ñiviya. Maa ndira ñuu ni nduku tu'un ndi chi maara kuu sutu cha'nu ndia, ta kati ratra chindi vati si ña ndicha che'e.

Káti tu'un vati, cha ku'a cha ndatu'unra chani'iga chi yoo, vati kivi chava naa ñuu ñiviya va koo se'era ndui, va koo se'eñi tivi ña'a, va koo

se'eri *mula*, ra kuu raigan va kuu cha koo se'e ratra. Ndi'i ratra, ndi'i kuui ratra, ndari *mula* tari va koo se'e, ndara rai va koo se'e. Yu'u ña'ni cha xaan kuniu chira nduiya tra, soko si ku'aya ka'anñi tañi kivi chava naa ñuu ñiviya.

Kivi chava koo che'e, kuni katichi vati siva naa nu ñu'u ñuu ñiviya, nakatio, ñuura ñuu ñiviya. Takan va koochi kivi chava naa ñuu ñivi, ndusuya kuuchi kati tu'un, ndi'ichi va kava chata. Ña'niga yutu vati va koo, va neti ndi'i yuta. Chinu iniyochi vati si cha chande'e tumaayo kuuchi, ta vachi kati ta'an ndusura chani'iya tra ku'aya. Kivi chava koo se'era ndui, kivi chava sakakuri *mula*, kuuchi ndusu chava naa ñuu ñiviya.

Yoni chito ama va koochi, soko va kotoyochi vati va nde'eyo ndi'i che'e, ni katira chani'i tra ti, ra chani'i vi'iga chiyoo. Chakan kucha ñaa saxini xaando, vati viti ñava naa ñuu ñiviya. Ku'aya ni kati tu'un maara chani'iya chi se'e ratra, naña kuyu'ive tave vati si tuku ku'a ni katira chani'i chakoo xi'naga, ñavi tu'un cha taan. Vati tu'un cha taanya cha kaan maa ndi ñuuchi, ña kuyu'i ndi'o vati si viti ñava naa ñuu ñiviya.

Chinu ini ta'an ndi vati va kichi ndiko nduta tañu'u tava kasichi chi ñuuya, vati ku'aya ni kuu inga kivi. Ku ku'un inio vati ñi ñataya, ñivi ni chakoo xi'na kuui, tañu'u kichi ta chasi chi ñi'ya, kichiña tañu'u ta sanaaña chiñi ñataya. Takan va kichi ndiotuku ndutaya, vati si ku'aya ni kuuchi inga nikandi. Va koo ndiotukuchi. Takan kati tu'un chava kichi ndiko tañu'uya. Ndusuya va sakotocho kivi chava ndi'i nu ñu'u ñuu ñiviya.

TU'UN NDATU'UN ÑI CHA'NU

Se terminó de imprimir en los Talleres Gráficos de México, Av. Canal del Norte Núm. 80, Col. Felipe Pescador, Del. Cuauhtémoc, C.P. 06280, México, D.F., en el mes de diciembre de 2011 con un tiro de 3 000 ejemplares.

En esta edición se utilizó papel cultural de 90g y couché de 130g para los interiores y couché de 250g para los forros La coordinación editorial estuvo a cargo de Arnulfo Embriz, Christopher Morales y Héctor Curiel; diseño de la publicación de Paulina Hernández y Salvador Jaramillo.

Formación y diseño Juan Becerril. La fuente que se utilizó para la formación fue Stempel Garamond de 12 / 14.2 pts; y Seria Sans de 21 / 25 pts.

1. Ra Jesuu ka'nu chi ra martomo ñuu, kivi chava kachi apóstole.

2. Nu chachi apóstole sana'a ita niñuya, ndi'i chachi ra kuati chi'liya ndayu tasa va kachi ratra in in yu'u peru.

3. Ñi ma'a nde'e tiñu nu chachi apóstole yu ve ñ'u'u, cha kuu kikumi ka'nu ku che'e i'a.

4. Ra Jesuu ka'nu, nu ndi'i chachi apóstole.

5. Ra Cristu Ñuu Oke yuku chakuaa.

6. Ra Ñu Nducha chi ra Ñu Kaa yuku chakuaa.

7. Ra chani'i tava yuku chito'oyo tacha viko su'um.

8. Ñi ma'a ndaa tatu viko ve'e martomo.

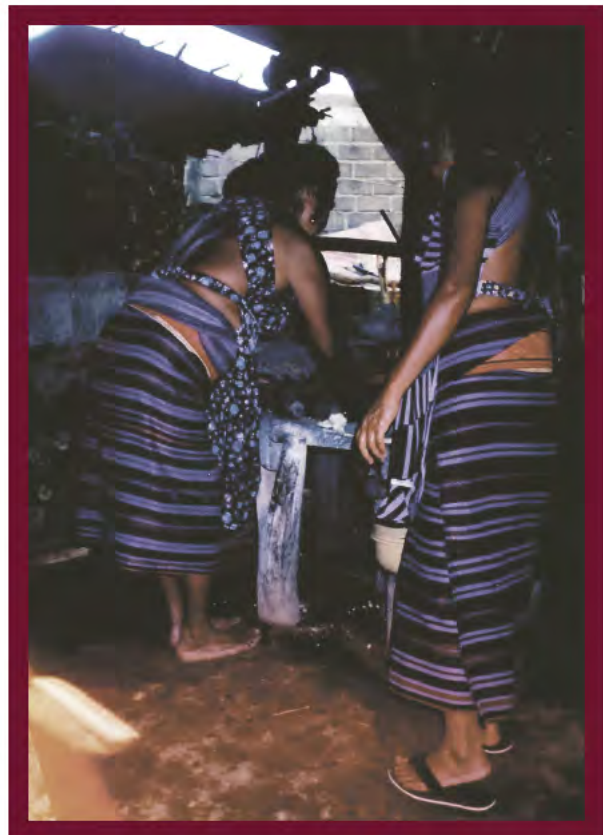
9. Ña ma'aya chi ra chani'iya chañuñi tañi yaa sii nu viko.

10. Ra sakuaku yaa sii, ra kani in ñuu lu'u ta ra va kani yu'u kii nu ndaa chito'yo.

11. Ñi cha'an ndatu savi ve'e ma'a cha'nu.

12. In ña ma'a Ñuu Oko cha Ke xita
ta in ña ma'a Nduyu'u chava katu.

13. In ña ma'a Ñuu Oko chi se'e yani lu'uña.

14. Numindaa tu ña ma'aya chi se'e yani lu'uña nu ita niñuya.

15. Ndaa tatu tu ña ma'aya chi se'e yani
lu'uña viko ñua si'i.

16. Nu ita niñuya inda in ña lu'u ni kuu reina tichi yoo
septiembre kuia 2003, ña Angélica María López, inda
ta'an ñi kuati chi'li ni kuta'an chiña i'a, tiempugan kuu
ra Felipe Hernández Kale ñuu. Nu ita niñuya inda ra
tata Efren López chi ña ndi ma'a Beta, ña ndi ma'a
ñasi'ira, inda ta'an si'u ta inda ta'an mai.